

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ВАСИЛЯ СТУСА
ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАРМІЛОВА Ольга Сергіївна

УДК94(477.6)-054.74

ДИСЕРТАЦІЯ
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ДОНЕЧЧИНИ

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни
(історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. С. Мармілова

Науковий керівник:
Темірова Надія Романівна
доктор історичних наук, професор

Вінниця – 2017

АНОТАЦІЯ

Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця. –2017.

У дисертаційному дослідженні вперше здійснено комплексний аналіз джерел до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. Доведено, що комплекс джерельних матеріалів з проблеми донецьких оstarбайтерів є цілком репрезентативним і інформативно насиченим та дозволяє здійснити реконструкцію історії застосування примусової праці цивільного населення Сталінської області у кордонах 1938 – 1961 рр. (на момент окупації – Юзівської).

Історіографічний огляд засвідчив, що у галузі джерелознавчих студій попередниками опрацьовані лише окремі комплекси джерел з історії українських оstarбайтерів, переважно радянське спеціальне діловодство (фільтраційні справи) і джерела особового походження (листи і усні свідчення) у межах конкретних джерельних комплексів (окремі колекції чи архівні фонди). Джерела до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини, за винятком одиничних публікацій залишаються не вивченими науковцями. У зв'язку з цим виявлена необхідність комплексного джерелознавчого дослідження історії оstarбайтерів, яке і було здійснено на матеріалах Донеччини.

Джерельна база дослідження представлена архівними документами, опублікованими матеріалами та транскриптами інтерв'ю з очевидцями, проведеними автором. У результаті архівної евристики виявлено, що джерела з проблеми знаходяться на зберіганні в архівних установах України та Німеччини: Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Донецької області, відомчому Архівному управлінні Служби безпеки України в Донецькій області, Федеральному архіві Німеччини, Федеральному військовому архіві

Німеччини у м. Фрайбург у Брайзгау, Політичному архіві Міністерства закордонних справ Німеччини.

Виявлені джерела до вивчення історії остарбайтерів Донеччини доцільно класифікувати за видовою приналежністю: нормативно-правові документи німецького (директиви, розпорядження, циркуляри, накази, постанови) і радянського походження (актові документи міжнародного, всесоюзного, республіканського та обласного рівнів); справочинні документи німецького походження (військові журнали і джерельний комплекс додатків до військових журналів, який складається з наступних документів: щомісячні оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, інформація щодо розміщення військових штабів, економічних інстанцій, польових та місцевих комендатур, протоколи нарад, доповідей, звіти щодо службових відряджень в межах інспекції, доповідні записки, службові інструкції, порядок денний засідань нарад різного рівня); справочинні документи радянського походження (спеціальне діловодство – фільтраційні справи), матеріали радянських органів репатріації та Комуністичної партії: службове листування Відділу у справах репатріації з всесоюзними установами, зокрема з уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації генералом П. І. Голіковим; керівництвом і підрозділами окремих перевірко-фільтраційних таборів та представниками НКВС при них, обласних, районних рад депутатів, їх виконавчими комітетами, а також листи-скарги окремих громадян до відділу репатріації, звіти, зокрема щодо проведення масово-політичної роботи серед репатріантів); наративні джерела, серед яких виділяються матеріали окупаційної періодики та джерела особового походження, представлені листами східних робітників з Німеччини своїм рідним, щоденником Галини Друпп та спогадами очевидців.

Аналіз нормативно-правових документів щодо остарбайтерів дозволив з'ясувати особливості запровадження праці цивільного населення окупованих територій Радянського Союзу до економічної системи Німеччини, особливості їхнього правового статусу на різних етапах ведення війни проти Радянського

Союзу. На підставі вивчення нормативно-правових документів радянського походження визначено особливості організаційної сторони репатріації радянських громадян, які опинилися поза межами СРСР під час Другої світової війни. З'ясовано, що у радянських законодавчих документах оstarбайтери не виділяються в окрему групу і входять до загальної категорії репатріантів. У дисертаційній роботі доведено, що законодавчі документи Радянського Союзу і нацистської Німеччини з теми значно відрізнялися: німецька правова система вирізнялася невизначеністю повноважень і сфер компетенції окремих установ, скоріше, фіксувала самостійний розвиток відповідної практики, аніж регламентувало її, тоді як радянська система відзначалася чіткістю, вертикальною підпорядкованістю законодавчих актів підзаконним та зрощенням державного та партійного апаратів управління.

Доведено, що корпус діловодних джерел німецького походження відрізняються високим рівнем інформативності. Матеріали німецького діловодства містять детальну, однак досить тематично вузьку інформацію – висвітлюють організаційний бік процесу вербування (відкриття бірж праці, їхніх відділів, набір співробітників), динаміку процесу вербування, особливості його перебігу по кварталам і місяцям, труднощі з якими зустрічалися вербувальники, аргументацію щодо переходу до примусових засобів залучення робітників, технічне забезпечення вербування, взаємодію установ з питання та механізм прийняття рішень, організацію пропагандистської підтримки вербування. Виявлено, що німецькі справочинні матеріали містять унікальну статистичну інформацію, що стосується як окремих населених пунктів, так і області загалом, крім того наявні кількісні показники за окремими періодами вербування.

Визначено, що діловодні джерела радянського походження різноаспектні і складаються з фільтраційних справ (окремого випадку судово-слідчої документації), а також міжвідомчим листуванням і звітною документацією Комуністичної партії та радянських репатріаційних органів. Тематично джерельний комплекс фільтраційних справ (реєстраційні листи, анкети, протоколи допитів свідків, автобіографії репатріантів) вирізняється найбільшою

широкою: вони не лише повідомляють інформацію стосовно всього циклу вивезення, перебування у Німеччині, репатріації, повоєнного облаштування, але ще й містять дані щодо статево-вікового, етнічного складу оstarбайтерів, передвоєнного досвіду, тобто значну кількість інформації ретроспективного характеру. Радянська діловодна документація та матеріали Комуністичної партії дозволяють вивчити широке кола питань, пов'язаних з організаційною стороною повернення східних робітників з території Німеччини та окупованих нею країн безпосередньо до Сталінської області, а саме: забезпечення харчуванням, теплим одягом, житлом, працевлаштування та доступом до участі у партійному та громадському житті.

У дисертаційному дослідженні доведено, що матеріали окупаційної преси мають багатий інформаційний потенціал, дозволяють з'ясувати особливості розгортання кампанії з вербування робітників для праці у Німеччині в Сталінській області, а саме: дати відкриття запису на роботу, дати і час відправлення транспортів, їхній склад, імена та прізвища відповідальних осіб, соціальний стан від'їжджаючих, географію їх прямування, способи відправлення робітників. Крім того, матеріали окупаційних періодичних видань дозволяють вивчати динаміку та особливості нацистської пропаганди, спрямованої на залучення робітників, у якій виділено наступні періоди: зима-літо 1942 р. (налагодження контакту з місцевим населенням, наявність великої кількості різноманітних засобів пропаганди), осінь 1942 р. (певний відхід від пропагандистської риторики), грудень 1942 р. – до кінця окупації (повернення до пропаганди, загалом зменшення кількості повідомлень з теми). На основі аналізу матеріалів періодики виявлено, що концепція пропаганди використовувала контраст з радянською дійсністю, умови воєнного часу на Донеччині та базувалася на детально розробленій окупаційною адміністрацією системі соціально-економічних заохочень, яка мала переконати населення у доцільності поїздки. Серед складових цієї системи у дисертаційному дослідженні виділяються наступні: забезпечення гарним харчуванням і пристойним житлом; постачання всього необхідного на одному рівні з німецькими робітниками; вільний час для відпочинку та відвідування театрів, концертів і кіно,

курсів німецької мови; якісне медичне обслуговування; оплата праці відповідно до кваліфікації, якості праці і денної виробітки за нормами, встановленими для німецьких робітників; гарантувалося повернення на Батьківщину хворих і вагітних жінок; зв'язок з рідними через пошту; виплати щомісячної допомоги родинам; можливість заощаджувати і висилати гроші рідним. Найбільш активно засоби пропаганди застосовувалися в періодиці у першій половині 1942 і 1943 рр. Матеріали преси також розкривають способи комунікації окупаційної влади з місцевим населенням.

У дисертаційній роботі доведено, що матеріали особового походження, а саме листи, спогади остарбайтерів та щоденник Галини Друпп містять багатий і часто унікальний матеріал з історії остарбайтерів Донеччини, дозволяють вивчати її на мікрорівні та в межах антропологічного інструментарію. Виходячи з того, що листи остарбайтерів до своїх рідних проходили цензурну перевірку та мали визначений, чітко обмежений обсяг, з'ясовано, що їхня інформативна цінність не є велика, однак, вони відображають найбільш суттєві потреби робітників та фактичні умови їх життя і праці, а також емоційні переживання безпосередньо на момент перебування у Німеччині, які є яскравими і автентичними. Спогади остарбайтерів надзвичайно цінне джерело щодо широкого кола питань, однак вимагає виваженого підходу до джерелознавчого аналізу. Найбільш цінними спогади можуть бути щодо стратегій самопрезентації та виживання в незвичних умовах, особливостей побуту, проведення дозвілля. Щоденники є унікальним джерелом особового походження, що містять первинні пласти пам'яті про історичні події, дозволяє відтворити соціальний світ автора, співвідношення подій зовнішнього і внутрішнього життя. Загалом, доведено, що джерела особового походження є інформативними не тільки щодо реконструкції усього кола питань, пов'язаних з вивезенням і працею у Німеччині, повсякдення східних робітників, їхніх стратегій виживання, стереотипних та неординарних моделей поведінки, але і їхні репрезентації, досвід, рефлексію над пережитим на різних етапах життєвого шляху.

У дисертації доведено, що джерела, які стали об'єктом дослідження є автентичними та оригінальними, про що свідчать зовнішні ознаки документів. За винятком спогадів, усі джерела генетично та хронологічно пов'язані з дійсністю, у якій утворилися. Для з'ясування ступеня достовірності джерел у роботі враховано час, авторство та умови створення джерела. Визначено, що на достовірність листів східних робітників з Німеччини своїм рідним вплинула наявність цензурної перевірки, на матеріали фільтраційних справ – створення цього комплексу документів в умовах допитів, ризику для життя і свободи авторів, на достовірність спогадів впливала вибірковість пам'яті, а також бажання розказати чи промовчати про певні події.

У роботі доведено, що джерельна база дослідження вирізняється високим ступенем репрезентативності щодо процесів і явищ, які вона висвітлює, та інформативної насиченості, що дозволяє детально вивчити історію східних робітників Донеччини.

Ключові слова: актові джерела, джерела особового походження, діловодні документи, нормативно-правові документи, історичне джерело, листування, наративні джерела, остарбайтери, періодична преса, примусова праця, судово-слідчі матеріали, Третій Райх, фільтраційні справи.

Список публікацій здобувача:

Статті, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Мармілова О. С. Листи остарбайтерів з Донеччини як історичне джерело / О. С. Мармілова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 118 (3). – С. 86 – 90.

2. Мармілова О. С. Додатки до військових журналів економічної інспекції «Південь» та економічної команди «Сталіно» як джерело до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини / О. С. Мармілова // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba. – № 16 (September), 2017. – С. 117 – 127.

3. Мармілова О. С. Військові журнали економічної інспекції «Південь» як джерело до вивчення остарбайтерів Донеччини: загальний огляд /

О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1 – 2. – Донецьк, ДонНУ, 2014. – С. 58 – 64.

4. Мармілова О. С. «Донецький вісник» як джерело до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – С. 312 – 315.

5. Мармілова О. С. Фільтраційні справи як джерело до вивчення проблеми оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С. 253 – 261.

6. Мармілова О. С. Періодизація вітчизняної історіографії історії оstarбайтерів України / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1 – 2. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С. 41 – 46.

7. Мармілова О. С. Механізм транспортування донецьких оstarбайтерів до нацистської Німеччини (1941 – 1943 рр.) / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1. – Донецьк, ДонНУ, 2009. – С. 52 – 56.

8. Мармілова О. С. Зарубіжна історіографія проблеми оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – №3 / 4 (33 / 34). – Донецьк, 2007. – 68 – 70.

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Мармілова О. С. Нормативно-правові документи німецького походження як джерело з історії оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Матеріали науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 21 – 22 липня 2017 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. – С. 19 – 22.

2. Мармілова О. С. Особливості джерельного комплексу листів оstarбайтерів із Донеччини / О. С. Мармілова // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7 – 8 липня 2017 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 39 – 43.

3. Мармілова О. С. «Коллективный портрет» оstarбайтера з Донеччини (на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ) / О. С. Мармілова // Друга світова війна (1939 – 1945): сучасні погляди та інтерпретації: зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. Драгоманівських чит. Молодих істориків, Київ, 28 квітня 2011 р. / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2011. – С. 258 – 265.

4. Мармілова О. С. Примус як переважаючий спосіб мобілізації робітників з Донеччини до Третього Рейху / О. С. Мармілова // Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Вид-во «Літограф», 2010. – Вип. 2. – С. 104 – 107.

5. Мармілова О. С. Остарбайтери из Донбасса во время Второй мировой войны (1941 – 45 гг.) / О. С. Мармілова // Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения» 2010 года и международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов – 2010» / Под ред. В. А. Трифонова, В. И. Кузицина, Н. Н. Миленко, В. В. Хапаева. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. – С. 366 – 368.

6. Мармілова О. С. Система розподілу донецьких оstarбайтерів в нацистській Німеччині під час Другої світової війни / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 232 – 233.

7. Мармілова О. С. Етапи кампанії з вербування робітників для праці у нацистській Німеччині на Донеччині / О. С. Мармілова // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників та аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007 – 2008 рр. (Донецьк, 6 квітня – 14 травня 2009 року). Т. 2 – Суспільно-гуманітарні науки / Під ред. В. П. Шевченка, С. В. Беспалової. – Донецьк: Цифрова типографія, 2009. – С. 184 – 185.

8. Мармілова О. С. Міжособистісні взаємини примусових робітників Третього рейху (на основі спогадів донецьких оstarбайтерів) / О. С. Мармілова //

Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2009 р.) Частина / Під заг. Ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2009. – С. 119 – 120.

9. Мармілова О. С. Сучасна українська історіографія проблеми оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 220 – 221.

10. Мармілова О. С. Соціальні групи оstarбайтерів-донецчан / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 192 – 193.

11. Мармілова О. С. Депортація населення Донеччини до Третього Рейху в роки Другої світової війни / О. С. Мармілова // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. – Вип. V: У 3-х част. – Ч. 3. Історія / За заг. Ред. проф. В. Ф. Колесника. – К., 2007. – С. 177 – 180.

12. Мармілова О. С. Усні свідчення як джерело до вивчення історії оstarбайтерів Донбасу / О. С. Мармілова // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV: У 3-х част. – Ч. 3. Історія / За заг. Ред. Проф. В. Ф. Колесника. – К.: Логос, 2006. – С. 288 – 291.

13. Мармілова О. С. Історіографія теми оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Південно-Східна Україна (зі стародавності у ХХІ століття): Матеріали та тези доповідей. – Донецьк, 2005. – С. 107 – 109.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Мармілова О. С. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / О. С. Мармілова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 256 – 260. – Рец. на кн.: Остарбайтери з Київщини: Вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

ABSTRACT

Marmilova O. S. *Sources to scrutinize the History of Ostarbeiters from the Donetsk Region.* - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.06 «Historiography, source studies and special historical disciplines». – Vasyl' Stus Donetsk national university, Vinnytsia. – Taras Shevchenko Lugansk national university, Starobilsk, 2017.

The comprehensive analysis of the sources to scrutinize the history of ostarbeiters from the Donetsk region was carried out for the first time in the dissertation. It has been proved that the source complex on the problem of the Donetsk «east workers» is quite representative and informatively rich and allows to reconstruct the history of the use of forced labor of the civil population of the Stalin region at the borders of 1938 - 1961 (at the time of occupation – Yuzov region).

The historiographical research showed that the sources to scrutinize the history of the ostarbeiters from the Donetsk region remain non-studied by scholars. Apart from individual publications devoted to study of soviet special documents of management and record keeping (filtration cases) and sources of personal origin (letters and oral history materials) in frames of certain sources complexes (specific source collections and archival funds). Consequently, the necessity of a comprehensive source study of the ostarbeiters' history was discovered and carried out on the materials of the Donetsk region.

The database of the thesis is represented by archival documents, published materials and transcripts of interviews with eyewitnesses, conducted by the author. In

the result of archival heuristics was explored that sources of the problem are stored in the archival institutions of Ukraine and Germany: the Central State Archives of the higher authorities of Ukraine, the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, the State Archives of Donetsk Region, the Departmental archive of the Security Service of Ukraine in Donetsk region, the Federal Archive of Germany, the Federal Military Archive of Germany in Freiburg in Breisgau, Political archive of Ministry of foreign affairs of Germany.

Sources to scrutinize the history of the ostarbeiters from the Donetsk region, which were discovered, could be categorized according to the types of normative legal documents of Nazi Germany (directives, orders, circulars, instructions, resolutions) and the Soviet Union origin (legal documents of the international, all-union, republican and regional levels); documents of management and record keeping of Nazi Germany (military journals and appendixes to military journals, consisting of the following documents: monthly operational summaries, summary reports on the tactical and economic situation, information on the location of military headquarters, economic authorities, field and local commandant's offices, minutes of meetings, reports, reports on service business trips within the inspection, memos, job descriptions, agenda for meetings of different levels) and the Soviet Union origin (filtration cases; materials of the Soviet repatriate bodies and the Communist Party: service correspondence of the Repatriation department with the Union-wide institutions, in particular with P. I. Golikov, the authorized representative of the government of the USSR for repatriation, the leadership and units of individual checking and filtration camps and representatives of the NKVD, region and district councils of deputies, their executive committees, as well as individual citizens' letters to the repatriation department, reports, in particular, on mass political work among the returnees); narrative sources, in particular the materials of the occupation periodicals and sources of personal origin, represented by letters of ostarbeiters from Germany to their relatives in the Donetsk region, the diary of Galina Drupp and the memoirs of eyewitnesses.

The analysis of the normative legal documents on the ostarbeiters made it possible to clarify the peculiarities of the introduction of the labour of the civilian

population from the occupied territories of the Soviet Union into the economic system of Germany, and the specific aspects of their legal status at various stages of the war against the Soviet Union. Based on the study of normative legal documents of Soviet origin, the specific of the organization of the repatriation of soviet citizens found outside the USSR border during the Second World War were identified.

It has been found out that in the Soviet legislation the ostarbeiters was not allocated to a separate group and belonged to the general category of repatriates. In the thesis, it was proved that the legislative documents of the Soviet Union and Nazi Germany were significantly different: the German legal system was distinguished by the uncertainty of the powers and areas of competence of individual institutions. It fixed the independent development of the relevant practice rather than regulated it, while the Soviet system was characterized by clarity, vertical subordination of legislative acts by subordinate and merging state and party control apparatuses.

It has been proved that the documents of management and record keeping of Nazi Germany origin are characterized by a high level of informative value. They contain detailed, but rather thematically narrow information: the organizational aspects of the recruitment process (opening of labour offices and their departments, recruitment), the dynamics of the recruitment process, the peculiarities of its course in quarters and months, difficulties encountered by recruiters, argumentation regarding the transition to enforcement actions of workers recruitment, technical support for recruitment, the interaction of institutions on the issue and mechanism of decision-making, the organization of propaganda support of recruitment. It was found that documents of management and record keeping of Nazi Germany origin contain unique statistical information related to individual settlements and summarized to the region. There are also available quantitative indicators for separate periods of recruitment.

It has been discovered that the documents of management and record keeping of Soviet Union origin covered different aspects and consist of filtration cases (specific case of the forensic documentation), interdepartmental correspondence and reporting documents of Communist party and soviet bodies of repatriation. The source complex of filtration cases (registration forms, questionnaire, records of witness interrogation,

autobiography of repatriates) have a wide informative potential. They contain information on the entire cycle of exile, stay in Germany, repatriation and post-war settlement, as well as data on the sex-age, ethnic composition of the ostarbeiters, pre-war experience and a significant amount of information of retrospective nature. The documents of management and record keeping of the Soviet Union origin and materials of Communist party are informative about a wide range of issues related to the organizational side of the repatriation of eastern workers from Nazi Germany and occupied countries direct to Stalin region, namely: providing of food, warm cloth, accommodation, employment assistance, involvement in party activity and social life.

In the dissertation, it was determined that the materials of the occupation press have a great informative value. They reveal the specifics of the deployment of the labour recruitment campaign to the work in Germany in the Stalin region, namely: dates of opening the registration to the work, dates and times of departure of the trains, their compositions, names and surnames of the responsible persons, the social status of the workers, the geography of the route traverse and the methods of recruitment. Occupation press materials make it possible to study the dynamics and peculiarities of Nazi propaganda aimed at attracting workers, which consists of the following periods: the winter – summer 1942 (establishing contact with the local population, the presence of a large number of various means of propaganda), autumn of 1942 (a certain departure from the propaganda rhetoric), from December 1942 until the end of the occupation (return to propaganda rhetoric, in general, reducing the number of messages concerning ostarbeiters). Based on analysis of materials of the periodicals, it was discovered that the concept of propaganda used contrast with Soviet reality, the conditions of wartime in the Donetsk region and consisted of a system of socio-economic incentives developed by the occupational administration, which had to convince the population of the expediency of the work in Germany. Among the components of this propaganda system were the following: the provision of good nutrition and decent housing; supplying everything necessary on a par with German workers; free time for rest and visiting theaters, concerts and cinema, German language courses; high-quality medical care; labor remuneration in accordance with qualifications, quality of work and daily

work according to the norms established for German workers; guaranteed return to Homeland unhealthy people and pregnant women; communication with relatives by post; payment of monthly welfare assistance to families; the opportunity to save and send money to relatives. The most active means of advertising were used in the periodical in the first half of 1942 and in 1943. The materials of newspapers showed the ways in which occupation authorities had communicated with the local population.

In the thesis, it is proved that the materials of personal origin, namely letters, memoirs of ostarbeiters and the diary of Galina Drupp contain a rich and often unique material on the history of the forced laborers from the Donetsk region, allow it to be studied at the micro level and with use of tools of anthropology. Since the letters of the ostarbeiters to their relatives were censored and had a definite, clearly limited volume, it was found that their informative value is not large, however, they reflect the most essential needs of east workers and the actual conditions of their life and work, as well as emotional experiences directly at the time of stay in Germany, which are vivid and authentic. Life stories of ostarbeiters are an extremely valuable source for a wide range of issues, but require a well-balanced approach to source study analysis. Memoirs can be the most valuable about strategies of self-presentation and survival in unusual conditions, peculiarities of everyday life, leisure activities. Diaries are a unique source of personal origin, containing the original layers of memory of historical events, allow us to reconstruct the social world of the author, the interrelation of events of outer and inner life. In general analysis of the sources of personal origin make it possible to reconstruct the whole range of issues related to the export and labour in Germany, the daily routine and experience of the ostarbeiters, their strategies of survival, stereotyped and unusual behavior patterns, as well as their representations, experience and reflection on forced labor experience on different stages of life.

In the dissertation, it was proved that the sources which became the object of research are authentic and original as evidenced by external signs of documents. Except of life stories of ostarbeiters, all sources are genetically and chronologically related to the reality that brought them to life. Time, authorship and conditions of the creation of the materials were considered to determine the degree of reliability of sources. It was

determined that the authenticity of the letters of the eastern workers from Germany to their relatives was influenced by the presence of censorship, on the materials of filtration cases – the creation of this complex of documents in interrogation conditions, the risk to the life and freedom of the authors, the authenticity of memories influenced the selectivity of human memory, as well as the desire to tell or keep silent about certain events.

In dissertation, it has been proved that the sources are characterized by a high degree of representativeness about the processes and phenomena which they cover, and informative value, which allows us to scrutinize the history of the ostarbeiters of the Donetsk region.

Key words: act documents, correspondence, documents of management and record keeping, filtration cases, forced labour, forensic materials, historical source, narrative sources, ostarbeiters, periodicals, regulatory documents, sources of personal origin, Third Reich.

Publications which confirm testing the results of the dissertation:

1. Marmilova O. S. Normative-legal documents of German origin as a source to scrutinize the history of ostarbeiters / O. S. Marmilova // Social sciences: directions and tendencies of development in Ukraine and the world: Materials of the scientific and practical conference (Odessa, Ukraine, July 21 – 22, 2017). – Odessa: NGO «Black Sea Center for Research in Society Problems», 2017. – P. 19 – 22.

2. Marmilova O. S. Special features of the source complex of letters of ostarbeiters from Donetsk region / O. S. Marmilova // Social sciences: history, current state and prospects of research: Materials of the international scientific and practical conference (Lviv, July 7 – 8, 2017). – Lviv: NGO «Lviv Foundation for Social Sciences», 2017. – P. 39 – 43.

3. Marmilova O. S. «Collective portrait» of Ostarbeiters from Donetsk region (based on source analysis of filtration cases) / O. S. Marmilova // World War II (1939-1945): modern sight and interpretation: collection of scientific articles of participants of

the Fourth all-Ukrainian Dragomanov Readings of Young Historians, Kyiv, April 28, 2011. – K., 2011. – P. 258 – 265.

4. Marmilova O. S. Force as a dominating method of mobilization laborers from Donetsk region to Third Reich / O. S. Marmilova // Historical essay: [collection of scientific works]. – Publishing house «Litograph», 2010. – Issue 2. – P. 104 – 107.

5. Marmilova O. S. Ostarbeiters from Donetsk region during World War II (1941 – 45) / O. S. Marmilova // Materials of scientific conference «Lomonosov Readings» of the year 2010. – Sevastopol. – 2010. – P. 266 – 368.

6. Marmilova O. S. The system of distribution of the force laborers from Donetsk region in Third Reich during World War II / O. S. Marmilova // Karazin Readings (historical science): thesis of reports of 63 international scientific conference (Kharkiv, April 23th 2010). – Kharkiv. – 2010. – P. 232 – 233.

7. Marmilova O. S. Stages of labourer recruit campaign for work in the territory of Nazi Germany in Donetsk region / O. S. Marmilova // Materials of scientific conference of academic teaching staff and aspirants following the results of research work in a period of 2007-2008 year. – Donetsk, 2009. – P. 184 – 185.

8. Marmilova O. S. Interpersonal relationships of force laborers of the Third Reich (based on oral stories of ostarbeiters from Donetsk region) / O. S. Marmilova // Ukrainian statehood: history and modernity: Collection of materials of all-Ukrainian scientific conference of young scientists (November 26, 2009). – Mariupol, 2009. – P. 119 – 120.

9. Marmilova O. S. Modern Ukrainian historiography about ostarbeiters' problem / O. S. Marmilova // Karazin Readings (historical sciences): Abstracts of the 62nd International Scientific Conference of Young Scientists (V. N. Karazin Kharkiv National University, April 24, 2009). – Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 2009. – P. 220 – 221.

10. Marmilova O. S. Social groups of ostarbeiters from Donetsk region / O. S. Marmilova // Karazin Readings (historical science): thesis of reports of 61 international scientific conference (V. N. Karazin Kharkiv national university, April 25th, 2008). – Kharkiv. – 2008. – P. 192 – 193.

11. Marmilova O. S. Deportation of the people from Donetsk region to the Third Reich during World War II / O. S. Marmilova // The Spring of Shevchenko: Materials of the International scientific and practical conference of students, postgraduates and young scientists devoted to the 90th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1920. – Edition V: in 3 parts. – Part. 3 History. – Kyiv, 2007. – P. 177 – 180.

12. Marmilova O. S. Oral history as a source of investigation history of the ostarbeiters from Donetsk region / O. S. Marmilova // The Spring of Shevchenko: Materials of International scientific conference of students, aspirants and young scientists. – Kyiv, 2006. – P. 288 – 291.

13. Marmilova O. S. Historiography of the theme ostarbeiters of Donetsk region / O. S. Marmilova // Southeast Ukraine (from the antiquity to the XXI Century): Materials and abstracts of reports. – Donetsk, 2005. – P. 107 – 109.

**Publications which additionally reflect the scientific results of the
dissertation:**

1. Marmilova O. S. Pastushenko T. Ostarbeiters from Kyiv region: Recruitment, Forced Labour, Repatriation (1942 – 1953) / O. S. Marmilova // Pages of Military History of Ukraine: Collection of sciences articles / Chief ed. O. Y. Lysenko. – K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2010. – Issue 13. – P. 256 – 260. – review to the book: Ostarbeiters from Kyiv region: Recruiting, Forced Labour, Repatriation (1942 - 1953) / T. V. Pastushenko; Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – K., 2009. – 282 pp.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	20
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Історіографічний аналіз.....	29
1.2. Характеристика джерел.....	44
1.3. Методологічні засади дослідження.....	56
Висновки до розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ СХІДНИХ РОБІТНИКІВ.....	66
2.1. Законодавство нацистської Німеччини щодо остарбайтерів.....	66
2.2. Джерельне поле радянського законодавства	77
Висновки до розділу 2.....	82
РОЗДІЛ 3. НІМЕЦЬКЕ ДІЛОВОДСТВО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	84
3.1. Інформативні можливості військових журналів німецького командування.....	84
3.2. Джерельний потенціал німецького діловодства.....	104
Висновки до розділу 3.....	119
РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА РАДЯНСЬКОГО ДІЛОВОДСТВА.....	122
4.1. Інформативні можливості судово-слідчих матеріалів.....	122
4.2. Радянська діловодна документація про остарбайтерів.....	133
Висновки до розділу 4.....	148
РОЗДІЛ 5. НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ДОНЕЧЧИНИ.....	150
5.1. Інформативний потенціал періодичної преси.....	150
5.2. Специфіка джерел особового походження.....	166
Висновки до розділу 5.....	190
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	201
ДОДАТКИ.....	255

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВА	Bundesarchive (Федеральний архів Німеччини)
ВА/МА	Bundesarchive in Freiburg im Breisgau (Militärarchiv) (Федеральний архів у Фрайбурзі в Брайзгау (Військовий архів))
РААА	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Політичний архів Міністерства зовнішніх справ Німеччини)
РСНА (РСГА)	Reichssicherheitshauptamt (Головне управління імперської безпеки)
АУ СБУ ДО	Архів управління Служби безпеки України в Донецькій області
ВІКДО	Віртшафтскоммандо (Wirtschaftskommando – Wi Kdo)
ДАДО	Державний архів Донецької області
ЗВУ	Зона військового управління
ЗПП	Збірно-пересильний пункт
НСДАП	Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
ОКВ	Верховне командування Вермахту (нім - Oberkommando der Wehrmacht (OKW))
ПРП	Перевірно-розподільний пункт
ПФП	Перевірно-фільтраційний пункт
ПФТ	Перевірно-фільтраційний табір
РНК СРСР	Рада Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УРСР	Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки
ЦДАВОВ	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Тематика Другої світової війни залишається однією з найбільш дискусійних в історичному дискурсі, тому розширення її джерельної бази за допомогою введення до наукового обігу нових документів і матеріалів, а також визначення їх інформативного потенціалу, розроблення критичних підходів до їхнього аналізу набуває особливого значення.

Період Другої світової війни характеризувався значними рухами не лише військового, але й цивільного населення, до останньої категорії якого належали східні робітники або оstarбайтери – переважно молоді мешканці окупованих територій СРСР (у кордонах до 1939 р.), які були вивезені на примусові роботи до Райху для використання у різних галузях німецької економіки, передусім – промисловості, сільському і домашньому господарствах. Правовий статус оstarбайтерів визначався дискримінаційним законодавством і був одним з найнижчих серед усіх категорій іноземних робітників Третього Райху. Вербувальні кампанії із залучення робітників поєднували засоби примусу та цілеспрямованої пропаганди і здійснювалися окупаційними установами. Особливістю проведення вербування у зоні військового управління, до якої входила і Сталінська область (під час окупації – Юзівська), було те, що воно здійснювалося і контролювалося військовими органами управління. Саме зі Сталінської області була вивезена найбільша кількість робітників, у порівнянні з рештою областей України. Після завершення війни східні робітники були у більшості примусово репатрійовані до Радянського Союзу, пройшовши через процес перевірки на благонадійність органами НКВС – так званої фільтрації, і потім тривалий час перебували під наглядом органів державної безпеки.

Ідеологічна заангажованість теми у радянські часи (з одного боку, жертви нацистських переслідувань, з іншого – люди, які, хоч і примусово, але працювали на ворога), а також тривалий час обмежений доступ до джерел визначили складний процес її наукового осмислення. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історичній науці вивчено багато аспектів виникнення і функціонування соціальної

групи оstarбайтерів, розроблено загальні концептуальні підходи до розуміння явища примусової праці, однак, комплексні джерелознавчі дослідження відсутні.

Крім вищезазначеного, актуальність дослідження визначається низкою наступних факторів. По-перше, історичні джерела ХХ ст. і, зокрема, радянських часів належать до менш вивчених, у порівнянні з джерелами попередніх періодів. По-друге, «революцією в джерелах», яка відбулася на початку 1990-х рр. з відкриттям засекречених фондів державних архівів, зокрема кримінально-процесуального діловодства. У результаті джерельний комплекс фільтраційних справ східних робітників став доступним для дослідників. По-третє, у 2000-х рр. було здійснено низку науково-пошукових проектів із запису усних свідчень колишніх примусових робітників та опубліковано їхні результати, у тому числі щодо оstarбайтерів Донеччини. Таким чином було накопичено джерельну базу дослідження. Крім того, початок ХХІ ст. характеризувався пошуковим процесом щодорозроблення методологічних підходів до аналізу усних свідчень, що розгортався в загальному руслі антропологічного повороту в сучасній історичній науці. По-четверте, політичні зміни, які відбулися на політичній карті Європи в 1990-х рр., і пов'язаний з цим розвиток міжнародних наукових контактів уможливили проведення архівної евристики не лише в архівах України, але й архівосховищах зарубіжних країн. Виходячи з вищезазначеного, виникла потреба і можливість комплексного вивчення джерел з історії оstarбайтерів Донеччини. Аналіз архівних документів, які є найбільш репрезентативними, змістовними, конкретними та інформативно насиченими, та матеріалів особового походження, які відображають досвід окремих індивідів, їхні стереотипні та неординарні вчинки, особисті репрезентації та рефлексію над історичними подіями, свідками яких вони були, дозволяють цілісно відтворити історію оstarбайтерів.

Практична значущість дослідження пов'язана із розширенням джерельної бази наукових праць з історії східних робітників через запровадження до наукового обігу не актуалізованих раніше архівних документів, а також із опрацюванням методики аналізу окремих видів джерел, що можуть бути

використані дослідниками для аналізу аналогічних видів джерельних матеріалів з іншої тематики.

Об'єктом дослідження виступає комплекс писемних джерел з історії остарбайтерів.

Предметом є процес формування, становлення та розширення джерельної бази з історії східних робітників Донеччини, яка включає нормативно-правові і діловодні документи німецького та радянського походження, періодичну пресу і джерела особового походження, визначення їхньої достовірності, інформативних можливостей та закономірностей відображення у них історичних явищ.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні та аналізі комплексу джерел з історії остарбайтерів Донеччини.

Для досягнення мети у роботі поставлені наступні дослідницькі **завдання**:

- 1) проаналізувати історіографічний доробок щодо джерелознавчих студій з історії остарбайтерів Донеччини;
- 2) провести суцільну евристику писемних джерел з історії цивільного населення Донеччини, вивезеного на примусові роботи до Німеччини, в архівосховищах України та Німеччини;
- 3) здійснити класифікацію писемних джерел з історії східних робітників Донеччини;
- 4) проаналізувати нормативно-правові документи Третього Райху і СРСР щодо східних робітників, розкрити їхній внутрішній зміст і інформативний потенціал, виконати порівняльний аналіз актових джерел німецького і радянського походження;
- 5) визначити інформативний потенціал діловодних джерел німецького походження;
- 6) з'ясувати специфіку документів радянського справочинства;
- 7) проаналізувати специфіку періодичної преси як джерела до вивчення історії східних робітників з Донеччини;
- 8) виявити особливості джерел особового походження та їхній інформаційний потенціал;

9) визначити ступінь автентичності та репрезентативності джерельної бази з історії остарбайтерів.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри:

а) конкретно-історичний, який охоплює події від початку обговорення ідеї використання праці робітників зі сходу восени 1941 р. до 1952 р., коли процес репатріації було в основному завершено і відділ у справах репатріації ліквідовано;

б) суто джерельний, який є ширшим, охоплюючи період формування комплексу писемних джерел: починаючи від виходу перших організаційно-розпорядчих нормативно-правових документів, що регламентували застосування робочої сили зі Сходу в економіці Третього Райху (1941 р.) і завершуючи записом усних свідчень колишніх остарбайтерів автором (до 2016 р.).

Географічні рамки в історичному вимірі охоплюють територію Сталінської області в межах 1938 – 1961 рр. (під час окупації мала назву Юзівської), у джерелознавчому – обіймають межі розташування архівних установ, тобто територію України (м. Київ, Донецьк) і Німеччини (м. Берлін, Фрайбург).

Методи дослідження. У дослідженні використано доробок вітчизняних і зарубіжних вчених-джерелознавців щодо систематизації і класифікації джерел, підходів до аналізу окремих видів документів, зокрема законодавчих, діловодних, окупаційної періодики та джерел особового походження, викладені у працях: М. Я. Варшавчика, І. Н. Войцехівської, Г. Г. Грінченко, Я. С. Калакури, І. Д. Ковальченка, О. С. Лаппо-Данилевського, С. А. Макаруча, О. М. Медушевської, А. В. Санцевича, П. Томсона [196; 208; 242; 475; 423; 486; 599, 600; 794].

Дисертація ґрунтується на застосуванні загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції (дозволили окреслити загальне поле дослідження); спеціально-історичних: історико-порівняльному (використано для порівняння інформативних можливостей комплексів документів, співставлення німецької та радянської системи законотворення та документоведення), історико-типологічному (дозволив провести типологізацію та класифікацію джерел, окреслити їхні спільні й відмінні риси); джерелознавчих та архівознавчих методах,

зокрема методах джерелознавчого аналізу та синтезу (дозволили визначити повноту, достовірність, репрезентативність джерельної бази, визначити інформативний потенціал джерел); функціонального аналізу (встановлення впливу завдань та напрямів діяльності установи-автора на зміст документу). Обраний методологічний інструментарій забезпечує достовірність отриманих результатів і висновків.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що писемні джерела з історії остарбайтерів Донеччини вперше стали предметом спеціального комплексного дослідження.

Результати дослідження дозволили сформулювати **основні наукові положення**, які виносяться на захист:

уперше:

- виявлено і систематизовано комплекс писемних джерел до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини у результаті здійснення суцільної евристика в архівосховищах України та Німеччини;
- введено до наукового обігу та здійснено джерелознавчий аналіз джерел військового діловодства німецького походження, а саме: військових журналів німецьких окупаційних установ та додатків до них;
- проаналізовано та введено до наукового обігу діловодні матеріали радянського походження щодо історії остарбайтерів з Донеччини, включаючи документи спеціального діловодства (судово-слідчі матеріали);
- досліджено інформативні можливості джерельного комплексу листів остарбайтерів з Німеччини своїм рідним та особистого щоденника східної робітниці;
- комплексний аналіз джерел створив основу для ґрунтовної реконструкції історії остарбайтерів Донеччини;

подальшого розвитку дістало:

- вивчення нормативно-правових документів німецького походження, які регламентували використання цивільної робочої сили з окупованих

територій Радянського Союзу в Німеччині, включаючи визначення її правового статусу, і радянського походження, які регулювали здійснення репатріації;

- вивчення інформативних можливостей окупаційної періодичної преси як джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини;
- створення джерельної бази спогадів колишніх східних робітників Донеччини та її джерелознавчий аналіз;

уточнено:

- кількісні показники вивезених з території Донеччини примусових робітників, а також репатрійованих до неї громадян на основі інформації, наявної в діловодних документах німецького та радянського походження.

Особистий внесок автора. Положення і висновки, викладені у дисертаційному дослідженні, належать дисертантові одноосібно і зводяться до здійсненого вперше комплексного аналізу писемних джерел стосовно вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. Крім того, автором виконано переклад законодавчих і діловодних джерел німецького походження, а також – проведення, запис та транскрибування інтерв'ю з очевидцями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U000190, шифр – Г-10/8). У межах підготовки дисертаційного дослідження відбулося стажування у Німеччині за програмою Німецької служби академічних обмінів (DAAD), що дозволило дослідити архівні джерела німецького походження.

Теоретичне та практичне значення полягає у тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння регіональних особливостей німецької трудової політики на окупованих територіях СРСР. Отримані напрацювання можуть бути використані істориками для дослідження

проблеми східних робітників загалом. Матеріали, введені дисертаційним дослідженням до наукового обігу, можуть бути використані для написання дисертацій, монографій та підручників як з фундаментальних досліджень історії України, так і з загального джерелознавства. Результати і висновки дисертаційної роботи можуть стати основою для підготовки навчальних курсів з історії України часів Другої світової війни, історичного краєзнавства, а також курсів із загального та спеціального джерелознавства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи відображені у виступах на наукових зібраннях, серед яких, зокрема такі:

Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, присвячена 15-й річниці незалежності України «Шевченківська весна» (2–3 березня 2006 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, присвячена 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. (1 – 2 березня 2007 р., м. Київ); 61-й Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (25 квітня 2008 р., м. Харків); 62-а Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (24 квітня 2009 р., м. Харків); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» (26 листопада 2009 р., м. Маріуполь); I всеукраїнська наукова конференція студентів і молодих вчених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (29 – 30 квітня 2010 р., м. Дніпро); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Ломоносов-2010» (2010 р., м. Севастополь); 63-й Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (23 квітня 2010 р., м. Харків); Четверті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Друга світова війна (1939–1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації» (28 квітня 2011 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (7 – 8 липня 2017 р., м. Львів); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (21–22 липня 2017 р., м. Одеса).

У публічних виступах піднімалися такі аспекти проблеми, що досліджується: особливості джерельного потенціалу усних свідчень робітників зі Сходу; інформативний потенціал окупаційної періодичної преси і «Донецького вісника»; потенціал фільтраційних справ, що заводилися на східних робітників, які поверталися з території Третього Райху та окупованих ним країн в межах програми репатріації, яка здійснювалася радянським урядом, зокрема щодо відтворення «колективного портрету» примусового робітника з Донеччини; особливості джерельного комплексу листів остарбайтерів з Донеччини, а також особливості правового статусу східних робітників та інституалізація використання праці остарбайтерів згідно з нормативно-правовими документами німецького походження.

У межах підготовки дисертаційного дослідження автор брала участь у літніх школах 2009 та 2014 рр., присвячених опрацюванню матеріалів усних свідчень для інтернет платформи «Zwangsarbeit 1939 – 1945. Erinnerung und Geschichte» (Примусова праця 1939 – 1945 рр. Спогади та історія», <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>), зокрема щодо структурування інтерв'ю за окремими тематичними блоками та способів їхнього аналізу.

Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації: Результати дисертаційного дослідження викладені у 22 публікаціях, з яких 7 надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 3 включено до реєстру міжнародних наукометричних баз, 13 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня, 1 рецензія на монографію.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою і завданнями та побудована за проблемним принципом. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження складає 296 сторінок (основного тексту – 180).

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз

Шлях наукового осмислення феномену примусової праці східних робітників, як, власне, і їх суспільне визнання, був досить складним і особливо залежним від політико-ідеологічної кон'юнктури. З метою більш повного аналізу наукової літератури до історіографічного огляду доцільно включити предметно-історичні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії оstarбайтерів, роботи з загального джерелознавства та вузькоспеціальні джерелознавчі дослідження, присвячені окремим видам джерел, які є предметом вивчення у дисертації.

Вітчизняну історіографію проблеми оstarбайтерів доцільно поділити на доробок радянських вчених та наукові праці, що вийшли друком за часи незалежності Української держави. Вивчення теми радянськими науковцями співпадає з основними періодами історії СРСР: воєнні та повоєнні роки, хрущовська «відлига», часи «застою».

Перші рефлексії щодо масового вивезення робочої сили з окупованих територій СРСР до Німеччини у радянській науковій і публіцистичній літературі з'явилися ще під час війни, а саме: праці Я. Букова, З. Шульги, А. И. Молока [189; 694; 526]. Перша монографія з теми «Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве» К. Поля побачила світ у 1943 р. – період найбільшого розмаху заходів з примусового залучення робітників для праці у Райху [581].

У повоєнні роки виходять друком регіональні розвідки, що підсумовували збитки, завдані війною окремим областям і регіонам СРСР, та спиралися на повідомлення Надзвичайної комісії зі встановлення злочинів, вчинених нацистськими загарбниками, зокрема роботи В. Бегми та Д. Заславського [178; 402]. Єдина праця, у якій побіжно згадуються оstarбайтери, вивезені з Донеччини, належить О. Іонову [409].

У період «відлиги» загальне послаблення ідеологічного тиску у державі, а також розширення джерельної бази історії Другої світової війни дозволило історикам почати ґрунтовно досліджувати різні аспекти окупаційної політики, у тому числі й питання примусової праці. Особливо варто відзначити збірку доповідей на III-й Міжнародній конференції, присвяченій історії руху Опору, яка проходила у Карлових Варах у 1963 р. – «Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.)» [536].

У період з середини 1960-х до середини 1980-х рр. тема примусової праці радянських громадян на теренах нацистської Німеччини знаходилася на марґінесі наукового пізнання у Радянському Союзі. У виданнях, присвячених історії Великої Вітчизняної та Другої Світової війни, довідкових, енциклопедичних виданнях, які, переважно, виходили до чергової річниці з дня Перемоги, темі східних робітників відводилося від декількох рядків до кількох сторінок [416; 417; 210]. Варто виділити праці українських радянських істориків: двотомник «Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу» та монографія М. В. Ковалю «Історія пам'ятає (Кривавий шлях нацистів на Україні)» [644; 439].

Певне висвітлення проблеми примусової праці радянських громадян у нацистській Німеччині у зазначений період було можливе лише в межах кількох ідеологічних дискурсів. У межах дискурсу «всенародної боротьби з німецько-фашистськими загарбниками» східні робітники згадуються побіжно у контексті європейського руху Опору (варто виділити працю Е. А. Бродського) та діяльності партизан і підпільників безпосередньо на окупованих територіях, наприклад, у колективній монографії «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой отечественной войны» [187; 188; 245]. Тема праці цивільного населення на теренах Німеччини також коротко розглядається у наукових роботах, присвячених економічним злочинам німецьких окупантів: монографіях Т. С. Першиної, Н. С. Алексеєва, М. М. Загорулька, колективній праці М. М. Загорулька та А. Ф. Юденкова «Крах плана Ольденбург» [576; 3; 403; 404].

Єдиною спеціалізованою узагальнюючою науковою роботою, цілком присвяченою вигнанню населення України у німецьке рабство, є монографія

«Боротьба населення України проти фашистського рабства», написана М. В. Ковалем у 1979 [439].

У зарубіжній історіографії першими почали піднімати питання праці іноземців у Третньому Райху англійські й американські дослідники. Вже у 1945 р. була опублікована монографія Д. Фріда, в якій аналізуються механізми залучення робочої сили, робиться оцінка її кількості [749]. Наступного десятиліття з'явилася праця нащадка російських емігрантів О. Далліна, у якій розглядалися особливості німецької окупаційної політики на теренах Радянського Союзу та вербування робочої сили серед місцевого населення як її складової частини [739; 740].

Німецька історіографія з теми у 1940 – 1980-х рр. у ФРН і НДР мала свої особливості. Значний вплив як на німецьку, так і на радянську історичну думку мала фундаментальна монографія Ю. Кучинського «История условий труда в Германии», у якій було розкрито труднощі на ринку робочої сили Німеччини у передвоєнні та перші воєнні роки, котрі викликали необхідність залучення іноземної робочої сили [466]. В історичній науці НДР тема примусової праці у нацистській Німеччині ставала об'єктом вивчення науковців, однак, необхідність підпорядкування досліджень радянській ідеології та викликам холодної війни, з одного боку, обмежували істориків, а з іншого – вони приділяли значно більше уваги саме проблемі східних робітників та українських примусових працівників зокрема. Особливо варто виділити доробок Е. Зеебер, К. Дробиша, Й. Шмельцера [786; 744; 789]. Важливою працею більш пізнього періоду можна вважати монографію Н. Мюллере «Вермахт и оккупация (1941 – 1944)» [529]. Депортація населення з окупованих територій розглядалася автором як одна з основних рис окупаційного режиму і німецького імперіалізму взагалі, визначаючи при цьому особливу роль окупованих територій СРСР, зокрема України, як величезного резервуара робочої сили.

В історіографії ФРН до кінця 1970-х рр. проблема примусової праці іноземців майже повністю перебувала поза увагою дослідників. У доступних загалу працях прослідковується тенденція виправдання використання примусової

праці іноземців вимогами економіки у період війни, зокрема у монографії Х. Пфальмана [783].

Неупереджене вивчення теми німецькими дослідниками стало можливим лише після появи нового покоління істориків, які не були безпосередніми свідками часів соціал-націоналізму. Знаковою подією у середині 1980-х рр. стала поява фундаментального дослідження Г. Ульріха, у якому автор проаналізував особливості правового статусу різних категорій іноземних робітників, причини їх залучення, зміни напрямків використання праці в залежності від ситуації на фронтах, вивчив умови перебування представників різних національностей, окремо розглянув проблему оstarбайтерів як найбільш безправної та пригніченої групи примусових робітників Райху [758].

Вчені діаспори цікавилися переважно темою примусової репатріації до СРСР: у перші повоєнні роки це були твори у вигляді мемуарів, пізніше – публіцистичного жанру. Наприкінці 1970-х виходить друком стаття Ю. Тис-Крохмалюка, у якій розглядався хід дебатів і позиції сторін щодо репатріації до СРСР на Ялтинській конференції та після неї [634].

З середини 1980-х рр. ситуація стала докорінно змінюватися, коли німецька громадськість почала піднімати питання щодо необхідності компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам Райху. Однак перше десятиліття незалежності українськими істориками опубліковано лише декілька праць з теми, переважно у вигляді розділів в узагальнюючих чи тематичних виданнях. У нових суспільно-політичних реаліях та із залученням раніше закритих джерельних комплексів М. В. Коваль продовжив наукове розроблення проблематики праці цивільного населення у Німеччині [440; 441]. У межах загальної експлуатації трудових ресурсів гітлерівською Німеччиною тема розглядалась О. В. Потильчаком [585; 586].

З 2000-х рр. зростає інтерес суспільства і науковців до проблематики у зв'язку з продовженням компенсаційних виплат, а також накопиченням нового джерельного матеріалу, передусім усних свідчень, зібраних у межах низки пошуково-дослідних проектів. Тема оstarбайтерів знайшла висвітлення у

спеціальних монографіях і колективних працях, присвячених як безпосередньо проблемі східних робітників, так і в контексті репатріації радянських громадян до СРСР. У 2005 р. з'явилася узагальнююча науково-публіцистична праця А. Кравченка, С. Батурина «Українські невільники Третього Райху», у якій розкрито як основні віхи історії східних робітників від вивезення до репатріації, так і діяльність Фонду «Взаєморозуміння і примирення» з виплати компенсацій [645]. В. О. Шайкан розглядала працю східних робітників в Німеччині як одну з форм колабораціонізму місцевого населення [686]. Положення колишніх оstarбайтерів у радянській і сучасній Україні дослідив С. Д. Гальчак [212].

Окремо у період незалежності розвивалася історіографія проблеми репатріації радянських громадян, у тому числі і східних робітників. Варто виділити доробок таких дослідників як М. П. Куницький, В. Ф. Холодницький, Л. В. Стрільчук, О. В. Буцько, Н. Б. Мелешко [464; 650; 651; 624 – 630; 190 – 193; 510].

Розширення джерельної бази проблеми за рахунок запису публікації спогадів колишніх робітників Райху дозволило сучасним українським історикам досліджувати тему в антропологічній традиції та через призму історії повсякдення, зокрема варто виділити доробок Т. Пастушенко та Т. Лахно [554 – 556; 564; 476]. Політику пам'яті СРСР та ФРН щодо примусових робітників Третього Райху часів «холодної війни» дослідила Г. Грінченко [239]. І. Реброва дослідила особливості висвітлення примусової праці українських оstarбайтерів у нацистській Німеччині у публіцистичному дискурсі часів Другої світової війни та перших повоєнних років та його роль у формування національної ідентичності радянської України [590].

Для сучасної української історіографії характерне дослідження регіонального виміру проблеми, зокрема у працях С. Д. Гальчака, Т. В. Пастушенко, В. В. Чернявського, Т. Д. Лапан, Е. П. Андріїв [212; 561; 685; 467; 5]. Регіональні особливості перебігу вербувальних кампаній на Донеччині частково висвітлені у працях, присвячених історії Великої вітчизняної війни. На

початку 1990-х рр. тему вигнання до Німеччини в межах німецької окупаційної політики досліджувала М. Є. Груба [247]. У науковій роботі А. М. Міхненка та колективній праці «Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Известные и неизвестные страницы истории» зроблено загальний огляд вербування, наведено інформацію про перші транспорти, добровільний і примусовий способи рекрутування [522 – 524; 358].

Тож, у часи незалежності Української держави найбільше наукових публікацій з теми з'явилося у 2000-ні рр. Історіографічна ситуація характеризувалася виходом статей, присвячених окремим аспектам проблеми, та розділів у дослідженнях з історії регіону у часи Другої світової війни. На матеріалах Донеччини тема не стала предметом спеціальних історичних досліджень у вітчизняному науковому просторі.

У зарубіжній історичній науці найбільший інтерес до проблеми оstarбайтерів спостерігався у російському та німецькому середовищах. Першими в російській історіографії почали вивчатися питання репатріації радянських громадян. У 1990 – 1995 рр. В. Н. Земсковим та А. А. Шевяковим було видано низку статей з теми, які вводили до наукового обігу значний масив нового фактичного матеріалу з раніше засекречених архівних фондів [406 – 408; 689]. Знаковою подією в середині 1990-х рр. стала поява узагальнюючої монографії П. Поляна [583]. На основі потужної джерельної бази дослідник розкрив правовий статус оstarбайтерів, динаміку вербувальних кампаній по рокам і місяцям, умови праці в Німеччині, систему розподілу робітників, відмінності становища тих, хто працював у промисловості та сільському господарстві, проведення процесу репатріації, фактори успішної адаптації у радянському суспільстві.

У сучасній німецькій історіографії тема примусової праці іноземців належить до добре вивчених. В узагальнюючій фундаментальній монографії М. Шпорера розкрито широке коло питань використання праці цивільних робітників з інших країн, включаючи питання виплати відшкодувань [790]. Стаття М. Айкеля присвячена вербуванню й депортації цивільного населення саме з українських окупованих територій [745]. В рамках дослідження німецького

окупаційного режиму тему депортацій до Німеччини в 1941 – 1942 рр. розкрив П. Дітер [741]. Й. Біннер дослідив стосунки німців і остарбайтерів на матеріалах особового походження [736]. Проте переважають дослідження з мікроісторії (у межах окремих міст, підприємств, доль окремих людей) [754; 779; 782; 727; 805; 809].

Вчені діаспори опрацьовували тему в контексті боротьби проти нацистського та радянського тоталітарних режимів, особливо варто виділити монографії М. Марунчака та В. Косика [508; 452]. Дослідження М. Меленчук присвячено колективної пам'яті українських остарбайтерів у Канаді [771].

Підсумовуючи, можна констатувати, що серед науковців в останні десятиріччя зберігається сталий інтерес до історії східних робітників Третього Райху. Причини стрімкого розвитку зазначеного напрямку історіографії історії Другої світової війни полягають у вдалому поєднанні суспільно-політичних та академічних факторів. Висвітлення теми значною мірою відбувалося із застосуванням методології антропології та усної історії, науковців цікавив досвід пересічного східного робітника, його стратегії виживання у неволі, вплив воєнних подій на подальше життя. Особливістю української історіографії є переважання регіональних досліджень, зумовлене значними територіальними відмінностями німецької окупаційної політики в Україні. У німецькій історичній науці наявні узагальнюючі праці, однак, домінувала регіональна і мікроісторія – вивчення особливостей використання праці примусових робітників на рівні федеральних земель та населених пунктів, а також певними монополістичними об'єднаннями (на окремих підприємствах чи таборах), дослідження життєвих шляхів окремих особистостей.

Історіографічний аналіз власне джерелознавчих проблем історії остарбайтерів слід розпочати із напрацювань вчених-джерелознавців, які спеціалізуються на студіях новітнього часу, взявши до уваги підходи до класифікації та методології вивчення документальних матеріалів першої половини і середини ХХ ст. Наявну літературу доцільно розділити на дві групи:

праці з загального джерелознавства, у яких присутні розділи, присвячені характеристиці зазначених джерел, і предметно-джерелознавчі дослідження.

У працях першої групи найбільше уваги приділено класифікації та підходам до аналізу законодавчих документів, радянського діловодства та мемуаристики, зокрема дослідженнях І. Н. Войцеховської, Я. С. Калакури, А. В. Санцевича [208, 599]. У праці «Источниковедение истории СССР» під редакцією І. Д. Ковальченко розкрито особливості радянської законодавчої системи, яка включала в себе закони і нормативні (підзаконні) акти [423]. У зазначеній роботі запропоновано також класифікацію ділових документів за функціональним принципом: організаційна документація (положення, статuti, правила, договори, контракти, трудові згоди), розпорядча документація (рішення, резолюції, накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, доручення, приписи), протоколи й стенограми, поточна переписка, планова документація, облікова документація, контрольна документація, звіти [423]. Тоді як авторами «Источниковедения новейшей истории России: теория, методология, практика» під редакцією А. К. Соколова запропоновано класифікацію ділових документів відповідно до типу установи, в якій вони виникли: документи державних установ (в залежності від функції і формуляра: протокольна документація, службова переписка, облікові документи, звітні документи) [423]. Зазначені наукові висновки надзвичайно важливі й були враховані під час аналізу радянського справочинства у дисертаційному дослідженні.

Автори «Источниковедение: Теория. История. Метод» виділяють загальні риси радянських мемуарів: ідеологічну заангажованість, типовий вибір тем і сюжетів (часто у центрі спогадів перебувають історичні події або політичні лідери, а не особисті переживання автора спогадів), стандартизація у характеристиці ситуацій і людей, формування образу ворога, недомовленість. Підкреслюється, що цінність мемуаристики полягає у тому, що, незважаючи на суб'єктивність, вони несуть на собі відбиток особистості автора [425].

У царині предметно-джерелознавчих досліджень найбільше праць присвячено аналізу архівно-слідчих справ. Спалах інтересу до цього виду

матеріалів спеціального діловодства зумовлений так званою «революцією в джерелах» середини 90-х рр. ХХ ст., коли засекречені до цього фонди архівів (переважно з матеріалами стосовно репресованих осіб) стали відкритими для науковців. Дослідниками визначені загальні особливості джерел, розроблені підходи до класифікації матеріалів, що входять до їхнього складу, особливості їхньої джерелознавчої критики. Зазначені напрацювання попередників доцільно застосувати під час аналізу фільтраційних справ оstarбайтерів – окремого випадку документів судово-слідчого діловодства.

Грунтовний джерелознавчий аналіз документів органів державної безпеки УРСР 1920 – 1930-х рр. здійснили Р. Ю. Подкур та В. В. Ченцов[580]. У науковій праці досліджено історію формування джерельного комплексу, здійснено загальний огляд і класифікацію джерел як безпосередньо органів спецслужб, так і дотичних до них матеріалів законодавчих, партійних і урядових установ радянської України, а також засобів масової інформації.

Окремі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих було розкрито в низці наукових робіт статейного формату та дисертаційних дослідженнях. Е. П. Петровський запропонував класифікувати матеріали справ залежності від того, на якому етапі проведення слідства вони відклалися (документи про затримання та арешт, документи про хід слідства: анкета арештованого, протоколи допитів і очних ставок), підсумкові матеріали слідства [575]. Серед особливостей джерела автор особливо виділив персоніфікацію кожної архівної справи, можливість за її допомогою прослідкувати долі окремих людей. Зазначена характеристика дозволяє більш повно вивчати особливості формування справ. Адже останнє часто не відповідало нормативним стандартам процесуального діловодства, бо, як зазначає О. Гранкіна, було продуктом тоталітарного злочинства і слугувало лише юридичним оформленням протиправного терору, особливо у період 1937 – 1938 рр. [230]. На думку дослідниці, найбільш значущим для аналізу цього виду джерел виступає структурний аналіз, виходячи з того, що справи мають чітку внутрішню структуру, яка диктувалася канонами проведення слідства. Тоді як

Е. П. Петровський наголошував на важливості для аналізу справ з'ясування особистості слідчого [575].

Значно розширив методологічний інструментарій джерелознавчої критики архівно-слідчих справ Р. Я. Пиріг, запропонувавши наступні критерії встановлення вірогідності фактичного матеріалу слідчих справ про життя репресованих та щодо окремих історичних подій: 1) з'ясування взаємозв'язку викладених даних зі схемою звинувачення – якщо вони не мають до неї безпосереднього стосунку, то автор пропонує вважати рівень їхньої істинності більш високим; 2) неадекватність соціального статусу обвинуваченого масштабам інкримінованого злочину; 3) ідентичність заяв свідків не тільки на рівні фактів та порядку їхнього викладення, але й у фразеологічному переказі [577]. Р. Я. Пиріг запропонував перевіряти матеріали судово-слідчих справ документами реабілітаційного процесу, а також розробив власну методику аналізу судово-слідчих джерел, серед яких виділяє наступні прийоми: докладне вивчення історичних умов, що сприяли виникненню джерела; порівняння інформації справ з чинним законодавством та історією створення вказаних органів; застосовувати порівняльний та текстологічний аналіз до документів [578].

Предметом конкретно-джерелознавчих досліджень ставали також мемуарні твори часів Другої світової війни, серед яких варто виділити працю М. Ю. Денисюка, у якій розглядаються особливості мемуарів часів Другої світової війни як джерела щодо вивчення українського національного руху [254]. Джерельний потенціал періодичної преси досліджено у дисертаціях П. І. Губи та Д. М. Титаренка [247; 635].

Таким чином, у працях із загального джерелознавства найбільше розроблені питання класифікації джерел з історії Радянського Союзу довоєнного і воєнного часу та загальні підходи до їх критики. Однак бракує систематичних підходів до класифікації та конкретних аналітичних методик щодо більшості видів джерел. Певним винятком стали джерелознавчі студії архівно-слідчих справ, які почали активно розвиватися після відкриття засекречених архівних фондів. Опис, актуалізація та введення до наукового обігу слідчих матеріалів, особливо часів

репресій 1930-х рр. та Великого терору зокрема, супроводжувалося розробленням конкретних підходів і методик їх систематизації, зовнішньої та внутрішньої критики, також були запропоновані алгоритми проведення верифікації наявної в справах інформації. Напрацювання дослідників архівно-слідчих справ репресованих з певними обмеженнями можуть бути успішно використані при аналізі фільтраційних справ колишніх оstarбайтерів.

Джерелознавчі розділи у конкретно-історичних роботах з теми оstarбайтерів зазвичай виконані у двох напрямках. Перший – це огляд документальних джерел, що зберігаються в окремих архівах, переважно ЦДАГО України, ЦДАВОВ України, ДАРФ та регіональних архівів (відповідно до фондоутворювача перераховуються види документів, що відквалилися). Зазначений підхід застосовано в роботах О. В. Потильчака, Т. Д. Лапан, Т. В. Пастушенко [585; 467; 561]. С. Д. Гальчак перерахував основні види документів відповідно до головних фондоутворювачів, серед яких виділяє: Центральний комітет Комуністичної партії, Республіканську комісіюсприяння Надзвичайній комісії зівстановлення та розслідування злодіянь, Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, Український штаб партизанського руху, Райхскомісаріат окупованих східних областей. Також автор запропонував наступну класифікацію матеріалів фільтраційних справ відповідно до походження: документи радянських державних установ (особові документи депортованих громадян, матеріали допитів, анкети, протоколи), німецькі документи і матеріали, копії документів союзників [212]. Другий підхід – надання видової класифікації застосованих джерел. У дисертаційному дослідженні Т. Д. Лапан виділено наступні види джерел: актові (радянські та німецькі), статистичні, періодична преса, пропагандистські матеріали (німецькі та радянські), джерела особового походження, фольклор [467]. В. В. Чернявський і А. В. Меляков запропонували класифікації переважно за фондоутворювачем [684; 514]. В. В. Чернявський виділив наступні види: матеріали фільтраційних справ, матеріали обласних комісій у сприянні роботи Надзвичайної державної комісії з розслідування злодіянь, матеріали відділів у справах репатріації при РНК УРСР, матеріали

військової та цивільної окупаційної влади, документи громадських установ та організацій часів німецько-румунської окупації, окупаційна періодика, джерела нарративного характеру (листи, щоденники, спогади, офіційні опубліковані документи), що відображають механізм функціонування німецького окупаційного режиму, масові депортації цивільного населення [685]. А. В. Меляков класифікував масові джерела з історії оstarбайтерів Харківщини, серед яких виділив наступні групи: матеріали органів Харківського міського самоврядування, листи, документи, об'єднані у фільтраційні справи, матеріали відділу у справах репатріації [514]. В. І. Гребенщикова, дослідниця законодавчих документів з репатріації радянських громадян, виділила такі види нормативно-правових документів СРСР з теми дослідження [234].

Таким чином, науковцями, які працювали у царині предметно-історичних досліджень з історії українських оstarбайтерів, запропоновано декілька підходів до класифікації джерел щодо вивчення історії східних робітників.

Вивчення джерельного підґрунтя проблеми оstarбайтерів є важливим напрямком наукових досліджень з теми. Для аналізу наукового доробку автором використано проблемний принцип: від більш узагальнюючих праць до розвідок за окремими видами джерел. До узагальнюючих праць зазначеного напрямку належать наукові напрацювання А. В. Мелякова [514]. У дисертаційному дослідженні авторвивчив комплекс масових архівних джерел з проблеми депортації та репатріації населення Харківщини. Виходячи з визначення масового джерела як такого, що має визначений формуляр і типовий зміст, а також підлягає аналізу за допомогою кількісних методів, дослідник проаналізував матеріали Харківської міської управи та біржі праці, фільтраційні справи та листи оstarбайтерів з Німеччини своїм родичам, а також листи тих, хто вже повернувся, своїм рідним чи друзям, які з різних причин залишалися у статусі «переміщених осіб» закордоном. Дослідник дійшов висновку, що найбільш інформативними є матеріали фільтраційних справ [514].

Вивченню історії формування та джерелознавчої критики архівних документів з історії окупації ЗВУ присвячене дисертаційне дослідження

В. В. Жигло [401]. Особливості відображення досвіду примусової праці в щоденниках східних робітників на прикладі порівняльного аналізу чотирьох особистих наративів дослідив В. В. Чернявський [685].

Відкриття для дослідників засекречених за радянських часів архівних фондів, найперше, матеріалів архівів спеціальних служб стосовно репатріації оstarбайтерів до УРСР зробили можливим вивчення матеріалів фільтраційних справ. Перша наукова стаття «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів» у співавторстві М. П. Ковальського та В. В. Ченцова побачила світ у 1993 р., у якій розкрито інформативні можливості фільтраційних справ щодо висвітлення різних аспектів історії примусових робітників від моменту вивезення до повернення, і особливостей післявоєнного життя [442]. На відміну від А. В. Мелякова, автори застосовували якісні методи аналізу, акцентуючи увагу на людському вимірі проблеми крізь призму долі окремих людей, що знайшли відображення у папках-досьє [442]. Загальний огляд документів фільтраційних справ оstarбайтерів Херсонщини здійснили А. Карпова та Л. Виноградова, а Чернігівщини – Н. Полетун [428; 581].

Листи східних робітників з Німеччини своїм рідним також ставали об'єктом уваги дослідників. Для аналізу змісту цього виду особових джерел дослідники використовували різноманітні методологічні засоби: як кількісні, так і якісні. У дослідженні А. В. Мелякова застосовано кількісні методи, насамперед, контент-аналізу, за допомогою якого виділено такі елементи змісту листів як: вітання, сповіді, скарги, прохання, інформативні листи [514]. Такий підхід, з одного боку, дозволив зробити узагальнення щодо умов перебування і потреб середньостатистичних осіб, однак, одночасно позбавив листи, напевно найважливішої риси – індивідуальності [510]. М. Чиркова та Т. Пастушенко, навпаки, пішли шляхом збереження унікальності листування східних робітників, застосовуючи якісні методи аналізу [683; 559]. Окремим напрямком виступають дослідження питань функціонування поштового зв'язку та правил листування для примусових робітників, і тут треба особливо відмітити треба відмітити доробок В. Анголенко [2] та В. Могильного [525]. Загальний огляд колекцій листів

остарбайтерів, що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Донецької області та Державному архіві Сумської області, здійснено Т. Максимчук та В. Марченко [488; 509].

Інформативні можливості періодичної преси до історії депортації населення Харківщини на прикладі газети «Нова Україна» дослідив А. В. Меляков [511]. Інформаційні можливості окупаційної періодики Сходу України як джерела до вивчення проблеми остарбайтерів торкнувся у дисертаційному дослідженні Д. М. Титаренко [635].

Питання щодо необхідності компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам піднімалося ще з середини 1980-х років і завершилося у 1993 р. рішенням про виділення Федеративною Республікою Німеччиною 1 млрд. марок для реалізації цього плану. Грошові виплати в Україні здійснювалися через Фонд «Взаєморозуміння і примирення». У 2000 р. було створено Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», через який до компенсаційних виплат долучилися також підприємницькі кола Німеччини.

Процес із виплати компенсацій викликав значний суспільний і науково-дослідний резонанс. Зокрема було проведено низку проектів зі збору усних свідчень колишніх остарбайтерів, як регіональних, так і міжнародних. Сучасними істориками активно розробляються методологічні питання запису, транскрибування, аналізу та публікації усних свідчень. Історію усноісторичних досліджень, різноманітність методів аналізу і публікації усних свідчень як загалом, так і безпосередньо остарбайтерів, досліджено Г. Г. Грінченко [233 – 244]. Авторка виділяє декілька характерних рис спогадів примусових робітників Райху. По-перше, сам характер свідчень, які належать до проміжного типу, адже, з одного боку, вони ще не позбулися рис маргінальності минулих років, а з іншого – вже стають прийнятними для громадськості, займаючи свою нішу в історичній пам'яті про війну. По-друге, для колишніх остарбайтерів перебування у Німеччині стало джерелом осмислення світу та самовизначення у ньому. По-третє, більш характерне узагальнення досвіду, ніж його індивідуалізація, що підтверджується частим використанням займенника «ми» [241].

У статтях Г. Г. Грінченко розглянуто аналітичні можливості інтерпретативних підходів до аналізу усних джерел [237; 238]. Іншим напрямом аналізу інтерв'ю остарбайтерів є автобіографічний, за допомогою якого науковці намагалися з'ясувати, якого значення надавали респонденти пережитому у Німеччині через значний проміжок часу. У цьому випадку дослідники вивчали спосіб, у межах якого досвід примусової праці вписувався у розповідь про життя і створював єдину автобіографічну конструкцію [243; 554].

О. Рождественська розглянула розповідь про примусову працю у контексті подолання травми-стигми, за якою респондент ремонтує біографію, використовуючи різні стратегії самопредставлення. Автор виділяє такі форми надання сенсу, як: звернення до форм групового наратива; фрагментація розповіді; замовчування [592]. У дослідженні І. Л. Щербакової розглянуто різні підходи до наративного аналізу, показано інформативні можливості усних свідчень щодо реконструкції історії східних робітників [788].

Усні свідчення стали джерелом для наукового вивчення історії повсякдення остарбайтерів, їх побуту, взаємовідносин у своєму середовищі, з робітниками інших національностей та німцями, виявлення стратегій виживання, особливостей опору політиці окупантів. Цей матеріал використовувався в публікаціях Т. В. Пастушенко та К. Пагенштехера [554 – 570; 781]. Т. Д. Лапанна на основі усних свідчень визначила специфіку примусового досвіду робітників, вивезених з Галичини [470].

Німецький дослідник О. фон Плато застосовував метод реконструкції до аналізу усних свідчень, розглянув панівні тематичні блоки та кліше, характерні для усних свідчень остарбайтерів (на кшталт «допомоги бутербродами»), піднімає питання про те, що важливіше для респондента: надання інформації чи «мистецтво розповіді». Дослідник підкреслив цінність усних свідчень для реконструкції реальних історичних подій та вважав їх головним джерелом для вивчення суб'єктивного осмислення різних аспектів історичного процесу. О. фон Плато приділив також значну увагу культурам пам'яті сучасної Німеччини та країн, окупованих гітлерівськими військами [801; 802; 579].

Інформативні можливості спогадів остарбайтерів, що знаходяться на зберіганні у Вестфальському музеї промисловості, як джерела до історії остарбайтерів з Донеччини дослідив Д. М. Титаренко [636].

За підсумками історіографічного аналізу праць, присвячених конкретно-історичним дослідженням з історії остарбайтерів, робіт із загального джерелознавства та предметно-джерелознавчих досліджень виявлено, що джерелознавчий аспект проблеми залишається на сьогодні найменш вивченим, наявний брак методологічних підходів до аналізу окремих видів джерел, насамперед, нормативно-правових документів, матеріалів справочництва та періодичної преси, методологічні напрацювання щодо аналізу джерел особового походження і кримінально-процесуального діловодства потребують подальшого розвитку. Підсумовуючи, можна констатувати, що в умовах появи все більшої кількості предметних наукових досліджень з історії східних робітників зростає значення ролі джерелознавства загалом і вироблених ним прийомів і методів роботи з документальними джерелами зокрема.

1.2. Характеристика джерел

Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини представлені різноманітними за видовим складом та походженням писемними матеріалами, переважно архівними, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу. Архівні документи з теми були виявлені у зарубіжних та вітчизняних архівах: ВА, ВА/МА, РААА, ЦДАГО України, ЦДАВОВ України, ДАДО, АУ СБУ ДО. Джерельна база дослідження включає також опубліковані матеріали та транскрипти інтерв'ю, записаних автором.

Одним з найважливіших аспектів у проведенні ґрунтовного джерелознавчого дослідження виступають питання систематизації та класифікації джерел, що дозволяє виявити генетичні зв'язки між матеріалами, закономірності їх виникнення, з'ясувати ступінь їх репрезентативності та достовірності, а також підібрати адекватний методологічний інструментарій. Виходячи з завдань

дисертаційного дослідження, наявні джерела доцільно класифікувати за видовим принципом на наступні групи: нормативно-правові документи; діловодство; нарративні джерела (періодична преса та джерела особового походження). Документи останньої групи в свою чергу розподіляються за: походженням (джерела Третього Райху, радянські матеріали) або установою-фондоутворювачем.

Нормативно-правові документи представлені матеріалами німецького та радянського походження. Джерела німецького походження розкривають особливості інституалізації використання примусової праці робітників зі Сходу безпосередньо на території Третього Райху, а також зміни правового статусу остарбайтерів. Виходячи з особливостей німецької правової системи часів нацистської Німеччини, яка характеризувалася злиттям законодавчих, виконавчих та партійних органів у єдину систему управління (однією з особливостей якої було право уряду видавати закони), зазначені матеріали доцільно поділити на: нормативні урядові документи, що мали силу закону, організаційно-розпорядчі та партійні нормативно-правові акти.

Організаційно-розпорядчі документи хронологічно виникли першими, адже в умовах ведення війни нормативна база використання праці робітників з окупованих територій Радянського Союзу відбувалася паралельно, а подекуди і безпосередньо вслід за фактичним запровадженням відповідної практики. Такі документи представлені директивами, розпорядженнями, циркулярами та наказами вищих посадовців Райху як державного апарату, так і партії – райхсмаршала Г. Герінга, Генерального Уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля. Партійні нормативно-правові документи представлені наказами начальника партійної канцелярії НСДАП М. Бормана. Більшість зазначених документів датується першими роками війни проти Радянського Союзу, коли правове оформлення залучення робітників зі сходу відбувалося паралельно із впровадженням відповідної практики та в умовах ведення війни, при цьому організаційно-розпорядчі документи мали силу закону. Організаційно-розпорядчі документи керівництва Третього Райху були частково опубліковані за радянських

часів у збірниках документів, зокрема «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы», «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів» [616 – 619; 539].

Урядові нормативно-правові документи, що мали силу закону щодо східних робітників, представлені наказами, постановами Ради міністрів з окремих питань та підзаконними до них розпорядженнями окремих міністерств, оприлюднення яких здійснювалося в офіційних вісниках Третього Райху. Розпорядження окремих міністерств знаходяться на зберіганні у Федеральному архіві Німеччини у фондах відповідних міністерств. Зазначені документи регламентували широке коло питань щодо утримання, оплати праці, харчування та правового статусу східних робітників.

Виходячи ще з постулатів В. І. Леніна, правова система СРСР, подібно до Третього Райху, на практиці характеризувалася злиттям повноважень законодавчих та виконавчих установ між собою та з партійними органами, хоча за Конституцією 1936 р. повноваження зазначених закладів і були розділені. Нормативно-правові документи радянського походження поділяються на документи міжнародного, всесоюзного, республіканського та обласного рівнів. Міжнародні угоди між СРСР та союзниками по антигітлерівській коаліції, що належать до законодавчо-договірних документів, уможливили на міжнародному рівні масову репатріацію радянських громадян. Нормативно-правові документи всесоюзного та республіканського рівнів належать до організаційно-розпорядчих документів. Документи всесоюзного рівня представлені постановами РНК СРСР, що регламентували широке коло питань з організації повернення радянських громадян і знаходяться на зберіганні в Державному архіві Російської Федерації. Організація прийому репатрійованих громадян до радянської України регулювалася постановами та розпорядженнями РНК УРСР, зокрема варто виділити Постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1132 / 63 від 31 серпня 1944 р. «Про організацію прийому радянських громадян, які повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин

опинилися за кордоном між СРСР і Польщею» [669]. Нормативно-правові документи РНК СРСР знаходяться на зберіганні в Державному архіві Російської Федерації, документи РНК УРСР – у ЦДАВОВ України. Відомчі нормативні документи обласного рівня представлені наказами і директивами обласного управління НКВС-НКДБ і знаходяться на зберіганні у ДАДО, ф. 1838, оп. 1, спр. 58 [252, арк. 327].

Діловодні джерела поділяються за походженням на німецькі та радянські справочинні матеріали. Матеріали німецького діловодства представлені, передусім, військовим діловодством: військовими журналами німецьких окупаційних установ та джерельним комплексом додатків до них, а також звітом щодо положення в робітничих таборах остарбайтерів та підтвердженнями до нього. Перші тоді належать до протокольних матеріалів, які розкривають процес організації та безпосереднього здійснення вербування населення Донеччини на роботу до Третього Райху, його труднощі й проміжні результати (насамперед кількісні показники).

Військові журнали економічної інспекції «Південь», яка з вересня 1942 р. по лютий 1943 р. мала назву «Дон-Донець», відзначаються високим рівнем інформативності з теми. У наявності 6 журналів, які знаходяться на зберіганні у Федеральному військовому архіві Німеччині у м. Фрайбург, фонд RW 31 «Військовий штаб Схід з підрозділами», справи 408, 410, 411, 413, 416, 422 [707, 709, 710, 712, 715, 719]. Найменше інформації з теми міститься у військовому журналі № 1, що охоплює період з 09 червня 1941 р. по 12 січня 1942 р., оскільки програма із залучення робочої сили у цей період знаходилася лише на підготовчому етапі [708]. Військовий журнал № 2 (13.01.1942 р. – 31.03.1942 р.) є цінним джерелом розгортання вербувальних кампаній та початкового етапу вербування [709]. Тоді як військові журнали № 3, № 4 та № 5 ілюструють продовження мобілізації робітників у 1942 р. (з 1 квітня по 31 грудня) [711, 713, 715]. Особливості залучення робочої сили в останній рік окупації розкриваються у військовому журналі № 7, який охоплює період з 1 квітня по 30 червня 1943 р. [7199].

Військові журнали економічної команди «Сталіно» набагато менш інформативні, ніж господарської інспекції «Південь». Вміщені у них відомості представлені повідомленнями про розбудову мережі бірж праці, датами відправлення транспортів з робітниками, їхні кількісні показники та напрями руху, що дозволяють визначити географію застосування робочої сили з Донеччини на теренах Третього Райху.

У результаті діяльності економічної команди «Сталіно» утворилося 8 військових журналів, які знаходяться на зберіганні у Федеральному архіві Німеччині у м. Фрайбург (військовому архіві), фонд RW 31 «Військовий штаб Схід з підрозділами», справи 707, 709, 710, 711, 712, 713 [727 – 732]. Джерелом до вивчення історії остарбайтерів Донеччини можуть слугувати лише 6 військових журналів економічної команди «Сталіно»: військовий журнал № 4 (01.03.1942 р. – 31.03.1942 р.); військовий журнал № 6 (01.07.1942 р. – 30.09.1942 р.); військовий журнал № 7 (01.10.1942 р. – 31.12.1942 р.); військовий журнал № 8 (01.01.1943 р. – 31.03.1943 р.); військовий журнал № 9 (01.04.1943 р. – 30.06.1943 р.); військовий журнал № 10 (1.07.1943 – 30.09.1943 р.) [727 – 732].

Джерельний комплекс додатків до військових журналів економічної інспекції «Південь» («Дон-Донець») та «Сталіно» відзначається високим інформативним потенціалом як джерела щодо вивчення історії остарбайтерів з Донеччини і складається з наступних видів звітних і протокольних документів: щомісячні оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, протокольні записи нарад різного рівня, порядок денний, звіти щодо службових відряджень, службові інструкції.

Особливу цінність серед діловодних документів джерельного комплексу додатків до військових журналів мають щомісячні звіти щодо тактико-оперативного положення. Зазначені документи містять унікальну інформацію, призначену для внутрішнього використання в середині окупаційних установ, відповідальних за використання економічних ресурсів захоплених територій: настрої населення відносно відправлення до Райху, труднощі вербування і успіхи вербування за окремі місяці.

У наявності 9 справ – додатків до військових журналів економічної інспекції «Південь» («Дон-Донець»), які знаходяться на зберіганні у Федеральному військовому архіві м. Фрайбург, фонд RW 31 «Військовий штаб Схід з підрозділами», справи 409; 412; 414; 415; 417; 418; 423; 424; 426 [708, 711, 713, 714, 716, 717, 720, 721,723]. До кожного військового журналу в наявності є одна справа додатків, і лише додатки до військового журналу № 7 складають дві архівні справи – справа 423 і 424: у першій зберігаються оперативні зведення за квітень та травень 1943 р., у другій – за червень 1943 р. [720; 721].

Звіт щодо положення в робітничих таборах остарбайтерів та джерельний комплекс підтверджень до нього зберігається у Політичному архіві Міністерства закордонних справ Німеччині, фонді R 104587 та інформативні щодо широкого кола питань фактичного поводження зі східними робітниками в Німеччині: харчування, оплати праці, стану здоров'я, психологічного стану, політичної активності, положення жінок та дітей.

Радянське діловодство як джерело щодо історії остарбайтерів з Донеччини представлено різноманітними матеріалами, які доцільно класифікувати за установою-фондоутворювачем. Комплекс фільтраційних справ належить до спеціального радянського діловодства і утворився в результаті діяльності органів ВУЧК-ГПУ-НКВС та складається з документів, які було створено безпосередньо під час перевірки (реєстраційні листи, анкети, автобіографії, протоколи допитів самого репатріанта та свідків, опитувальні аркуші, різноманітні довідки, посвідчення, заяви, відомче і міжвідомче листування), радянських довоєнних документів(паспорти, трудові книжки), німецьких окупаційних(повістки, картки) та особистих документів, отриманих безпосередньо у Німеччині (трудові книжки, трудові картки, проїзні документи тощо).

Фільтраційні справи виступають комплексним джерелом з історії не лише остарбайтерів, але й стосуються широкого кола питань радянської історії та ментальності першої половини ХХ ст. Колекція фільтраційних справ колишніх остарбайтерів, вивезених зі Сталінської області, зберігається у відомчому архіві Донецького відділення Служби безпеки України [12 – 171]. Її особливістю є те,

що вона так і не була передана до Державного архіву Донецької області, як було зроблено з подібними комплексами в інших областях України.

Наступна група джерел радянського діловодства утворилася у результаті діяльності радянських репатріаційних установ, передусім, Відділу у справах репатріації при РНК УРСР на чолі з О. М. Зозуленком та Сталінського обласного відділу у справах репатріації і представлені, насамперед, службовим листуванням, частково звітною (доповідні записки, акти на репатріантів, насильно вигнаних до Німеччини) та фінансовою документацією (інструкції, платіжні доручення). Зазначені матеріали знаходяться на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, фонд Р 2 «Управління справами Ради народних комісарів УРСР», опис 7, справи 2995, 3008, 3009, 3025, 5810, 5812, 7896 [667, 668, 660, 662, 656, 659, 670].

Надзвичайна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області, діяла при обласному виконкомі рад депутатів трудящих. Ці документи представлені доповідними записками, службовим листуванням, заявами громадян та актами і знаходяться на зберіганні у Державному архіві Донецької області, фонді Р-1838 «Сталінська обласна комісія зі встановлення звірств, які чинили німецько-фашистські загарбники по Сталінській області», опис 1, який налічує 96 справ, а також у фонді Р-1838 «Краматорська міська комісія» (16 справ) та фонді Р-2016 «Артемівська міська комісія» (7 справ)[213]. Одним із найбільш інформативних документів є узагальнюючий акт по Сталінській області, який містить статистичні дані. Частина повідомлень Надзвичайної державної комісії зі встановлення збитків, спричинених фашистськими загарбниками народному господарству Сталінської області та актів по окремим містам Сталінської області опубліковано у збірнику «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: документы и материалы» у трьох томах [617– 619].

Матеріали Української республіканської комісії з обліку збитків і злодіянь, які чинили німецько-фашистські загарбники, містять статистичні джерела з історії східних робітників Донеччини, а саме: поіменні списки осіб, вивезених на роботу

до Німеччини з окремих районів області. Ці реєстри знаходяться на зберіганні у ЦДАГО України.

Справочинні документи Комуністичної партії з історії східних робітників представлені такими видами документів, як доповіді, протоколи, стенограми, відомості, звіти та службове листування. Документи знаходяться на зберіганні в ЦДАГО України, у фонді 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), опис 23 (Документи загального відділу), менш інформативними є матеріали опису 4 фонду 57; опису 3 фонду 166 [672– 678, 679, 680, 681]. Основні види документів: доповіді, протоколи, стенограми, відомості, звіти, службове листування.

Матеріали окупаційної періодики та джерела особового походження (листи, щоденник Галини Друп та спогади остарбайтерів) складають наративну групу джерел до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини. Періодична преса, яка видавалася німецькими окупаційними органами, є надзвичайно цінним комплексним джерелом з багатьох аспектів окупаційної політики і пропаганди. Для значної кількості питань історії східних робітників окупаційна періодика є унікальним джерелом, зокрема щодо фактичної інформації з розгортання вербувальних кампаній (дати і пункти відправлення транспортів, напрямки руху) та особливо щодо характерних рис пропагандистської підтримки вербування.

Найбільше відомостей щодо залучення робочої сили до Німеччини виявлено на шпальтах 8 періодичних видань краю часів нацистської окупації, а саме: «Бахмутський вісник» (м. Бахмут), «Донецький вісник» (м. Сталіно), «Костянтинівські вісті» (з 13 жовтня 1942 р. – «Відбудова», м. Костянтинівка), «Донецька газета» (м. Слов'янськ), «Краматорська газета» (м. Краматорськ), «Український Донбас» (з березня – квітня 1943 р. – «Голос Донбасу»), «Сніжнянський вісник», «Нове життя» (м. Чистяково), «Маріупільська газета» (м. Маріуполь). Газети виходили друком більшу частину періоду окупації, з листопада 1941 р. до літа – осені 1943 р., у містах північного Донбасу (Краматорськ, Слов'янськ) з перервою у лютому – березні 1943 р. через тимчасового захоплення зазначених територій радянськими військами.

Особливе значення як джерела з історії східних робітників Донеччини мають матеріали «Донецького вісника». Видання було засноване 15 листопада 1941 р. у м. Сталіно, виходило з перервами до 1 вересня 1943 р. і стало головним рупором нацистської пропаганди. Матеріал з теми виявлено на шпальтах 31 номеру газети, а саме: 15 січня 1942 р., № 9 (29 січня 1942 р.), № 10 (1.02.1942 р.), № 12 (8.02.1942 р.), № 14 (15.02.1942 р.), № 15 (19.02.1942 р.), № 16 (22.02.1942 р.), № 18 (1.03.1942 р.), № 25 (26.03.1942 р.), № 30 (12.04.1942 р.), № 34 (26.04.1942 р.), № 40 (17.05.1942 р.), № 47 (11.06.1942 р.), № 48 (14.06.1942 р.), № 51 (25.06.1942 р.), № 52 (28.06.1942 р.), № 56 (12.07.1942 р.), № 58 (19.07.1942 р.), № 60 (20.07.1942 р.), № 62 (2.08.1942 р.), 9 серпня 1942 г., 23 серпня 1942 г., № 92 (13 листопада 1942 р.), № 97 (1 грудня 1942 р.), № 8 (127) (13 січня 1943 р.), № 22 (141) (7 січня 1943 р.), № 39 (158) (17 березня 1943 р.), № 42 (161) (24 березня 1943 р.), № 59 (19 травня 1943 р.), № 64 (183) (6 червня 1943 р.), № 83 (11 серпня 1943 р.) [360– 397].

З метою висвітлення різноманітних аспектів праці у Німеччині, на шпальтах видання було створено окрему рубрику «На біржі праці», яку вів спеціальний кореспондент Григорій Дроздов. У цій рубриці було анонсовано про початок вербування робітників для праці у Німеччині, наявна найбільша кількість як офіційних, так і публіцистичних матеріалів з теми. Загалом, як встановлено дослідником Д. М. Титаренко, редакційний склад «Донецький вісника» був одним з найбільш професійних [636, с. 79].

Першим періодичним виданням, яке почало видаватися окупаційною владою на теренах Донеччини, стала «Маріупільська газета», її перший випуск датується 1 листопада 1941 р. Газета видавалася українською мовою. У дослідженні використано наступні випуски: № 45 (16 квітня 1942 р.), № 53 (5 травня 1942 р.), № 75 (24 червня 1942 р.), № 77 (27 червня 1942 р.), № 78 (30 червня 1942 р.), № 83 (7 липня), № 87 (11 липня), № 88 (14 липня), № 89 (15 липня), № 96 (25 липня), № 98 (30 липня), № 103 (11 серпня), № 108 (21 серпня) [490 – 502]. Публікації з теми східних робітників представлені різноманітними матеріалами, серед яких: повідомлення про відправлення чергових транспортів з

робітниками з м. Маріуполя і навколишнього краю, часто у вигляді репортажів, листи оstarбайтерів з Німеччини (наявні передруки з «Донецького вісника»), аналітично-пропагандистські статті про працю в Німеччині, офіційні повідомлення.

Матеріали щодо історії східних робітників виявлені на сторінках наступних номерів україномовної газети «Костянтинівські вісті» (з 13 жовтня 1942 р. – «Відбудова»), що виходила у м. Костянтинівка: 8 січня 1942 р., № 22 (16 травня 1942 р.), № 34 (6 червня 1942 р.); «Відбудова» – № 9 (31 жовтня 1942 р.), № 13 (10 листопада 1942 р.), № 15 (14 листопада 1942 р.), № 17 (19 листопада 1942 р.), № 18 (21 листопада 1942 р.), № 19 (24 листопада 1942 р.). Публікації представлені переважно повідомленнями, листами, аналітичними статтями [200 – 205, 445–450].

Цінним джерелом щодо перебігу вербувальних кампаній на півночі Донеччини виступає «Краматорська газета» – друкований орган Краматорської міської управи, головним редактором якої був голова управи В. Шопен. У дослідженні використані наступні номери видання: 16 серпня 1942 р., 20 вересня 1942 р., 11 жовтня 1942 р., № 99 (15 жовтня 1942 р.), № 41 (160) (20 червня 1943 р.), № 9 (128) (31 січня 1943 р.), № 39 (158) (13 червня 1943 р.). Матеріали газети, що слугують джерелом з історії східних робітників, значною мірою представлені офіційними оголошеннями та аналітичними статтями [454–460].

Джерелом щодо вербування у м. Горлівка виступає видання «Голос Донбасу» (м. Горлівка), у дослідженні використані номери: № 12 (26 березня 1942 р.), № 15 (16 квітня 1942 р.), № 16 (20 квітня 1942 р.), № 22 (4 червня 1942 р.), № 24 (18 червня 1942 р.), № 25 (25 червня 1942 р.), № 26 (2 липня 1943 р.), № 27 (9 липня 1943 р.) [222 – 229]. Публікації не вирізняються видовим розмаїттям і представлені закликами до населення, листами та аналітичними статтями.

Періодичні видання, що виходили в містах Артемівськ, Слов'янськ, Чистяково, Сніжне, використані у дослідженні, менш інформативні, однак дозволяють вивчати проблему на мікрорівні окремих міст, а саме наступні друковані органи: «Бахмутський вісник» (м. Бахмут): № 54 (15.07.1942 р.), № 55

(18.07.1942 р.), № 63 (15.08.1942 р.), з жовтня-грудня 1942 р.; «Донецька газета» (м. Слов'янськ): 27 листопада 1942 р., 9 грудня 1942 р., 18 грудня 1942 р., 15 квітня 1943 р.; 23 квітня 1943 р., 30 травня 1943 р., 6 червня 1943 р.; «Нове життя» (м. Чистяково): № 95 (25 листопада 1942 р.), № 15 (10 березня 1943 г.), № 17 (17 березня 1943 г.). № 4 (15 травня 1943 р.); «Український Донбас» (з березня – квітня 1943 р. – «Голос Донбасу»): 18 липня 1942 р., 8 серпня 1942 р.; «Сніжнянський вісник»: № 38 (24 травня 1942 г.), № 88 (22 листопада 1942 р.), № 94 (24 грудня 1942 р.) [174 – 176; 391 – 397; 540 – 542; 647 – 648, 219 – 421; 612 – 615].

Матеріали періодичних видань є унікальним джерелом знань щодо перебігу вербування робітників до Німеччини у Сталінській області, а також дають яскраві приклади особливостей пропагандистської кампанії, спрямованої на залучення робітників. Вони представлені як офіційними повідомленнями (оголошення, відозви), так і публіцистичними жанрами (аналітичні статті, інформації, репортажі, інтерв'ю, оперативні повідомлення, листи). Особливий потенціал джерела мають для вивчення теми на рівні мікроісторії. Загалом автором використано 95 примірників газет, які містили матеріали щодо використання праці східних робітників.

Наративні джерела особового походження представлені листами, щоденником Галини Друпп і спогадами. У дисертаційному досліджені проаналізовані листи робітників, вивезених до Німеччини зі Сталінської області в період тимчасової німецько-фашистської окупації, що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Донецької області, Ф. Р – 1988, оп. 1 «Листи радянських громадян, вигнаних до Німеччини у період тимчасової німецько-фашистської окупації» [256– 351]. У фонді зберігається колекція, що налічує 15 652 листів. У дослідженні використано репрезентативну вибірку, кількістю 77 листів. В описі справи зазначено, що листи були передані на таємне зберігання родичами відразу після звільнення області, матеріали фонду були розсекречені у 1971 році. Обмеженість колекції полягає у тому, що основна кількість листів датується 1943 р. – часом, коли умови утримання робітників

починають полегшуватися, до того ж робітники вже певним чином призвичаїлися до перебування у Німеччині, про що самі повідомляють рідним: «Я зараз живу дуже добре, раніше, коли я тільки приїхала, було набагато важче, а тепер вже дуже добре можу говорити німецькою, уже нам нічого не страшно»[310, с. 2], «Вже скоро виповниться півтора року, як ми розсталися з Вами»[259, с. 3]. У дослідженні лише частково використані опубліковані за радянських часів збірки листів остарбайтерів («Листи з фашистської каторги», «Великая Отечественная в письмах») [485; 198].

Оригінальні щоденники, створені безпосередньо під час Другої світової війни, належать до рідкісних, і від того особливо цінних джерел особового походження. Особистий наратив Галини Друпп, вчительки з м. Артемівськ, який вона вела під час перебування у Німеччині, дозволяє відтворити почуття та емоції авторки, її суб'єктивний досвід переживань від перебування на примусовій праці у Німеччині [641]. Щоденник не призначався до друку і був опублікований після смерті авторки, її сином Петром.

Спогади остарбайтерів є надзвичайно важливим джерелом щодо вивчення історії східних робітників Донеччини. У дослідженні використані транскрипти інтерв'ю, записаних автором, з колишніми східними робітниками: Вороновою Вірою Максимівною, Литвиненко Олександром Івановичем, Подаковою Ганною Семенівною, Щербаковою Ганною Данилівною [410 – 415], а також спогади мешканців Сталінської області, опубліковані в німецькомовній збірці «Спогади носимо у наших серцях. Листи колишніх примусових робітників Бохума 1942 – 1945 рр.», підготовлена і видана товариством «Бохум – Донецьк» [797] та збірці «Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцев» [549]. Тоді як джерельний потенціал збірок спогадів і листів примусових робітників Райху, які були видані у післявоєнні роки в СРСР («Сліди фашистських звірів», «В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе», «Советские люди на немецкой каторге»), використано лише частково [611; 195; 616].

Таким чином, джерельна база дисертації складається з неопублікованих (архівні матеріали, виявлені в ВА, ВА / МА, РААА,ЦДАГО України, ЦДАВОВ України та ДАДО, транскрипти інтерв'ю) та опублікованих писемних документів, у видовому відношенні представлених законодавчими, діловодними джерелами німецького і радянського походження та наративними матеріалами (періодична преса, листи, щоденник Галини Друпп, спогади очевидців), і є цілком репрезентативною.

1.3. Методологічні засади дослідження

Комплекс джерел до вивчення історії остарбайтерів (на матеріалах Донеччини), який складається з різноаспектних джерел, вперше став предметом спеціального історичного дослідження. У такій ситуації у роботі здійснена спроба розробити методологічні підходи до аналізу зазначеного джерельного комплексу.

Варто відмітити, що заклик «назад до джерел», який прозвучав в середині ХХ ст. від засновників школи «Аналів», не втратив своєї актуальності і дотепер. Адже історичні джерела є результатом сутнісної властивості людини, а саме – здатності до творчості. Відомий історик, методолог історії і джерелознавець межі ХІХ – ХХ ст. О. С. Лаппо-Данилевський вважав джерела реалізованим продуктом людської психіки [475]. Виходячи з цього, джерелознавство, само по собі, – антропологічно орієнтований метод пізнання світу. Саме джерела виступають носіями інформації, на основі якої історик реконструює події минулого. Деякі дослідники називають архівні джерела мимовільними свідками.

Дисертаційне дослідження базується на загальнонаукових принципах пізнання: науковості, наукової об'єктивності, історизму, послідовності, системності та комплексності, а також антропологічному підході до вивчення історії. Принцип науковості передбачає прагнення до доказовості і відтворення результатів наукових досліджень. Принцип наукової об'єктивності декларує прагнення автора до неупередженості, уникання емоційного забарвлення та ідеологічних штампів на усіх етапах проведення дисертаційного дослідження.

Засадничим принципом дисертаційного дослідження виступає історизм, який виходить з розуміння відмінностей між сучасним і минулим, що часто не корелює з реальною віддаленістю у часі. Адже, незважаючи на те, що історія східних робітників у часовому вимірі віддалена від сучасності менше, ніж на одне століття, однак, історичні відмінності вражаючі: проживання в тоталітарній державі, військові події, наявність колективної травми. Також метод історизму передбачає розгляд історичних подій та окремих історичних фактів у розвитку і взаємозв'язку з іншими політичними і суспільними явищами. Таким чином, джерела до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини розглядаються у контексті, а також як результат історичної дійсності, у якій їх було створено.

Принципи комплексності та системності було реалізовано, по-перше, через проведення суцільної архівної евристики відповідно до фондоутворювача з метою виявлення максимальної кількості джерел з теми. По друге, виявлені джерела розглядаються як єдиний і цілісний джерельний комплекс, який дозволяє цілісно реконструювати історію оstarбайтерів з Донеччини.

Антропологічний принцип знайшов своє вираження у прагненні побачити за джерелами «людину в історії», вивчити повсякдення оstarбайтерів, їхнє сприйняття та осмислення пережитого на різних життєвих етапах, що уможливило дослідження інформативного потенціалу різних видів джерел особового походження (листи, щоденник Галини Друпп, усні свідчення).

Виходячи з означених методологічних засад, обрано відповідний інструментарій дослідження. У дисертаційній роботі застосовані загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, індукції, дедукції), спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, ретроспективний), міждисциплінарні методи (контент-аналізу, статистичний, соціальної психології), джерелознавчі та архівознавчі методи (архівної евристики, джерелознавчого аналізу і синтезу, текстологічний, герменевтичний, формулярно-клаузальний, системно-структурний методи аналізу, методологічний інструментарій усної історії та антропології, зокрема антропології мови).

Загальнонаукові методи дозволили виокремити науковий простір дослідження, уможливили логічність висновків і узагальнень на основі аналізу окремих джерел та їхніх комплексів.

Спеціально-історичні методи збагатили методологічний інструментарій дисертаційного дослідження. За допомогою історико-хронологічного методу джерела було розглянуто у хронологічній послідовності їх виникнення. Зазначений метод також знайшов своє застосування при аналізі історіографічних студій з теми. Історико-порівняльний метод було використано для співставлення законодавчих і ділових документів німецького та радянського походження, їхнього інформативного потенціалу, а також для виявлення особливостей німецької та радянської системи законотворення та справочинства. Зазначений метод уможливив порівняння і виявлення специфічних особливостей окремих видів джерел особового походження, зокрема листів, щоденника Галини Друп та усних свідчень. Історико-порівняльний метод дозволив провести комплексний аналіз історіографії проблеми, зокрема порівняння доробку вітчизняних і зарубіжних вчених, наукових творів, створених у різних політико-ідеологічних умовах, зокрема за часів тоталітарного та демократичного режимів. Історико-типологічний метод уможливив проведення класифікації та типологізації джерел, виділення джерельних комплексів, окреслення їхніх спільних і відмінних рис. Історико-генетичний метод було застосовано для з'ясування специфіки створення, організації та функціонування установ-фондоутворювачів, їхній вплив на достовірність та інформативний потенціал джерел, які відклалися у результаті їхньої діяльності. Ретроспективний метод було використано під час проведення історіографічного аналізу проблеми.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набули міждисциплінарні методи. Метод контент-аналізу було застосовано для виявлення інформативного потенціалу періодичної преси та листів східних робітників з Німеччини до своїх рідних. Статистичний метод дозволив виокремити з документів німецького та радянського діловодства (особливо щодо аналізу фільтраційних справ) кількісні показники як вивезених на примусові

роботи, так і репатрійованих остарбайтерів. Метод соціальної психології стався у нагоді при виявленні інформативного потенціалу джерел особового походження, а також окремих видів документів, що входили до складу фільтраційних справ остарбайтерів, зокрема автобіографій та протоколів допиту.

Першочергового значення для досягнення мети дослідження має джерелознавчий метод, який передбачає поєднання засобів зовнішньої і внутрішньої критики. Виходячи із значення зазначеного методу для реалізації завдань дисертаційного дослідження, варто зупинитися на ньому докладніше. Першим етапом аналізу джерела є сукупність заходів, які входять до зовнішньої критики, а саме: опис зовнішніх особливостей документів, з'ясування часу, місця, а також політичних та соціокультурних умов виникнення джерела, його авторства, обставин створення, вивчення авторського тексту і його функціонування в соціокультурному середовищі.

Автор погоджується з поглядами істориків-джерелознавців, які працюють в межах парадигми феноменології, відповідно до якої джерело є складовою соціальної структури, у якій виникло, а також пов'язане та взаємодіє з усіма іншими суспільними структурами. Таким чином, джерело, хоча і належить автору (авторам), одночасно є феноменом культури свого часу. Виходячи із вищеприведеного першочергового значення набуває вивчення соціокультурного середовища, в якому виникло джерело: типу політичної та соціальної організації суспільства, цілей, яке це суспільство перед собою ставило, та можливостей, якими воно володіло для досягнення своїх завдань. Лише знання вищенаведених умов дозволяє аргументовано аналізувати та інтерпретувати джерело. Оскільки більшість джерел, що стали предметом дисертаційного дослідження, виникли в специфічному політичному та соціокультурному середовищі тоталітарних держав нацистської Німеччини та Радянського Союзу з чітко сформованими і відмінними ідеологічними засадами, цілями та можливостями їхньої реалізації, більше того, таких, що знаходилися у стані війни одна з одною, зазначений етап зовнішньої критики джерел набуває неабиякого значення. Без розуміння політичної системи і структури державного управління

Третього Райху та СРСР, для яких було характерно злиття функцій законодавчих та виконавчих органів, а також особливої ролі в них політичних партій (НСДАП та ВКП (б) відповідно) та пропагандистського апарату, неможливо проводити аналіз законодавчих і ділових документів, а також періодичної преси цих держав. Знання міжнародної ситуації наприкінці війни та відразу після неї, особливостей перебігу мирних конференцій союзників з антигітлерівської коаліції необхідні для джерелознавчого вивчення радянських законодавчих та ділових документів, що розкривають процес репатріації остарбайтерів. Для аналізу документів німецького військового діловодства необхідне знання особливостей апарату керування окупованими територіями у Зоні військового управління та воєнної ситуації і перебігу бойових дій у місцях та на час створення документів, так само як знання особливостей карального апарату СРСР, історії та ролі в ньому спецслужб уможлиблює дослідження радянських документів спеціального діловодства.

Визначення авторства джерела має важливе значення на етапі зовнішньої критики і впливає на його інтерпретації під час внутрішнього аналізу. На зазначеному етапі джерелознавчої критики у роботі було застосовано підхід, запропонований О. С. Лаппо-Данилевським, за яким дослідник намагається з'ясувати наступні питання: чи безпосередньо автор джерела сприймав факти; ступінь його участі у здійсненні факту; інтерес до фактів (теоретичний і практичний); повнота почуттів, пережитих автором щодо факту; ступінь уважності автора; його освіченості та технічної підготовки до сприйняття факту; час свідчення про факт; настрої під час свідчення; точність запам'ятовування; чи розумів автор, що він запам'ятав, а що ні; чи бажав автор говорити правду; чи мав він корисливі цілі під час створення джерела [475].

Особливо важливим для аналізу та інтерпретації джерел особового походження (насамперед, щоденника Галини Друпп, спогадів колишніх східних робітників) було знання про автора (авторів), хоча, разом з тим, за влучним спостереженням М. М. Бахтіна, автор ставав зрозумілим з власного твору [177]. Актуальним зазначений етап зовнішньої критики був і для джерел колективної

творчості: законодавства (знання цілей керівництва держави, їх ідеологічних переконань), діловодства (безпосередні виконавці впливали на остаточний зміст документу, навіть з чітко визначеним формуляром – прослідковується помітний вплив особи, що вела записи військових журналів німецьких окупаційних установ, на їхній зміст, відрізняються також військові журнали різних установ, хоча вони мали один формуляр. Важливим є питання авторства і під час аналізу фільтраційних справ: як особи, що вела дізнання, так і осіб, що проходили перевірку-фільтрацію), періодичної преси (склад редакційних колегій, особистість журналістів, відповідальних за висвітлення вербування до Райху на шпальтах офіціозів. Вони впливали на зміст публікацій, хоча і не могли виходити за межі офіційної пропагандистської політики нацистської Німеччини. Наприклад, певний вплив на характер матеріалів, що з'являлися у центральному виданні краю «Донецький вісник», мав спеціальний кореспондент Г. Дроздов, що вів рубрику «На біржі праці»).

З'ясування безпосередніх умов створення мало важливе значення для аналізу усіх видів джерел. Наприклад, наявність цензури та обмежений обсяг поштівки впливав на достовірність та інформативні можливості листів оstarбайтерів з Німеччини своїм рідним. Значна частина матеріалів фільтраційних справ, насамперед – протоколи допиту і автобіографії, створювалися в умовах проходження «перевірки», що не могло не відобразитися на вміщеній у них інформації – репатріанти могли давати навмисно неповні відомості. На інформативний потенціал джерельного комплексу спогадів оstarбайтерів мали вплив значна віддаленість у часі і здатність людини до запам'ятовування, офіційна політика пам'яті у державі. Частина документів німецького військового діловодства була створена в умовах близькості до бойових дій та ін.

Внутрішня критика здійснювалася за допомогою аналізу та інтерпретації змісту та джерелознавчого синтезу, у результаті чого визначалися інформативний потенціал джерела, його новизна, повнота, вірогідність, автентичність та репрезентативність. Для аналізу змісту у дослідженні використано логічну

(логічність суджень і доказів) і фактичну критику (аналіз наведених у джерелі даних, порівняння їх між собою та з уже відомими науці). Під час інтерпретації джерел вирішувалося завдання зрозуміти авторський задум (передусім, щодо наративних джерел). На цьому етапі засадничими принципами були: по-перше, розрізнення «голосів» двох суб'єктів – автора джерела і дослідника, по-друге, прагнення через вивчення документів «почути», що казали люди досліджуваного періоду і що вони замовчували, по-третє, розуміння того, що ідеї та прагнення людей періоду, який вивчається, не завжди відповідали реальності. Під час джерелознавчого синтезу відбулося узагальнення результатів аналізу комплексу джерел з вивчення історії оstarбайтерів Донеччини, визначалося його значення та практичні рекомендації для подальшого дослідження.

У дисертаційному дослідженні використані спеціальні джерелознавчі та архівознавчі методи, зокрема метод архівної евристики дозволив виявити і систематизувати джерела, спроможні забезпечити емпіричне наповнення тексту, яке було здійснено за допомогою методу архівного описування та класифікації.

Зі спеціальних методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел у дослідженні застосовано порівняльний, текстологічний, лінгвістичний, герменевтичний, формулярно-клаузальний, системно-структурний методи аналізу, які дали можливість визначити інформативність джерельної бази з історії оstarбайтерів Донеччини. Зокрема формулярно-клаузальний метод дозволив ідентифікувати документи, що входять до складу джерельного комплексу фільтраційних справ. Системно-структурний метод і метод класифікації було застосовано до всього комплексу джерел з історії оstarбайтерів Донеччини для того, щоб розглянути її як систему взаємопов'язаних структурних елементів. Зазначені методи також застосовувались до окремих видів джерел, зокрема джерельного комплексу фільтраційних справ, який складається з різних видів документів. Виходячи з того, що більшість матеріалів, які складають джерельну базу дослідження, були, по-перше, створені у часи Другої світової війни, досить віддаленої від нас у часі, по-друге, написані тогочасною мовою та із застосуванням тогочасної термінології, особливо актуальним стало

використання герменевтичного, текстологічного та лінгвістичного методів. Перераховані методи дозволили повноцінно інтерпретувати тексти документів німецького та радянського діловодства і законодавства, багатого спеціальною термінологією, коректно дешифрувати аббревіатури і скорочення, характерні для ділової мови обох тоталітарних держав. Для інтерпретації канцелярської « нової мови », характерної для законодавчих і ділових документів нацистської Німеччини і Радянського Союзу та окупаційної періодики стався у нагоді методологічний інструментарій антропології мови, окремого напрямку антропологічних студій, зокрема методологічні напрацювання польського дослідника М. Гловінські [753].

Оскільки джерельний комплекс дисертації є різноаспектним, доцільно розглянути методи, застосовані до окремих видів джерел. Для аналізу законодавчих документів німецького та радянського походження використано триступеневу методику аналізу, яка полягає у реконструкції умов створення законодавчих актів, аналізі змісту та тлумаченні норм, особливостях їхнього здійснення [426].

Для аналізу ділових документів застосовано такі спеціальні підходи до джерельної критики як: з'ясування призначення ділових документів, визначення споживача інформації, усвідомлення важливості інформації, що міститься у документах як її отримувачами, так і тими, хто її створював, періодичність складання оглядів [426]. Під час аналізу особистого щоденника автор виходив, передусім, із з'ясування наступних аспектів: авторства особистого нарративу, причин його створення та первісних функцій ведення, ступінь збереженості, призначення – мав щоденник друкуватися на момент створення чи ні [425].

Методологічний інструментарій усної історії використано на усіх етапах інтерв'ю: підготовка, запис, транскрибування та аналіз. У роботі використані транскрипти інтерв'ю, що є одноосібними напівструктурованими, переважно проблемними, тобто такі, що охоплюють лише період перебування у Німеччині, одне – автобіографічне. Виходячи з мети дисертаційного дослідження, при аналізі

усних свідчень автор ставить перед собою наступні завдання: по-перше, реконструкція історичної ситуації щодо залучення примусової праці, по-друге, вивчення індивідуального і колективного досвіду східних робітників. Для досягнення першого завдання застосовано запропонований П. Томпсоном метод «реконструктивного перехресного аналізу», за яким усне свідчення виступає джерелом і основою побудови аргументації відносно як моделей поведінки людей, так і характеру подій чи явищ у минулому [794]. Необхідним елементом зазначеного методу виступає співставлення з відомостями з інших джерел, що також стає можливим в межах цього дослідження. Для досягнення другого завдання використовується метод наративного аналізу.

Тож обраний методологічний інструментарій дозволяє провести комплексне джерелознавче дослідження з історії остарбайтерів Донеччини. Використані загальнонаукові, спеціально-історичні, міждисциплінарні, джерелознавчі методи уможливають аналіз різноаспектних джерел та їхніх комплексів, що складають джерельну базу наукової роботи.

Висновки до розділу 1

Незважаючи на наявність значної кількості предметно-історичних праць з теми українських остарбайтерів, написаних як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, особливо таких, що побачили світ в останні десятиліття, джерелознавчі аспекти проблеми залишаються майже не вивченими. У науковій літературі запропоновано декілька способів класифікації матеріалів до вивчення історії остарбайтерів і методичних підходів до аналізу окремих видів джерел, насамперед, архівно-слідчих справ. Варто відмітити, що до більш повно досліджених джерельних комплексів з теми дослідження належать усні свідчення колишніх східних робітників (зокрема розроблено методики як проведення інтерв'ю, так і аналізу зібраного матеріалу), матеріали фільтраційних справ і листи східних робітників з Німеччини своїм рідним, також певною мірою висвітлено інформаційні можливості окупаційної періодики. Майже зовсім не

розкрито джерельний потенціал законодавчих і діловодних документів німецького та радянського походження. Попри наявність кількох праць статейного формату, комплексні джерелознавчі дослідження історії оstarбайтерів Донеччини відсутні.

Джерельна база дисертації складається з різноаспектних джерел: німецьких і радянських законодавчих актів; матеріалів німецького військового діловодства (військові журнали і джерельний комплекс додатків до них, звіт про положення в таборах східних робітників і підтвердження до нього) та радянського справочинства (документи установ, відповідальних за проведення репатріації, та матеріалів Комуністичної партії та спеціального судово-слідчого діловодства у вигляді фільтраційних справ); наративних джерел, які представлені періодичною пресою та матеріалами особового походження (листи, щоденник Галини Друпп, транскрипти інтерв'ю з очевидцями). Архівні джерела, що складають основу джерельної бази дослідження, знаходяться на зберіганні в архівних установах різних країн: України, Німеччини та Росії, що викликало додаткові труднощі у їх виявленні та актуалізації. Загалом, джерельна база дослідження є цілком репрезентативною для досягнення мети дослідження.

В основу теоретико-методологічної бази дисертації покладені принципи науковості, наукової об'єктивності, історизму, послідовності, системності та комплексності. Методологічний інструментарій наукової роботи складається із загальнонаукових, спеціально-історичних, міждисциплінарних і джерелознавчих методів таробить можливим досягнення завдань дослідження. Виходячи з того, що джерельною базою дисертації виступають різні за видовою приналежністю джерела, до кожного з них автором підібрані відповідні методичні підходи та прийоми, що дозволяють досягти достовірності отриманих результатів та висновків дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ СХІДНИХ РОБІТНИКІВ

2.1. Законодавство нацистської Німеччини щодо остарбайтерів

Законодавство є однією з найважливіших складових суспільства, адже визначає правову основу держави, регламентує відносини між громадянами і організаціями між собою та з державою. Особливості законодавчої системи часто визначаються типом державного управління. Специфікою системи законотворення тоталітарних держав Третього Райху та СРСР була відсутність чіткого функціонального розмежування між законодавчими і виконавчими установами, а також між державними та партійними органами, які на практиці представляли собою єдину систему управління. Таким чином, урядові постанови, міністерські, відомчі та партійні розпорядження мали силу закону.

Виходячи з вищезазначених особливостей законодавчих систем нацистської Німеччини та Радянського Союзу щодо означення усього різноманіття актових документів, що мали силу закону, доцільно використовувати термін нормативно-правові документи та дотичні до них партійні. Адже саме нормативно-правові акти та нормативні акти громадських організацій, до яких належали правлячі партії ВКП (б) та НСДАП, були джерелом права обох тоталітарних держав.

Зазначені особливості законодавчих систем було враховано при виявленні, класифікації та аналізі нормативно-правових документів щодо залучення праці остарбайтерів у Третньому Райху та їхньої репатріації до СРСР.

Нормативно-правові акти є надзвичайно цінним та інформативно насиченим історичним джерелом щодо широкого кола політичних та соціально-економічних явищ, дозволяють прослідкувати інституалізацію окремих ініціатив на державному рівні, правові рамки функціонування процесів у державі та їхні зміни. Особливе значення для досягнення мети дисертаційного дослідження має аналіз трудової нормативно-правової бази щодо працевикористання у Третньому Райсі та процесу репатріації й облаштування східних робітників у СРСР.

Нормативно-правові акти нацистської Німеччини з проблеми, що досліджується, дозволяють прослідкувати передумови використання праці остарбайтерів безпосередньо на території Німеччини, їхній правовий статус на різних етапах ведення війни з Радянським Союзом. Використання праці робітників з окупованих територій СРСР на території Третього Райху регламентувалося за допомогою нормативно-правових документів різного рівня та походження, які визначали правове поле застосування примусової праці східних робітників.

Нормативно-правові документи німецького походження, які регулювали застосування праці робітників зі Сходу в економіці Третього Райху, представлені урядовими нормативними документами, що мали силу закону і були опубліковані у відомчому бюлетені, а також організаційно-розпорядчими документами та партійними розпорядженнями, що мали законодавчу силу.

Урядові нормативні документи представлені наказами, що мали силу закону, постановами Ради міністрів з певних питань і підзаконними до них розпорядженнями окремих міністерств. Після прийняття цієї документації, вона друкувалася у відомчих вісниках, зокрема розпорядження Міністерства оборони щодо використання праці східних робітників від 25 березня 1944 р., розпорядження генерального уповноваженого з використання робочої сили від 26 березня 1944 р. щодо впровадження й впорядкування розпорядження щодо умов використання праці східних робітників та наказ генерального уповноваженого з використання робочої сили від 5 квітня 1944 р. відносно нового регулювання праці східних робітників були опубліковані у Відомчому бюлетені поштового міністерства у номері від 19 липня 1944 р. [701].

Організаційно-розпорядчі документи виходили в перші роки війни проти Радянського Союзу і представлені наказами, розпорядженнями, циркулярами, службовими інструкціями і зберігаються у Федерального архіву Німеччини (переважно у фонді R 16). Документи призначалися для широкого відомчого користування і не мали грифу «таємно» [702 – 704]. Частина організаційно-розпорядчих документів Третього Райху щодо остарбайтерів було опубліковано

за радянських часів, зокрема у збірці документів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы»[617].

Зазначена структура нормативно-правових документів з теми утворилася в умовах, коли правове оформлення суспільно-економічних явищ відставало від практики і здійснювалося в «ручному режимі» різними владними структурами. Адже на початку війни з СРСР використання праці робітників зі Сходу на власній території не передбачалося. Готуючись провести «бліцкриг» проти СРСР, керівництво Райху розраховувало лише на використання праці населення західноєвропейських країн, так званих «гостьових робітників». Мешканців окупованих територій СРСР, оскільки вони займали найнижчі щаблі в расовій системі Третього Райху, планувалося використовувати на місці для відбудови доріг, на будівництві та інших галузях економіки, корисних нацистській Німеччині. Причому праця мала бути обов'язковою і майже безкоштовною. Наприклад, у «Зеленій папці» Герінга в розділі «Використання робочої сили» ретельно розписано, які категорії населення для яких робіт використовувати, проте абсолютно нічого не сказано про вивезення до Німеччини [212, с. 5]. Перевезення мільйонів «примітивних слов'ян» для використання на території імперії вважалося економічно не вигідним і небезпечним з політичних міркувань, адже вони могли «заразити» німців своєю «жидо-більшовицькою» ідеологією.

Однак, провал плану «бліцкригу» і неминучість довготривалої війни з величезними матеріальними та людськими втратами змусили вище керівництво Райху переглянути попередні плани. Виходячи з того, що мобілізація до армії охопила всі верстви населення, створивши великий дисбаланс між наявною і потрібною робочою силою, вирішити проблему могло лише багатомільйонне населення Радянського Союзу.

На початку Другої світової війни через блискавичні перемоги над країнами Західної Європи і обмежені людські втрати, дефіцит робочих рук у Німеччині виявився незначним, однак почав дедалі більше зростати під час підготовки до війни на Східному фронті та нарощування військової потужності. Така ситуація спонукала керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглянути

можливість використання на території Райху праці військовополонених. Праця військовополонених, однак, виявилася неефективною через виснаженість і небажання солдатів працювати. Виникла нагальна необхідність шукати альтернативне джерело робочої сили, яким мало стати цивільне населення окупованих радянських територій. Несподівано у нацистській верхівці з цього приводу виникла дискусія: Г. Герінг (Райхсмаршал Великонімецького Райху), зовнішньоекономічне відомство Ріббентропа і військово-промислові кола виступали за необхідність використання робітників зі Сходу як засобу вирішення нагальних економічних потреб Третього рейху. З іншого боку, Верховне командування Вермахту та Головне управління імперської безпеки заперечували подібну практику, посиляючись на неминучість активізації партизанського руху. Дискусія досить швидко вирішилися на користь депортації робітників з окупованих територій СРСР до Німеччини, адже таким чином економіка нацистської Німеччини отримувала необхідні їй робочі руки надзвичайно дешево.

Отже, необхідність використання праці цивільного населення на території Третього Райху не була передбачена і відповідно законодавчо оформлено до початку війни з Радянським Союзом, а виникла безпосередньо у ході військових дій на Сході, і тому регламентувалася за допомогою організаційно-розпорядчої документації у «ручному режимі».

Директива Г. Герінга від 7 листопада 1941 р. зафіксувала остаточне вирішення питання про залучення робітників зі Сходу у німецькій промисловості. Остарбайтерів мали залучати до важкої роботи у промисловості, сільському господарстві та шляховому будівництві, ставитися до них мали, як до радянських військовополонених. [536, с. 50 – 52].

Організаційними питаннями опікувалися ділові групи під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, а також низка інших установ і організацій: рейхсміністерство праці і економіки, рейхсміністерство озброєнь і боєприпасів, ділова група використання праці відомства з чотирирічного плану, чисельні об'єднання і господарські групи, навіть окремі підприємства [533, с. 51-52].

Широкомасштабна кампанія з мобілізації робітників розпочалася після директиви Г. Герінга від 10 січня 1942 р. [616, с. 325].

Наступним етапом інституалізації використання примусової праці східних робітників було призначення 21 квітня 1942 р. Ф. Заукеля Генеральним уповноваженим у справах мобілізації і використання робочої сили, який отримав надзвичайні повноваження і підкорювався наказам безпосередньо А. Гітлера. У своїй програмі до всіх урядових і військових організацій Райху Ф. Заукель підкреслив необхідність повного використання людських резервів на окупованих територіях, включаючи можливість примусового підписання індивідуальних зобов'язань, санкціонувавши таким чином розгортання вербувальних кампаній засобами примусу [212, с. 25].

Паралельно із розгортанням мобілізації робітників відбувалося правове оформлення відповідної практики. Першим нормативно-правовим документом, який встановлював правовий статус східних робітників, став наказ «Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу», підписаний керівником РГСА Р. Гейдріхом від 20 лютого 1942 р. [761, с. 96]. Виходячи з того, що зазначений нормативно-правовий акт був основним для визначення правового статусу східних робітників, наступні документи лише вносили поправки, тому варто розглянути його більш детально. «Положення» мали силу закону, були розроблені на основі відповідного «Положення» про використання праці польських робітників та мали три частини: «Загальні положення», циркуляр до вищих адміністративних інстанцій, який регулював переважно технічні питання, та циркуляр до поліцейських установ. «Загальні положення» складаються з невеличкої преамбули та трьох частин, позначених латинськими літерами А, В, С, які стосувалися правових норм використання праці робітників зі «старих радянських територій», робітників з Литви, Латвії та Естонії та робітників польського походження відповідно.

Частина, що регламентувала норми використання робітників з територій СРСР до 1939 р., складалася з невеликої преамбули та 9 параграфів.

У преамбулі подавалося визначення поняття «робітники зі «старих радянських територій» як «цивільної робочої сили з колишніх радянських територій, за виключенням колишніх країн Литви, Латвії та Естонії, округу Білосток та округу Львів, яка є вивезеною або має бути вивезена для робіт на території Райху» [761, с. 96]. Згідно з цим визначенням, українські робітники з різних частин України мали неоднаковий правовий статус: вихідці з західноукраїнських земель у кордонах до 1939 р. прирівнювалися до польських робітників і мали більше привілеїв, в той час як мешканці радянської України в кордонах до 1939 р., а, отже, і вихідці зі Сталінської області, належали до категорії робітників зі «старих радянських територій» і були найбільш дискримінованою категорією іноземних робітників Третього Райху.

У першому параграфі «Вербування і перевірка» окреслювався процес вербування категорії населення, які підпадали під мобілізацію, та визначалися безпосередні виконавці (спеціальні вербувальні комісії Міністерства праці). У другому параграфі визначалися умови транспортування: обов'язково в закритих вагонах та під охороною. Третій параграф – «Використання робочої сили» – визначав умови праці східних робітників у промисловості й сільському господарстві. Особлива увага приділялась ізолюванню оstarбайтерів від німецького населення, інших іноземних робітників та військовополонених різних національностей. На підприємства вони мали прибувати в закритій колоні, для працівників сільського господарства дозволялося прибуття на місце праці поодиночці. Четвертий параграф присвячено умовам утримання робітників: в закритих таборах, огорожених парканом, при можливості – з колючим дротом, в той час як місце проживання сільських робітників мало бути закритим і надійно охоронятися. Визначалися також обов'язкові елементи табору (приміщення для наглядачів, лазарет та карцер – 1 на 100 осіб) та особи, відповідальні за організацію утримання східних робітників (підприємства, на яких вони були задіяні). П'ятий параграф регулював особливості нагляду за східними робітниками: місця помешкання робітників мали перебувати під постійним наглядом (на державних підприємствах, на підприємствах з наявною системою

охорони). За умови відсутності спеціальної служби охорони нагляд за робітниками покладался на державну поліцію. Безпосередньо на робочих місцях нагляд мав здійснюватися персоналом охоронної служби таборів, але в послабленій формі. У сільському господарстві нагляд мав здійснювати господар, або німецький робітник, який отримав відповідні інструкції в поліції. У шостому параграфі визначалося, що ув'язнення оstarбайтерів мало здійснюватися так само, як і польських робітників. У сьомому розділі було зафіксовано, що функцію посвідчення східних робітників має виконувати робоча картка з фотографією, відбитками пальців та відміткою з поліції. Восьмий параграф присвячений опису розпізнавального знаку «Ост», який мали носити робітники на своєму одязі. Цей знак мав вигляд видрукуваного на тканині прямокутника розміром 70 на 77 мм із блідо-блакитною обшивкою завширшки 10 мм. В середині прямокутника на синьому фоні були розташовані три білі літери, що утворювали слово ОСТ. Товщина кожної літери – 5 мм.

Останній параграф регламентував поліцейські заходи безпеки, а саме: 1) відповідальність органів державної поліції за забезпечення захисту від небезпеки, яку можуть спричинити оstarбайтери німецькій нації та військовій промисловості; 2) органи поліції мають надавати інструкції для підтримування дисципліни в житлових приміщеннях та на робочих місцях; 3) у випадку незаконних статевих стосунків (особливо для робітників, задіяних в сільському господарстві) передбачається покарання у вигляді поліцейських заходів, як і для польських робітників [761, с 98].

Протягом війни до «Загальних положень» вносилися зміни та доповнення. Перший документ з поправками за підписом керівника РСГА Р. Гейдріха побачив світ 9 квітня 1942 р. Внесення змін стало можливим після вивчення донесень поліції, а також повідомлень про те, яку шкоду вербуванню завдає існуючий стан харчування та оплати праці східних робітників. В основному доповнення торкалися трьох параграфів: «Використання робочої сили», «Розміщення», «Охорона приміщень». Найбільше змін стосувалося повного ізолювання східних робітників від цивільного німецького населення, інших іноземних робітників і

військовополонених, яке «було неможливим через негативний вплив на перспективу застосування їх праці». Повністю принцип ізолювання не виключався, однак на підприємствах оstarбайтери могли працювати разом з німецькими робітниками та робітниками інших національностей. Подружнім парам, родинам з непрацездатними дітьми дозволялося жити і працювати разом, особливо в сільському господарстві. Важливим нововведенням була відміна огорожі з колючого дроту, проте зберігалася повна заборона на вихід за межі таборів, у яких робітники мали проводити весь вільний час. У деяких випадках вихід дозволявся в якості нагороди кращим працівникам і обов'язково у супроводі наглядача [761, с 98].

Таким чином, «Загальні положення» фіксували для східних робітників найнижчий правовий статус серед усіх категорій іноземних робітників, задіяних у економіці Третього Райху. Серед особливо дискримінаційних пунктів варто виділити ретельно розроблену систему постійного нагляду, яка включала проживання в таборах за колючим дротом, пересування закритими колонами, носіння розпізнавальних знаків.

Нагляд за робітниками регламентувався також розпорядженням начальника Партійної канцелярії, за яким наглядати за поведінкою та настроями східних робітників мали усі члени НСДАП [761, с. 99].

Окремою групою організаційно-розпорядчих документів німецького походження виступають соціально-трудова нормативні акти. На початку 1942 р. виходили окремі постанови, покликані регламентувати систему оплати праці, харчування та перевезення східних робітників, які видавалися відповідними органами. Зокрема постановою від 20 січня 1942 р. вводився спеціальний податок для оstarбайтерів, за яким східний робітник міг отримувати не більше 50 райхсмарок, з яких вираховувався податок, оплачувалося харчування та проживання [761, с 9]. У Постанові Ради міністрів з оборони Райху про умови використання східних робітників від 30 червня 1942 р. умови оплати праці були переглянуті у бік зменшення. Приміром, не передбачалася видача заробітної плати на період хвороби, а також будь-які надбавки за наднормову працю, за

роботу в неділю, свята та вночі. Заборонялась виплата коштів на відрядження, а «соціальні надбавки та соціальні платежі усіх видів, якими користуються німецькі робітники, не повинні [були] враховуватись при визначенні порівняльної оплати» [761, с. 9]. Розпорядженням німецького міністерства продовольства про забезпечення харчуванням радянських військовополонених та цивільної робочої сили у Німеччині від 12 березня 1942 р. встановлювало детальні норми харчування, у яких навіть вказувалося з якого борошна слід випікати хліб. Оскільки ситуація з продовольчим забезпеченням німецького населення також була складною, то зазначені норми зазнавали змін: 17 квітня 1942 р. вони були знижені, а 6 жовтня 1942 р. знов зросли, хоча і не досягли початкового рівня [558, с. 41].

Пересування оstarбайтерів за межами таборів більш детально регламентувалося директивою міністра шляхів сполучення від 12 грудня 1942 р. і мало здійснюватися «в закритих групах з німецьким або німецькомовним супроводом». Особливо багато уваги у зазначеному документі приділялось умовам, за якими східні робітники могли користуватися громадським транспортом, зокрема автобусами та тролейбусами [704, с. 6].

Окрему групу організаційно-розпорядчої документації становили накази, циркуляри та розпорядження щодо доставки до Райху певної кількості робітників. У зазначених документах розкриваються завдання, які безпосередньо ставило перед місцевими органами вище керівництво, з конкретними цілями та строками їх виконання. Зокрема, німецькі інструкції містять прямі відомості щодо примусових заходів вербування, які часто відсутні в інших видах документів.

Таким чином, нормативне оформлення використання праці цивільного населення окупованих територій Сходу на теренах Третього Райху було до кінця 1942 р. в цілому завершено. Організаційно-розпорядчі документи, прийняті у 1943 р., вносили деякі незначні зміни стосовно умов праці східних робітників. Розпорядження від 1 квітня 1943 р. затверджувало введення страхування для оstarбайтерів від нещасних випадків і у зв'язку з хворобою, за постановою від 1 травня 1943 р. тарифні ставки для східних робітників мали бути підвищені, усі

види наднормової праці підлягали оплаті, а з 13 листопада 1943 р. остарбайтерам дозволили виходити за межі таборів без супроводу [558, с. 44].

Перша половина 1944 р. ознаменувалася значними змінами нормативно-правової бази стосовно східних робітників, які були викликані зовнішньо- та внутрішньополітичною ситуацією нацистської Німеччини: переходом економіки на виснажливі темпи, скороченням можливості набору нових партій робітників у зв'язку зі втратою територій. Офіційно нові умови використання праці східних робітників були опубліковані 19 червня 1944 р. і склалися з трьох урядових нормативних документів, що мали силу закону: розпорядження Міністерства оборони щодо використання праці східних робітників від 25 березня 1944 р. (за підписами Голови Ради міністрів з оборони Райху та Уповноваженого за виконання чотирирічного плану Г. Герінга, Міністра Райху з внутрішніх справ Г. Гімлера, Міністра Райху та начальника імперської канцелярії Г. Ламмерса); розпорядження генерального уповноваженого з використання робочої сили від 26 березня 1944 р. щодо впровадження і впорядкування розпорядження про умови використання праці східних робітників; наказ генерального уповноваженого з використання робочої сили від 5 квітня 1944 р. відносно нового регулювання праці східних робітників. У цих нормативних актах остарбайтери визначалися як робоча сила не німецького походження з України, Білорусі й Латвії [701, с. 294].

У розпорядженні міністерства оборони щодо використання праці східних робітників від 25 березня 1944 р. найбільше ваги приділено змінам в умовах оплати праці. Наприклад, остарбайтерів зрівняли з іншими іноземними робітниками в оплаті під час німецьких національних свят, однак на них не розповсюджувалися виплати на дітей, допомога під час вагітності або в разі смерті родичів. Східні робітники могли отримувати кращу оплату і умови праці лише зі згоди відповідальної державної інстанції, мали соціальне страхування, отримали право заощаджувати і висилати гроші рідним, і входили до першої групи оподаткування. Крім того, з заробітної плати остарбайтерів робилися відрахунки з метою надання допомоги східним робітникам, які мають у цьому потребу [701, с. 295].

У розпорядженні генерального уповноваженого з використання робочої сили від 26 березня 1944 р. щодо впровадження та впорядкування розпорядження про умови використання праці східних робітників регламентувалося більш широке коло питань. Строк перебування у Німеччині обмежувався двома роками з дня виходу на перше підприємство або сільське / домашнє господарство (однак не раніше 2 серпня 1942 р.). Повернення оstarбайтерів додому мало здійснюватися після закінчення трудових відносин, але з урахуванням інтересів воєнного часу строк праці міг бути подовженим ще на один рік. Вороття додому можливе і у тому випадку, якщо східний робітник знайде замість себе іншу особу (можливо, зі своїх родичів). Розпорядження уточнювало також умови оплати праці, зокрема щодо малолітніх працівників, яким надавалася можливість отримувати від 40 до 90 % платні, яка нараховується іноземним робітникам інших категорій з 14 років в залежності від результатів їхньої праці» [701, с. 303]. Відповідно до розпорядження, східні робітники могли отримувати відшкодування за розлучення з родиною. Але лише за умови, що їх рідні знаходяться у Райху або тих областях, на які дія цих розпоряджень може розповсюджуватися. Розпорядженням запроваджувалася можливість отримати відпустку, яка мала бути використана протягом наступних 12 місяців, однак початок і тривалість відпустки з метою відвідин родини встановлювалися безпосередньо Генеральним уповноваженим з використання робочої сили. Заробітна платня східних робітників мала нараховуватися відповідно до кваліфікаційної групи. Запроваджувалися виплати під час хвороби, однак лише з четвертого дня лікування [701, с. 304].

Постанова генерального уповноваженого з використання робочої сили від 29 червня 1944 року, що, спираючись на зміни в законодавстві щодо східних робітників першої половини 1944 р., уточнювала правила поведінки з оstarбайтерами, задіяними в сільському господарстві. Найбільше змін стосувалося оплати праці: територію Райху було поділено на 4 округи, які мали відмінності у зарплатні, причому у середині них також не було однорідності (нарахування коливалися в межах 7 – 30 німецьких марок, в залежності від віку та статі працівника). Це були останні ґрунтовні зміни нормативно-правового

забезпечення використання праці східних робітників, хоча деякі доповнення виходили аж до початку 1945 р. [701, с. 3].

Таким чином, німецька нормативно-правова база щодо східних робітників було досить розгалуженою, складалася з урядових нормативних документів, що мали силу закону, і організаційно-розпорядчих документів. Вона постійно змінювалася в залежності від потреб воєнного часу та під впливом внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин у Третньому Райху.

2.2. Джерельне поле радянського законодавства

Наприкінці і після завершення Другої світової війни перед Радянським Союзом постало питання повернення (репатріації) до СРСР переміщеного за роки війни населення: військовополонених, в'язнів концентраційних таборів, яким вдалося вижити, східних робітників, осіб, що за різних обставин опинилися на території не лише Третього Райху, але й інших західноєвропейських держав, навіть представників «старої еміграції», які виїхали за кордон під час революції і громадянської війни. Вирішення цього питання було можливим лише за допомогою міжнародних договорів. Таким чином, першою особливістю законодавства щодо репатріації, на відміну від німецького трудового законодавства щодо використання праці оstarбайтерів, є його входження до системи міжнародного права.

Наступною специфічною рисою радянської нормативно-правової бази щодо східних робітників було те, що ця група переміщених осіб не виділялася окремо у більшості нормативно-правових актів, а входила до загального поняття «репатріант». Виходячи із зазначених особливостей, буде досліджено нормативно-правові документи щодо репатріації радянських громадян на Батьківщину (значною частиною яких були саме оstarбайтери), до яких належали і східні робітники з Донеччини.

Радянська нормативно-правова база щодо репатріації цивільного населення, на відміну від німецької, відповідала специфіці законодавчої системи СРСР, тобто

мала більш виражену системність і підпорядкованість підзаконних актів законам і актам радянських і республіканських законодавчих та виконавчих установ (Раді народних комісарів) і складалася з нормативно-правових документів чотирьох рівнів: міжнародного, всесоюзного, республіканського та обласного. Варто зазначити, що серед усіх перерахованих документів власне законодавчими (законодавчо-договірні) були лише міжнародні угоди, а документи всесоюзного та республіканського рівня представлені, насамперед, постановами РНК СРСР та УРСР відповідно і належать до організаційно-розпорядчих нормативних актів, в той час як документи обласного рівня – до місцевих відомчих нормативних актів.

Документи міжнародного та всесоюзного рівнів знаходяться на зберіганні в Державному архіві Російської Федерації, фонді 9526 і представлені колекцією документів. Нормативно-правові документи республіканського рівня знаходяться на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади України, фонді 2 і представлені постановами та рішеннями РНК УРСР, які не належали до засекречених матеріалів. Відомчі нормативні документи НКВС обласного рівня належать до публічно-правових актів і зберігаються у ДАДО (Ф. Р 1838, оп. 1, спр. 58) та містять гриф «цілком таємно»[252].

Для радянських нормативно-правових документів притаманне існування спільних постанов РНК та Комуністичної партії – практики, що увійшла до радянського законодавства з 1931 р. До характерних рис законодавчої системи СРСР періоду Другої світової війни належить особливий статус тимчасових надзвичайних органів. Передусім, Державного комітету оборони (ДКО), постанови якого мали силу закону і належали до нормативно-правових актів всесоюзного рівня.

Під час Другої світової війни велика кількість радянських громадян, котрі не служили в діючій армії, насамперед військовополонені та цивільні робітники опинилися поза межами СРСР, переважно на території Німеччини та окупованих нею країн. Після завершення воєнних дій, значна кількість громадяни перебували в окупаційних зонах союзників. Першим документом, що врегулював це питання, був меморандум № 39 Верховного командування союзних

експедиційних військ, виданий 11 листопада 1944 р., за яким радянських громадян необхідно було збирати в окремих центрах, а радянські представники з репатріації мали право встановлювати внутрішнє управління та розпорядок в таборах для переміщених осіб відповідно до Статуту радянської армії [406, с. 27].

Міжнародні угоди, що зафіксували умови репатріації радянських громадян, були прийняті впродовж лютого – червня 1945 р. Вже на Ялтинській конференції було підписано угоду про репатріацію радянських громадян з англо-американської зони окупації (11 лютого 1945 р.), 13 березня 1945 р. була підписана угода з Бельгією, а 29 червня 1945 р. – з Францією [689, с. 196].

Відповідно до цих міжнародних домовленостей, радянські уповноважені з репатріації мали негайно допускатися до збірних таборів, пунктів розміщення громадян, де знаходилися піддані своєї країни, і мали право призначати там внутрішню адміністрацію й встановлювати внутрішній розпорядок, а також управління, відповідно до військового порядку й законодавства своєї країни. З метою внутрішнього управління та дисципліни усі радянські громадяни також мали бути організовані у групи й об'єднання, підпорядковані радянським законам. За угодою, підписаною 22 травня 1945 р. міністрами закордонних справ країн-союзників з антигітлерівської коаліції, закріплювався принцип обов'язкової репатріації радянських громадян (однак ця угода від самого початку не стосувалася західних українців, а з вересня-жовтня 1945 р. можливість залишитися на Заході отримали і решта радянських громадян) [689, с. 205].

Основними нормативно-правовими документами всесоюзного рівня, які регламентували репатріацію радянських громадян, виступають постанови РНК СРСР. Постанова РНК СРСР від 4 жовтня 1944 р. затверджувала повернення на Батьківщину усіх радянських громадян, які опинилися за кордоном під час Другої світової війни [406, с. 27]. Постановою РНК СРСР від 23 жовтня 1944 р. затверджувався організаційний бік репатріації, а саме: створення Управління при РНК СРСР у справах репатріації на чолі з генерал-полковником Ф. Н. Голіковим, на яке покладалося здійснення повної репатріації радянських військовополонених

і цивільних осіб, вивезених на примусові роботи. З цією метою мала бути створена ціла система органів репатріації [689, с. 198].

Організаційно-розпорядчі (урядові) документи всесоюзного рівня затверджували організаційний бік репатріації. Постанова РНК СРСР від 6 січня 1945 р. «Про порядок репатріації радянських громадян» регламентувала організацію на місцях прийому трудового і господарсько-побутового облаштування осіб, що поверталися [406, с. 28]. Більш детально порядок прийому, матеріального забезпечення та перевезення громадян фіксувався директивою начальника Червоної армії і Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації від 18 січня 1945 р., за якими закріплювався наступний порядок повернення цивільного населення: спочатку репатріанти направлялися до фронтових збірно-пересильних пунктів і прикордонних ПФП НКВД [406, с. 30], а після проходження перевірки чоловіки призовного віку направлялися до запасних військових частин, а решта – до постійного місця проживання (за виключенням Києва, Москви та Ленінграду). Відповідно до постанови РНК СРСР від 30 січня 1945 р. ПРП були створені у містах Львів, Івано-Франківськ, Чортків, Самбір і були підзвітні обласним відділам у справах репатріації [472, с. 167]. Постанови другої половини 1945 р. стосувалися більше політичної та ідеологічної інтеграції репатрійованих громадян до радянського суспільства. Зокрема, постанова Оргбюро ЦК ВКП (б) від 4 серпня 1945 р. фіксувала основні напрямки політико-просвітницької роботи з репатріантами, а постанова РНК СРСР від 1 грудня 1945 р. зазначала, що громадяни, які поверталися вносилися до списку виборців [406, с. 39]. В той же час постановами 1946 р. декларувався спрощений порядок в'їзду на територію УРСР та БРСР усім українцям і білорусам, які називали себе громадянами СРСР (14 червня 1946 р.), та порядок призначення державної допомоги багатодітним і самотнім матерям (19 вересня 1946 р.) [406, с. 28].

На республіканському рівні основні питання репатріації вирішувалися за допомогою організаційно-розпорядчих урядових документів – постанов уряду УРСР. На основі Постанови Державного Комітету Оборони від 24 серпня 1944 р. за № ГОКО-6457-сс при РНК УРСР було створено відділ з прийому і влаштування

радянських громадян, що поверталися зі звільнених Червоною армією територій [670, с. 1]. У той час Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У №1132 / 63 від 31 серпня 1944 р. за № 1132 / 63 «Щодо організації прийому радянських громадян, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинилися за межами кордону між СРСР та Польщею, які повертаються на Батьківщину» регламентувала організаційний бік повернення до УРСР [669, с. 23].

Постановою РНК УРСР від 11 вересня 1944 р. за №1191 затверджувалась структура і тимчасовий штат відділу у справах репатріації. Відділ складався з голови (тов. М. І. Зозуленка), заступника голови, секретаря і чотирьох секретаріатів: з питань харчування і матеріального забезпечення; з питань транспортування населення; з питань працевлаштування і житлового облаштування; з обліку населення, що поверталось [701, с. 2 – 3].

Розпорядження РНК УРСР стосувалися вирішення окремих питань, пов'язаних з репатріацією. Наприклад, розпорядження № 107 від 10 грудня 1944 р. стосувалося переводу 34 000 рублів для видачі одноразової допомоги особливо нужденним громадянам, репатрійованим з Німеччини і окупованих нею країн до УРСР [660, с. 23].

Питання проходження фільтрацій регламентувалися окремо відомчими нормативними документами – наказами НКВС-НКДБ. За наказом від 16 червня 1945 р. «Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину» репатріанти мали проходити додаткову перевірку вже після повернення в органах держбезпеки [406, с. 31].

Серед відомчих нормативних документів НКВС місцевого рівня варто виділити директиву Сталінського обласного управління НКВС № 00136 від 12 листопада 1943 р. керівникам міських відділів НКВС з розпорядженням щодо механізму підрахунку кількості вивезеного населення за підписом підполковника державної безпеки Чечкова: «... усі населені пункти, міста, райони розбийте на десятки хаток, призначте відповідальних товаришів і складіть списки усіх осіб, вивезених до Німеччини. На основі списків має бути складено зведений акт по

місту, селу чи району про кількість осіб, вивезених до Німеччини. Акт має бути підписаним представниками громадськості, але ні в якому разі робітниками НКВС <...> У складених списках має бути відображено прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження, національність, де працював і примітки (вигнаний / доброволець)». Строк виконання розпорядження – 20 листопада 1943 року [252, арк. 50-а]. Директива № 0199 від 9 грудня 1943 р. містить доповнення до директиви № 00136, де зазначалось, що в графі «примітки» не робити жодних поміток (тобто не вказувати: була людина вигнана примусово чи поїхала добровільно) [252, арк. 53]. Тож, організаційно-розпорядча документація Сталінського управління НКВД-НКВС свідчить про активну участь органів безпеки у підрахунку кількості вигнаного до Німеччини населення.

Висновки до розділу 2

Характер законодавства Третього Райху і СРСР з теми дослідження визначався, по-перше, характером самих держав, по-друге, надзвичайною ситуацією воєнного часу. До усієї сукупності актових документів обох держав варто застосовувати термін «нормативно-правові документи», які є джерелом права. Радянська нормативно-правова база щодо репатріації радянських громадян відзначалася більшою системністю і підпорядкованістю (особливо стосовно нормативних актів всесоюзного та республіканського рівнів) та ґрунтувалася на міжнародних угодах. Відомчі нормативні документи НКВС часто не мали жорсткої підпорядкованості нормативним актам вищого рівня. До радянських нормативно-правових документів належать також постанови Державного комітету оборони – надзвичайного органу, чії постанови в умовах війни мали силу закону. Нормативно-правові документи дозволяють простежити як процес формування органів з репатріації, так і проходження репатріантами процедури повернення додому. Специфікою законодавчої системи як нацистської Німеччини, так і СРСР виступало зрощення державного і партійного апаратів, у зв'язку з чим наявні партійні постанови НСДАП, що мали силу закону, з одного

боку, а з іншого – спільні постанови і рішення уряду й виконавчих органів Комуністичної партії. У радянських нормативно-правових актах міжнародного (законодавчо-договірні документи), всесоюзного і республіканського рівня оstarбайтери не виділялися окремо з інших категорій репатріантів, лише відомчі нормативні акти місцевого рівня регламентували певні питання, переважно стосовно підрахунку кількості вивезених на роботи в окремих областях і населених пунктах, окремо – саме стосовно східних робітників з Донеччини. У той часу німецьких нормативно-правових документах оstarбайтери виділялися в окрему категорію іноземних робітників, якій надавалося визначення (робітники з радянських територій у кордонах 1939 р., які включали межі Сталінської області) та власний правовий статус. Німецька нормативно-правова база щодо застосування праці оstarбайтерів в економіці Третього Райху мала свої особливості. По-перше, нацистська правова система відзначалася заплутаністю повноважень і сфер компетенції конкуруючих установ, які перевершували одна одну в публікації кожного разу нових детальних юридичних коментарів, розпоряджень, інструкцій, директив та пам'яток. По-друге, характерною рисою німецької нормативно-правової системи було те, що вона більшою мірою фіксувала самостійний розвиток відповідної практики, ніж її регламентувала. У нормативно-правових актах обох держав, за окремими виключеннями, не виділялися окремо оstarбайтери з Донеччини, однак усі положення і приписи, що стосуються, з одного боку, східних робітників у німецьких, з іншого – репатріантів у радянських нормативно-правових документах, поширюються і на примусових робітників, вивезених зі Сталінської (під час окупації – Юзівської) області.

РОЗДІЛ 3

НІМЕЦЬКЕ ДІЛОВОДСТВО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3.1. Військові журнали німецького командування

Матеріали діловодства є надзвичайно цінним та інформативно насиченим джерелом, яке відображає практику реалізації нормативно-правових актів, містить конкретні факти, що дозволяють досить повно реконструювати історичні події і явища, особливо на регіональному, місцевому рівні.

Військові журнали – одне з найбільш інформативних джерел до вивчення історії ЗВУ з різних аспектів окупаційної політики, у тому числі щодо проведення кампаній з вербування працівників до Райху на Донеччині, належать до діловодних документів установ німецької окупаційної влади. Головною центральною установою, відповідальною за експлуатацію економічних ресурсів окупованих територій Радянського Союзу до їх переходу під цивільне управління, була спеціально створена Економічна організація «Схід». Керівним органом виступав Економічний штаб «Схід», структурними підрозділами якого були наступні відділи (шеф-групи): військова, господарча та сільського господарства, сфера компетенції розповсюджувалася на зону військового управління, де її представляли підпорядковані їй 5 господарських інспекцій. У сферах своєї компетенції, тобто тилкових районах окремих груп німецьких армій, вони були наділені широкими повноваженнями щодо усіх напрямків експлуатації захоплених територій, у тому числі і використання робочої сили, що входило до безпосередніх обов'язків відділу (шеф-групи) праці. Господарським інспекціям у свою чергу підпорядковувалися економічні команди (командування), які зазвичай обіймали межі колишніх радянських областей і носили назви обласних центрів.

Територія Донеччини була окупована військами групи армій «Південь», її господарчі й трудові ресурси перебували у розпорядженні господарської інспекції «Південь». Останню було сформовано 9 червня 1941 р. під назвою господарської інспекції «Баден» на базі інспекції з озброєнь III під керівництвом інспектора з озброєнь і керівника інспекції з озброєнь III генерал-лейтенант Штілер фон

Хейдекамф. З липня по серпень 1942 р. вона мала назву економічної інспекції «В», з вересня 1942 по лютий 1943 р. її було перейменовано в економічну інспекцію «Дон-Донець», а з 14 лютого 1943 р. їй знову повернено назви «Південь».

Одним із завдань, яке було покладено на господарську інспекцію відразу по створенні, було використання робочої сили. З цією метою передбачалося організувати окрему незалежну групу, про що було повідомлено на першому установчому засіданні інспекції 9 червня 1941 р. Відділ праці інспекції було сформовано влітку 1941 року, її першим керівником став др. Хольтц, після його хвороби – ОКВР Зоттонг. На установчому засіданні інспекції було визначено, що її структурними підрозділами будуть 9 економічних командувань, одне з яких – «Гнезен», з пунктом призначення Сталіно, передбачалося сформувати в Касселі. Сталінська область від самого створення інспекції входила до її передбаченої сфери компетенції. У 1941 р., у зв'язку зі швидким пересуванням німецьких військ, місце розквартирування групи та сфера її компетенції постійно змінювалася. Тільки на початку січня 1942 р. ситуація стабілізувалася й економічні командування в основному розташувалися в межах зайнятих радянських областей. На початок 1942 р. виняток складала економічна команда «Бріг», метою прямування якого був Сталінград, та економічна команда Сталіно, оскільки перше займало північну, а друге – південну частину Сталінської області. Таким чином, економічне командування «Бріг» було призначене керуючим у тиловому районі 17 армії Вермахту, а економічна команда «Сталіно» – у тиловому районі 1 танкової армії. Економічна інспекція «Південь» була вищою установою для економічних командувань, що діяли на теренах Донеччини.

Усього наявно вісім військових журналів (мають порядкові номери від 1 до 8) господарської інспекції та десять військових журналів господарської команди Сталіно. Початок ведення документації припадає на 9 червня 1941 р., ще до початку війни проти Радянського Союзу, коли були сформовані усі структурні підрозділи Економічної організації «Схід». Тривалість перших двох журналів господарської інспекції – два з половиною місяці, наступні ведуться

поквартально. Варто зауважити, що журнал № 6 (період ведення січень – березень 1943 р.) не зберігся. Інформація за даний період міститься у додатку до військового журналу № 6 (фонд RW 31 справа 420) [719]. Автором переважної більшості записів вказано гауптмана Зієра, на короткі проміжки часу (від половини до одного з половиною місяців) журнали вели майор Кутцлеб та старший лейтенант Райтер.

Останній запис військових журналів господарської команди «Сталіно» зроблений 30 вересня 1943 р., коли частини Вермахту разом з представниками господарчих структур вже залишили Донеччину. Тривалість перших чотирьох журналів коливається від одного до трьох місяців, наступні п'ять ведуться поквартально. Серед авторів – майори і гауптмани, більшість журналів мають одного автора, однак номери 6 і 7 велися двома особами, причому новий автор починав виконувати свої обов'язки з початком нового місяця.

Військові журнали представляють собою канцелярські книги форматом А4 з твердою картонною обкладинкою. Текст – машинописний, папір – цупкий, пожовклий з часом, але стан збереження добрий, згасання тексту відсутнє. Матеріал викладався поденно у вигляді таблиці з трьома стовбцями: день / година, опис події, зауваження. Опис подій дня ведеться зв'язним текстом, розділеним лише абзацами, відсутнє виділення тематичних блоків, наприклад, за окремими структурними підрозділами інспекції та відділами економічного командування. Більшість журналів наприкінці мають окремо виділені підсумки роботи за звітний період з характеристикою її успішності за окремими підрозділами установи та напрямками роботи. Цінність цієї структурної одиниці джерела визначається тим, що вони відображають оцінку економічною інспекцією власної діяльності, а саме: виділення більш або менш вдалих напрямків роботи, проведення порівняння серед окремих економічних команд та наявність планів і прогнозів на майбутнє. Для підсумків військових журналів властива наявність таких блоків інформації, як: кількісні результати вербування (кількість осіб, завербованих загалом по інспекції, по окремим економічним

командуванням, жінки, чоловіки, кількість одиниць транспорту), наявність інфраструктури вербування (відкриття бірж праці та їх відділів).

Інформативна цінність військових журналів господарської інспекції «Південь» більше, ніж господарської команди «Сталіно». Питання, пов'язані з трудовою політикою на окупованих територіях, почали підніматися на сторінках журналів вже з осені 1941 р. Перша згадка про можливість використання робітників з окупованих територій безпосередньо у промисловості Третього Райху з'являється на сторінках військового журналу № 1 у записі від 8 вересня 1941 р.: «...Скрізь напружене становище з робочою силою, й інспекція з озброєння у вітчизняних районах вимагає також використання російських фахових робітників у Німеччині на військових заводах» [709, с. 27]. Так було покладено початок вивезення населення окупованої України на Захід.

Цивільне населення окупованих територій, яке залучалося до роботи у Німеччині, на сторінках перших військових журналів згадується під назвою «фаховий робітник». Військові журнали господарської інспекції «Південь» містять інформацію про підготовку до експлуатації трудових ресурсів території, що входила до сфери її компетенції. За даними військового журналу № 1, серед завдань, якими опікувався відділ праці у другій половині 1941 р., було створення мережі бірж праці та повне охоплення ними наявних трудових резервів, що включало перепис робітників відповідно до спеціальностей. Відповідальні установи з самого початку готувалися до значних труднощів у наборі фахових робітників у зв'язку з евакуацією або призивом до радянської армії, про що мали певну статистичну інформацію (наприклад, про відправлення з Маріуполя до Уралу 40 000 фахових робітників [708, с. 77]). Особлива роль у вирішенні питання покладалася на раціональне працевикористання – розподіл на роботи відповідно до фаху та спеціальності особи. Певним підсумком підготовчої діяльності відділу праці можна вважати наступний запис: «... До кінця 1941 р. розбудова бірж праці зайшла так далеко, що підготовка до відправки робітників вже може бути здійснена» [708, с. 77].

Деяку інформацію щодо подальшої розбудови системи управління трудової діяльності на території компетенції економічної інспекції знаходимо у військових журналах № 4 та № 5. Зокрема у записі від 30 червня 1942 р. повідомлялося про відкриття 40 бірж праці з 19 відділами, які діють в районі інспекції та керуються службовцями військового управління, а 28 серпня того ж року бірж праці нараховувалося вже 69 з 85 відділами [712, с. 145].

В успішній реалізації завдань окупаційної адміністрації взагалі і щодо набору робочої сили зокрема важливе місце відводилося співпраці військових і господарських установ. Для прикладу, польові комендатури брали участь у вербування, підготовці до відправлення робітників і забезпеченні їх харчуванням.

Господарська інспекція була проміжною установою, яка отримувала розпорядження та накази від вищих органів, як-от для відділу праці такими були Економічний штаб «Схід» та Головний уповноважений з використання робочої сили. В свою чергу вони видавали службові інструкції підзвітним установам, насамперед, господарським командам з їх відділами праці та біржам праці. Процес вербування робітників також регулювався цілою низкою службових інструкцій, повідомлення про надходження і видання яких складають окремий інформативний блок військових журналів економічної інспекції, який дозволяє відтворити його організаційний бік та регіональний зріз.

Розпорядження Економічного штабу «Схід» представлені переважно наказами щодо виконання так званих програм Ф. Заукеля (окремі вербувальні кампанії з визначеним терміном та нормами на необхідну кількість залучених робітників, закріпленими за окремими територіями) і мають незначні інформативні можливості. За період першої програми Заукеля (квітень – вересень 1942 р.) військові журнали містять небагато згадок про розпорядження щодо її виконання від Генерального уповноваженого та від Економічного штабу «Схід». В той час за період другої програми (вересень 1942 р. – січень 1943 р.) наявні численні повідомлення про надходження різноманітних наказів, вказівок та службових інструкцій – головним чином безпосередньо від Ф. Заукеля і лише незначна частина опосередкована через штаб. Головний зміст таких документів –

це норми щоденної відправки робітників або норми на вивезення з території інспекції певної кількості робочої сили до визначеного терміну. Один з таких проміжних термінів припадає на середину другої програми Заукеля, тобто на листопад 1942 р., до якого з території економічної інспекції Дон-Донець мало бути відправлено 100 000 осіб або п'яту частину від загальної кількості робітників. Тож, саме на тиліві райони групи армій «Південь» покладалися головні надії у залученні робітників для Райху.

Військові журнали господарської інспекції свідчать про самостійність господарської інспекції у розподілі норм на вербування робітників між підлеглими господарськими командами відповідно до ситуації. Крім того, службовці господарської інспекції могли висловлювати заперечення вищому керівництву відносно можливості набору необхідної кількості робітників і навіть відмовлятися виконувати подібні накази через поважні причини, наприклад, різдвяні відпустки значної кількості інспекторів. Тож військові журнали виявляють протиріччя між вимогами керівників з працевикористання і реальною ситуацією та труднощами, з якими стикалися виконавці середнього та нижчого щаблів.

Розпорядження, які зі свого боку надавала група праці господарської інспекції підконтрольним їй економічним командам та біржам праці, стосувалися конкретних проблем, пов'язаних з процесом вербування та його покращенням: організації системи поштового зв'язку, медичних оглядів перед відправкою до Німеччини, розроблення переліку речей, які має взяти з собою завербований (найчастіше це були предмети посуду), регулювання першочерговості виконання тих чи інших завдань та ін.

Крім того, військові журнали можуть слугувати джерелом до вивчення механізму прийняття рішень на внутрішньовідомчому (в межах самої економічної інспекції, окремих її підрозділів, зокрема групи праці) та міжвідомчому рівнях, допомагають визначити місце у даному процесі колективної форми прийняття рішень, таких як наради, засідання, обговорення.

Військові журнали економічної інспекції слугують джерелом не лише щодо її розпорядчої функції, але й контролюючої, основними формами якої були поїздки до підпорядкованих інстанцій з метою перевірки. Наприклад, 15 квітня 1942 р. було перевірено роботу біржі праці міст Сталіно та Маріуполь. З 15 по 24 червня 1942 р. КВА-шеф Кох здійснив інспекційну поїздку по підпорядкованим інстанціям у Запоріжжі, Сталіно, Маріуполі, Таганрозі, Сімферополі, Керчі та Кременчугі з метою перевірки забезпечення продовольством родичів осіб, що виїхали до Німеччини [712, с. 127]. Крім того, військові журнали містять інформацію щодо кадрової політики економічної інспекції, в основному щодо призначення, звільнення або переведення керівників окремих її відділів та економічних командувань.

Військові журнали містять особливо цінну інформацію щодо розгортання та перебігу процесу вербування робітників до Райху загалом по інспекції та в окремих її районах, зокрема на теренах Сталінської області. За їх допомогою можна прослідкувати зміну векторів трудової політики за весь термін окупації, її успіхи та труднощі за окремі періоди (квартали).

Повідомлення військового журналу № 2, який охоплює період з 13 січня по 31 березня 1942 р., особливо важливі – саме на цей часовий проміжок припадає початок масового вивезення робітників до Німеччини, відбувається становлення апарату та механізмів вербування. Вирішення проблеми залучення та відправлення фахових робітників належить до першочергових. Слід зазначити, що саме рекрутування фахової чоловічої робочої сили для військової промисловості був винятковим пріоритетом на початку масового вивезення робітників з окупованих східних територій. Безпосередніми організаторами процесу на місцях мали стати спеціальні вербувальні комісії, перша з них була створена у м. Харкові, тоді як до м. Сталіно 29 січня 1942 р. прибуло 5 комісій для «вербування російських фахових робітників з Донецького басейну до Райху» [709]. Основна ж частина виконавчих функцій покладалася на біржі праці, які в окремих випадках (надзвичайна ситуація, ініціатива у проведенні певних заходів,

тощо) могли контактувати безпосередньо з групою праці економічної інспекції, оминаючи відповідний відділ економічного командування своєї області.

Військовий журнал № 2 є особливо цінним джерелом початкового періоду широкомасштабної кампанія вербування робітників у зоні військового управління, яка розпочалася в середині січня 1942 р. А вже наприкінці місяця було повідомлено про відправлення робітників з м. Харкова, тоді як зі Сталіно перший транспорт було відправлено у лютому в кількості 1055 чоловіків [709, с. 128]. До кінця ж місяця для відправки записалося більше ніж 20 000 осіб, основною причиною активності населення вказувалося скрутне продовольче становище [709, с. 422]. За записами військового журналу № 2 у березні 1942 р. вербування у м. Сталіно проходило ще більш успішно. 20 березня 1942 р. зі Сталіно стартували 2 транспорти з фаховими робітниками (1042 та 1400), а до початку квітня включно планувалося щоденне відправлення одного-двох поїздів [709, с. 98].

Для технічного забезпечення відправки робітників була необхідна співпраця відділу праці з відділом транспорту та зв'язку економічної інспекції, зокрема щодо узгодження питання графіку руху поїздів.

На 1 березня 1942 р. в журнальних записах вже підбиваються перші підсумки кампанії: «для військової промисловості Райху було доставлено за допомогою транспортних поїздів більше ніж 1 000 чоловіків. У Харкові на даний момент завербовано понад 10 000 осіб. В Сталіно більше 20 000 робітників записалися на цей захід» [709, с. 82]. Тож а початку розгортання вербувальних кампаній на короткий період у лідери виходить Харківська область, однак швидко вона поступається Сталінській, яка стає передовою по інспекції як за кількістю завербованих робітників, так і кількістю відправлених транспортів.

Підсумки військового журналу № 2 не виділені окремо, а вміщені у записах під датою останнього дня його ведення, тобто 31 березня 1942 р. Щодо трудової політики сухо констатувалося: «Успіх вербувальної кампанії був вдалим». Саме Сталіно і Харків стали основними постачальниками промислової робочої сили до Райху, загалом Донеччина належала до пріоритетних та перспективних регіонів з

цього питання: «потенціал робочої сили, яку можна відправити з Донецького басейну, на майбутнє також розглядається як достатній». Серед планів вказувалось про можливість відправлення 42 560 робітників до 3 квітня, а за квітень – наступні 69 транспортів з близько 70 000 осіб [709, с. 111].

Одним із додаткових результатів, до яких призвело широкомасштабне залучення та передача робочої сили, стало розширення інфраструктури працевикористання на окупованих територіях, а саме: відкриття нових бірж праці та їх відділів, при яких, як повідомлялося, було створено спеціальні заклади для надання допомоги членам родини фахових робітників, які мають компенсувати збитки, що виникли через відсутність годувальника. Такий захід мав забезпечити значний пропагандистський ефект, адже, як повідомлялося тут же (у підсумках). Таким чином, можливість праці у Німеччині презентувалась як порятунок від голоду і безробіття вдома. І навесні 1942 р. це дійсно могло сприйматися так частиною населення., незважаючи на те, що окупаційна влада обіцяла «гарантоване продовольче забезпечення на 8 – 9 днів» [709, с. 111].

Військовий журнал № 3 (з 1 квітня по 30 червня 1942 р.) є джерелом до розгортання першої програми Заукеля, яка була презентована до дня народження А. Гітлера як надійний засіб порятунку німецької військової економіки від дефіциту робочих рук. Попередні плани були переглянуті на користь збільшення, наприклад, на сході замість 200 000 осіб передбачалося залучити 600 000, а задля їх реалізації були дозволені усі засоби, включаючи «принцип примусової праці» [710, с. 86]. Таким чином, Ф. Заукелем було покладено початок ескалації вербування, окуповані території розглядалися як людське джерело, яке має бути вичерпанним до останнього, до того ж вже з весни 1942 р. став можливим примусовий характер вербування. Для господарської інспекції «Південь» на травень 1942 р. була встановлена норма в 150 тис. робітників, але вже наприкінці квітня вона розцінювалася службовцями групи праці як така, що не може бути виконана. Основною причиною такої невдачі було незадовільне забезпечення родичів східних робітників продуктами і грошовою допомогою, хоча господарська інспекція опікувалася цим питанням ще з січня 1942 р. У цей час

посилиється пропагандистська підтримка вербування за допомогою радіо, кіно, преси, закликів та листівок, які мали підготувати діяльність вербувальних комісій.

На короткий час активізував вербування візит Ф. Заукеля до України 26 – 31 травня 1942 р., зокрема відвідання ним 28 травня економічної інспекції «Південь» «для наради з керівником шеф-групи праці та керівником вербувальної комісії» [710, с. 108]. Як засвідчують записи середини травня, з теренів господарської інспекції вдавалося відправляти щоденно 10 – 20 потягів з 11 000 – 19 000 осіб [710, с. 100 – 106]. А за даними російського дослідника П. Поляна під час перебування Генерального уповноваженого з використання робочої сили по Україні констатувалися рекордні показники з кількості завербованих – 61 тис. осіб за тиждень в порівнянні з 26 та 30 тис. на попередньому та наступному тижнях [583, с. 88]. І хоча повністю виконати норму не вдалося, напруження сил дало свої результати: «... в травні було відправлено майже стільки робочої сили, скільки всього до цього часу, а це близько 100 000 осіб. Зараз відправлено 203 667 робітників з 6,4 млн. мешканців району Економічної інспекції», – записано у журналі [710, с. 108]. Тож за 5 місяців вербування вдалося мобілізувати близько 3 % місцевого населення. Однак незабаром в якості нової норми було отримано завдання на місяць червень відправити на працю до Райху 77 000 осіб [710, с. 106].

Наступного місяця особливу увагу було приділено розширенню пропагандистської підтримки вербувальних кампаній, задля чого 24 червня 1942 р. було проведено спеціальну нараду, результати якої зафіксовано у військовому журналі № 3: «Щоб мати можливість посилатися на деталі у газетних статтях та закликах, групою праці розроблено точні дані щодо стратегії поведінки з робітниками у Райху» [710, с. 127].

У підсумках до військового журналу № 3 зазначалося, що основна діяльність групи праці проходила в межах виконання програми Заукеля з набору робітників для Райху, яка була покладена на економічну інспекцію «Південь». «Це завдання вимагало повного напруження усіх придатних до відправки трудових ресурсів» [710, с. 145].

Кількісні показники відправлених до Райху остарбайтерів за місяці квітень, травень та червень згруповано у таблиці № 3.1 (у Додатках). За цими даними зі Сталінської області було відправлено 80 834, тоді як загалом по інспекції – 308 722. У квітні 1942 р. половина усіх робітників, які відправлялися до Райху, були донеччанами. Але вже у наступні місяці їхня частка зменшилася і все більше робітників залучалося в інших регіонах інспекції, зокрема на Чернігівщині, яка вийшла на друге місце за кількістю вивезеної робочої сили за другий триместр 1942 р. Відзначалося подальше розширення мережі бірж праці у сфері компетенції Економічного командування «Сталіно». Два відділення було відкрито у Волновасі та Костянтинівці. Підкреслюється, що відправлення фахових робітників до Райху залишалося пріоритетним напрямком роботи інспекції.

Інформативність військового журналу № 4 (1 липня – 30 вересня 1942 р.) дещо бідніша, порівняно з попередніми. Записів, що стосуються реалізації програм з залучення робочої сили до Райху, небагато і торкалися вони оголошення нових норм та проміжних результатів вербування. Наприклад, повідомляється, що на 24 серпня 1942 р. загальна кількість завербованих робітників склала 449 370 осіб, з них 220 100 чоловіків та 229 270 жінок. Однак генеральним уповноваженим з використання робочої сили було встановлено нову норму в 150 000 робітників на часовий проміжок 15.08 – 1.12.1942 р. норму в 150 000 [712, с. 49]. У записі від 11 вересня 1942 р. вже повідомлялося про необхідність завербувати 120 000 осіб, тобто за два з половиною тижні, що минули від першого повідомлення, по території інспекції вдалося завербувати близько 30 000 робітників [712, с. 68].

Підсумки до військового журналу № 4 більш об'ємні, ніж до попередніх журналів, вони докладні та досить об'єктивні у висвітленні реальної ситуації в інспекції щодо залучення робітників до німецької промисловості та сільського господарства: «великий дефіцит на робочу силу не може бути ліквідовано», «відносно ситуації з робочою силою найближчим часом констатується подальше погіршення ситуації, виходячи з того, що за звітний час найпотрібнішими були робітники для збору врожаю» [712, с. 99].

Кількісні показники щодо вивезених до Райху робітників за липень, серпень і вересень як і в журналі за попередній триместр, згруповано у таблицю 3.2 (у Додатках), яка демонструє зміну основних постачальників робочої сили всередині інспекції. Якщо у попередньому кварталі безперечним лідером виступала Сталінська область, то цього разу вона знаходилася лише на 5 місці, зменшивши показники майже в 6,7 разів (майже 81 тис. проти 12 тис.). На перше місце виходить економічне командування «Крим», «Харків» зберегло друге місце, далі йшла економічна команда «Суми». Таким чином, існуюче погіршення ситуації з вербуванням робочої сили для Райху, адже за третій триместр 1942 р. було залучено лише трохи більше третини від попередньої кількості (близько 136 тис. проти майже 309 тис.). Слід враховувати, що кількісні показники є лише приблизними, бо «статистика бірж праці надходить лише в незначній кількості» [712, с. 102].

У підсумках до журналу № 4 окремо виділено гостру нестачу робочої сили у Сталінській області, що вплинуло на зменшення кількості відправлених до Райху робітників, а також викликало конкуренцію з місцевими підприємствами за наявну робочу силу, розподіл якої мав проходити дуже виважено. У плани на наступний триместр входило залучення 240 000 цивільних робітників та 60 000 військовополонених для Райху та 180 – 200 000 для власних потреб [712, с. 102].

Повідомлення військового журналу № 5 (з 1 жовтня по 31 грудня 1942 р.) свідчать, що нестача робочої сили не лише для Райху, але і для місцевих потреб, що намітилася у попередньому кварталі, на кінець року ще більше зросла, загостривши протиріччя між військовим та господарським керівництвом інспекції, розв'язання яких стало основним завданням зазначеного періоду, що знайшло відображення в діловодстві.

Проблема розподілу наявної робочої сили стала однією з тем обговорення інспектора економічної інспекції Дон-Донець з військовим керівництвом зони військового управління, що мала місце у Ростові 27 жовтня 1942 р. Генерал Нагель (начальник штабу зв'язку військово-господарського управління ОКВ) доповідав про кількість робітників, що відправляються до Райху та кількість

робочої сили, замовленої головними її споживачами та захищав точку зору щодо необхідності уникнення термінових заходів і розпорошення [715, с. 102]. Однак, незважаючи на всі декларації, ситуація складалася таким чином, що ані першого, ані другого уникнути було неможливо.

Використання робочої сили та її обов'язкове відправлення до Райху обговорювалося на надзвичайній сесії групи праці, що проходила в межах засідання Економічної інспекції Дон-Донець з 9 по 12 листопада 1942 р. Генерал Нагель підкреслив перед органами праці необхідність «збільшення робочої сили». На цьому засіданні виявилися суперечності між військовим та господарським керівництвом інспекції щодо прав на вербування робочої сили – справа вирішилася на користь перших. ОКВР Шнурр, новопризначений голова групи праці Економічної інспекції (з 15 жовтня 1942 р.), доповів про набуття чинності наказів, згідно яких пріоритети у використанні робочої сили встановлюються виключно військовими, а відправка робітників до Райху забороняється. Крім того, група армій «Б» мала намір завербувати для своїх потреб 250 000 осіб [715, с. 45].

Тож, восени 1942 р. становище з робочою силою на теренах економічної інспекції «Дон-Донець» набуло особливо гострого характеру. 13 листопада 1942 р. було повідомлено про вичерпаність робочої сили. Варто зазначити, що повідомлення про значні труднощі у вербуванні збігаються з першими згадками в оперативних місячних звітах про негативне ставлення місцевого населення до відправок у Німеччину.

У військовому журналі № 4 зазначалося, що розподіл контингенту робочої сили має відбуватися шляхом компромісу з урахуванням потреб місцевих споживачів та для Райху. Однак досягти цього плану так і не вдалося через розбіжність інтересів установ, які виступали конкурентами у полюванні на робочі руки окупованого населення. Запис від 14 жовтня 1942 р. демонструє подвійну політику у цьому питанні: з одного боку, формальне визнання необхідності оптимізації працевикористання, з іншого – реальне протистояння інтересів: «Організація використання робочої сили має бути покращена і посилена. Відділ промисловості економічної інспекції налаштований проти імперської залізниці та

гірничої промисловості у зв'язку з потребами у робочій силі і готовий у будь-якому випадку надавати допомогу відділу праці з відправкою до Райху» [715, с. 22]. Наслідки такої політики з'явилися вже через місяць: у записі від 22 листопада зазначалося, що через дефіцит робочої сили видобуток вугілля значно уповільнився.

Попри вищенаведені труднощі, на середину листопада з теренів економічної інспекції Дон-Донець до Райху було відправлено 600 000 осіб. Однак у розпалі була так звана друга програма Заукеля і генеральний уповноважений вимагав все нових і нових партій робітників.

У підсумках до військового журналу № 5 подано результати вербування за окремі місяці. Так, жовтень виділяється як цілком успішний. «Тоді як у листопаді 1942 р. відправка до Райху майже повністю зупинилася через те, що група армій «В» наказом від 5 листопада 1942 р. заборонила будь-які відправлення до Райху. Внаслідок такого блокування руху 30 тис. завчасно завербованих осіб в більшості своїй не могли бути відправлені до Райху» [715, с. 101]. У грудні вербування мало знову розпочатися, однак на заваді стали планові різдвяні відпустки вербувальників [715, с. 64]. Загалом, успіх вербування до Райху у грудні був незначний, вдалося залучити лише 10 343 особи (таблиця № 3.3 у додатках).

Тож дані таблиць підтверджують, що основну масу робітників за звітний період було залучено у жовтні (82 тис. осіб, тобто майже 70% загальної кількості) з території новоприєданого економічного командування «Ворошиловград» (близько 42 тис. осіб і 35% відповідно). У той час зі Сталінської області до Німеччини не вдалося залучити значної кількості робітників, лише близько 4 872 осіб. У даний часовий проміжок до джерел залучення робочої сили для Райху додалися втікачі зі Сталінграду, з 50 000 яких 40 % вдалося залучити до робіт, зокрема 11 221 робітника було відправлено до Німеччини [715, с. 106].

Військовий журнал № 5 можна назвати підсумковим щодо експлуатаційної діяльності економічної інспекції Дон-Донець не лише в останньому кварталі 1942 р., але й за весь рік німецької окупації на теренах зони військового управління, закономірним результатом якої став кризовий момент у вербувальних кампаніях.

Одним з найбільш інформативних є військовий журнал № 7 (з 1 квітня по 30 червня 1943 р.), де подаються повідомлення економічної інспекції «Південь» про зміст та результати нарад різного рівня, які дозволяють відтворити завдання, труднощі та способи їх розв'язання, які постали перед окупаційними органами в галузі вербування робітників для Райху. Основним фактором, що визначав напрямок діяльності установ працевикористання, стала так звана Третя програма Заукеля. Розпочата ще у березні другого кварталу 1943 р., вона мала принести відчутні результати відразу, зокрема передбачалося відправлення із ЗВУ 2 тис. робітників щоденно [583, с. 105]. На підтримку її реалізації генеральний уповноважений здійснив численні турне окупованими територіями, зокрема протягом звітнього періоду тричі відвідав терени економічної інспекції, проводячи наради з військовим керівництвом та очільниками господарських окупаційних органів. Одним із завдань головного уповноваженого стало вирішення протистояння цих двох структур, що претендували на наявні трудові ресурси на свою користь, тобто відправлення до Райху.

Підсумками першого п'ятиденного візиту у другій половині квітня стали домовленості з керівництвом групи армій «Південь» та «А» щодо сприяння «повному охопленню трудових ресурсів, наявних у східних областях, та їх найшвидшої відправки до Райху». Як наслідок допомоги військових, у записі від 17 квітня 1943 р. відмічається пошкваллення вербування [719, с. 30].

На нараді 30 квітня у Сталіно за участю інспектора проходило обговорення та оцінка результатів вербувальної кампанії за минулий місяць. Найбільше зауважень викликав спосіб залучення робітників, виходячи з вікового цензу: «Вербування для Райху через розподіл контингенту по групам праці виявилось найбільш сприятливим. Вербування через необхідність реєстрації осіб 1924 – 25 рр. народження проходить з багатьма труднощами, викликаними скаргами та протестами, і є менш успішним» [719, с. 42]. Адже зазначені особи вже працювали на місцях, зокрема на будівництві оборонних споруд. Було вирішено розпочати переговори з військовими щодо можливості вивільнити частину цих

робітників, збільшивши продуктивність праці тих, хто залишаться. Наступні наради за участю інспектора підтверджували, що вирішити проблему не вдалося.

Під час свого третього візиту в Україну (Київ та Запоріжжя) Ф. Заукель підкреслив пріоритетність залучення робітників до Райху всупереч потребі в робочій силі в районах бойових дій. На окупаційні органи тиснули і безпосередньо з міністерства військової промисловості, потреби якого мав забезпечувати Головний уповноважений з використання робочої сили.

Аналіз записів щодо нарад у військових журналах свідчить, що, незважаючи на більш ніж річну практику проведення вербувальних кампаній, єдиної організаційної схеми цього процесу так і не було вироблено.

Записи військових журналів можуть слугувати джерелом щодо відношення населення до вербування у Райх. Найчастіше – це повідомлення про загалом негативні настрої, хоча у записі від 5 квітня 1943 р. занотовано наступні зауваження: «Небажання місцевих мешканців їхати до Райху без своїх дітей потребує врахування, тому потрібно відправляти родинами, якщо не менше половини родини є працездатною» [719, с. 13]. На нараді 30 квітня визначено основні фактори негативного впливу на настрої населення: повернення хворих робітників з Райху та залучення місцевих дівчат у борделі на теренах ЗВУ. З останнього питання інспектор виступив за припинення подібної практики, а в разі необхідності обмежитися набором польських дівчат. Загалом відмічалось, що «вплив агітації на настрої населення не потрібно більше брати до уваги» [719, с. 90]. Зазначена констатація провалу агітаційно-пропагандистської кампанії є майже відкритим підтвердження повного переходу до примусу у вербуванні робітників.

Пряма інформація про примусові заходи у записах військового журналу № 7 відсутня. Проте він може слугувати джерелом вивчення пропагандистської підтримки вербувальної кампанії, поглядів керівництва інспекції, організаційного забезпечення матеріалами, що використовувалися.

Записи військових журналів показують, наскільки важливе значення надавалось пропагандистським підтримкам вербувальних кампаній. 30 квітня

1943 р. безпосередньо інспектором було прийнято рішення про необхідність продовження агітації у пресі. Інспектор навіть сам затверджував тексти статей, які потім друкувалися в окупаційній періодиці. Тоді ж було оголошено, що на запит керівника шеф-групи праці в Берліні було підготовлено 30 – 40 пропагандистів, тоді як з підготовкою агітаційного матеріалу для завербованих виникли значні труднощі [719, с. 42]. На нараді з питань пропаганди, що мала місце 18 травня, повідомлялося про прибуття з Райху 23 остарбайтерів, з них 4 були направлені до Сталіно [719, с. 93].

Матеріали військового журналу № 7 містять інформацію безпосередньо щодо ситуації на Донеччині, насамперед, у місті Сталіно, з якого, станом на кінець квітня 1943 р., щоденно відправлялося 250 осіб, що складало менше 50% від необхідної кількості в 600 осіб. Тож можна вирахувати, що економічне командування Сталіно мало постачати 30% щоденної норми робітників для економічної інспекції. Підсумком вербувальної кампанії у другому кварталі 1943 р. може слугувати запис від 10 червня: «У Сталіно вербувальні комісії більше не обіцяють успіху, вартого згадки» [719, с. 135].

Записи підсумків до військового журналу № 7 свідчать про повний перехід до примусового вербування: «за вимогами з боку гауляйтера Заукеля проводиться застосування усіх засобів» [719, с. 135]. До таких методів належало, наприклад, вербування не лише осіб 1923 – 1925 рр. народження, які склали основну цільову категорію, але й осіб, що за віком не підлягали трудовій повинності. Надалі зазначалося, що «на огляд з'явилося 118 677 осіб, з яких 51 734 були відібрані для праці у Райху, оскільки значний процент осіб, які не відповідають нормам і не можуть бути відправлені, також багато тих, які все ж таки були залучені, але втекли до чи під час транспортування. Таким чином, визнані на огляді придатними для відправки особи, у значній своїй кількості не були відправлені до Райху» [719, с. 133].

Певно, що розширення меж «призовного віку» для остарбайтерів не було основним способом набору контингенту, таким стало «полювання на людей». Однак у військових журналах даний аспект замовчується або вводиться дуже

обережно і, як правило, у вигляді умовних зворотів. Наступний абзац це наочно демонструє: «Залученню робітників для Райху, так само як і для роботи на місцях, шкодить загальне негативне та вичікувальне ставлення населення до можливості зайнятості на німецькій службі. Поза сумнівом, без застосування більш чи менш значного примусу для залучення робітників для Райху навряд чи вдасться досягти успіху, тому це не можна ставити за мету» [719, с. 135].

Поряд з цим продовжується пропагандистська підтримка кампаній, хоча на неї вже і не покладаються суттєві надії, про що свідчать і попередні записи. На відміну від примусових заходів з вербування робітників за період квітня – липня 1943 р., відомості про які лише опосередковано знаходимо у військовому журналі № 7, дані про агітаційні заходи вміщено відкрито. За даний період відділом пропаганди було складено 20 статей на підтримку вербування робітників до Райху, роз'яснення нового аграрного порядку, проведення практичних заходів шеф-групи сільського господарства. У користування шеф-групам та економічним командуванням були надіслані з Німеччини плакати, а картину «Чудова Німеччина» було розіслано по біржам праці та заводським відділам постачання.

Особливістю військового журналу № 7, у порівнянні з попередніми, є відсутність докладної інформації щодо кількості робітників, залучених в окремі місяці або з окремих економічних командувань, яка була б зведена у таблиці або подана іншим чином. Наявна лише узагальнююча цифра в 260 000 осіб, вивезених з території економічної інспекції, що визнається як значний успіх [719, с. 135]. Більше робітників, за даними військових журналів, вдалося завербувати лише за період квітня-червня 1942 р., тобто майже на початку розгортання кампаній Заукеля, коли людські резерви ще не були вичерпані. Однак у самому військовому журналі даний показник не розцінюється як достатній, більш того, підкреслюється, що потреба в робітниках на кінець липня 1943 р. оцінюється в 201 000 осіб. Поряд з цим висловлюється надія, що нарешті вдасться виконати норму робітників для Райху. Але поряд з цим підкреслюється існування гострої необхідності у робочій силі на місцях, насамперед, для побудови оборонних та захисних укріплень, для проведення весняних посівних робіт на селі.

Після повернення під владу німецької адміністрації території, тимчасово звільнених у ході лютневого наступу Червоної армії, там було відновлено роботу бірж праці та їх відділів. Станом на липень 1943 р. на теренах економічної інспекції існувало 46 бірж праці зі 109 відділами. Відомства з використання робочої сили були укомплектовані 300 службовцями з Великої Німеччини [719, с. 31].

Таким чином, військові журнали економічної інспекції «Південь» інформативні щодо широкого кола питань, пов'язаних з діяльністю окупаційних органів влади у галузі працевикористання, які майже не розкриваються іншими видами джерел. До них належать внутрішні механізми прийняття рішень, взаємодія установ щодо вирішення поточних завдань вербування, особливості виконання програм Заукеля на теренах Донеччини, заходи пропаганди та соціального заохочення робітників, опосередковані відомості щодо застосування примусу, а також питання забезпечення інфраструктури вербування: розбудови мережі бірж праці, їх укомплектованості службовцями. На території Сталінської області діяло економічне командування Сталіно, яке, згідно розпоряджень вищих інстанцій, організовувало розвідку і відправку майна, нафти та сировини, прийом виробничої продукції, а також використання місцевої працездатної робочої сили, у тому числі відправку працівників до Райху. Останні завдання покладалися на відділи праці. Саме економічні командування були безпосередніми виконавчими органами експлуатації захоплених територій для цілей Німеччини. В умовах війни дані установи узгоджували свою діяльність з військовим керівництвом відповідної території, оскільки забезпечення єдності окупаційної політики належало до головних завдань Економічної організації «Схід». Зв'язок між Економічним штабом «Схід» та верховним командуванням армій здійснювався за допомогою спеціальних офіцерів (Armeewirtschaftsführer), які, з одного боку, підпорядковувалися військовому керівництву, з іншого – через економічні завдання були пов'язані з економічними інспекціями, виступаючи одночасно офіцерами зв'язку відомств військової економіки та озброєнь.

Інформативний потенціал військових журналів господарської команди Сталіно дещо обмежений. Повідомлення по темі регулярно з'являються в описі подій, але вона тезисні, констатуючого характеру. Найчастіше – це короткі відомості про кількість відправленої робочої сили, порядковий номер транспорту та напрямок руху.

Інформація щодо вербування і вивезення працівників до Райху вперше зустрічається у записі від 2 березня 1942 р. у контексті опису скрутної економічної ситуації у регіоні: «робітниче питання з кожним тижнем стає дедалі складнішим. Неможливість забезпечити населення продуктами харчування спонукає фахових працівників залишати свої робочі місця і приєднуватися до транспортів з фаховими робітниками, що прямують до Німеччини, або йти з родиною на село» [726, с. 1]. Цей запис відображає ситуацію на самому початку розгортання вербувальних кампаній, які супроводжувалися масованою пропагандистською підтримкою і співпадали з надіями частини населення покращити у Німеччині своє матеріальне становище.

Особливо критичною стала ситуація влітку 1943 р. Знаковий коментар зустрічається у записі від 12 липня 1943 р. про те, що «... людей вже недостатньо, щоб зменшити нестачу спеціалістів, і біржі праці не можуть її заповнити» [727, с. 24]. Наступного місяця події ще більше загострилися. 29 серпня 1943 р. керівник з використання робочої сили Тифензее, перевіривши можливість залучення робочої сили для Райху у фронтових районах, констатував, що вдалося завербувати лише 40 місцевих втікачів. «Існує нестача транспортних засобів, номери для вагонів не були отримані і результати на фронтах додатково позбавляють населення будь-якої схильності до праці в Райху. Люди повтікали. Для заходів надто пізно» [727, с. 18].

На другому місці стоїть інформаційний блок, що розкриває робочі контакти економічного командування «Сталіно» з головним уповноваженим з використання робочої сили Ф. Заукелем, в основному у формі отримання і опрацювання завдань останнього. Перша згадка датується 2 серпня 1942 р. і стосується телеграми-вдячності за досягнення мети в 1,6 млн. робітників для

Райху [727, с. 16]. Однак вже через 11 днів повідомляється про робочий візит гауляйтера до економічного командування та проведення наради з керівниками груп праці та вербувальних комісій щодо гострої потреби у робочій силі і необхідності завербувати на сході ще від 500 тис. до 1 млн. працівників [729, с. 7]. У записі від 17 вересня того ж року повідомляється, що «Гауляйтер Заукель вимагає додатково 120 тис дівчат для домашнього господарства для Райху. Група праці економічного командування Сталіно отримало наклад на 7 000» [729, с. 4].

11 листопада 1942 р. повідомляється про дводенне засідання керівників груп праці усієї економічної інспекції «Дон-Донець» з метою «обговорити розподіл нової норми на доставляння робочої сили до Райху з надзвичайно наполегливим закликком до всіх – залучити останні резерви робочої сили для застосування на місцях і у Райху» [729, с. 648].

Частина інформації розкриває кадрові зміни безпосередньо відділу праці та вербувальних комісій: призначення на посади нових службовців, їх пересування і відрядження. Наприклад, запис від 3 липня 1942 р. повідомляє про відозву до Берліну керівника вербувальної комісії гауптмана Райхенауер та завершення його діяльності [728, с. 18]. Робота бірж праці на сторінках військових журналів майже не висвітлюється. Зустрічаються лише поодинокі повідомлення про відкриття філіалів чи їх перепідпорядкуванні.

Військові журнали німецьких окупаційних установ, що діяли на території Сталінської області мають високий ступінь інформативності з різних аспектів вербування робітників для праці в Німеччині.

3.2. Джерельний потенціал німецького діловодства

Джерельний комплекс німецького діловодства складається з додатків до військових журналів, звіту щодо положення в робітничих таборах остарбайтерів та документальних матеріалів підтверджень до нього.

Додатки до військових журналів оформлені в окрему архівну справу, сюди входять діловодні матеріали окупаційних установ, що хронологічно

співвідносяться з періодом ведення окремих військових журналів. Існують наступні види документів, які можуть слугувати джерелом до вивчення історії остарбайтерів Донеччини: щомісячні оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, інформація щодо розміщення військових штабів, економічних інстанцій, польових та місцевих комендатур, протоколи нарад, доповідей, звіти щодо службових відряджень в межах інспекції, доповідні записки, службові інструкції, порядок денний засідань та ін. Окремі документи цього типу були створені в результаті діяльності інших державних установ Німеччини, зокрема Економічного штабу «Ост», Райхсміністерства агітації та пропаганди і знаходяться на зберіганні у відповідних фондах Федерального архіву Німеччини у м. Берлін.

Найбільш інформативним видом документів з проблеми, що розглядається, є щомісячні оперативні зведення, які містяться у додатках до військових журналів економічної інспекції Дон-Донець № 4, № 5, № 6, № 7, № 8, а також серед документів економічного штабу «Схід» [713, 714, 716, 717, 718, 720, 721, 723].

Текст оперативних зведень машинописний. Наявні наступні реквізити: у шапці документу у лівому верхньому кутку розташоване найменування установи-автора, нижче структурного підрозділу – оперативний штаб, канцелярський номер, у правому верхньому кутку – місце й дата створення документа. Посередині – назва самого документа та його порядковий номер, трохи нижче – період висвітлення інформації. Наявний гриф обмеженого доступу. Далі йде основний зміст документа, що розкриває положення за основними напрямками окупаційної політики, кожному з яких присвячено окремий розділ. Щодо проблеми вербування працівників для Райху інформативними є розділи «Населення» (підрозділи: «Настрої населення» та «Пропагандистська обробка населення») і «Використання робочої сили та система оплати праці» (окремий підпункт – «Вербування до Райху», де розкривається процес вербування робітників, його труднощі і успіхи; значно менший пункт – «Праце використання на Сході», де особливості залучення робітників для місцевих потреб порівнюються з мобілізаціями до Райху).

Хронологічно найбільш раннім є місячний звіт економічного штабу «Схід» за період 1.04 – 30.04. 1942 р. щодо економічного положення окупованих східних територій. Важливим є повідомлення про зменшення «добровільних звернень, з'являється загроза примусового набору». Слід зауважити, що саме в квітні розпочато так звану першу програму Заукеля, що вимагало «напруження усіх придатних до відправки трудових ресурсів».

Розглянемо інформативні можливості оперативних зведень економічної інспекції «Дон-Донець». У додатках до військового журналу № 4 наявні 3 оперативні зведення (за місяці липень, серпень і вересень 1942 р.), до військового журналу № 5 – 1 (жовтень 1942 р.), до військового журналу № 6 – 1 (січень 1943 р.), військового журналу № 7 – 3 (квітень, травень, червень 1943 р.) [713, 714, 716, 717, 719, 720, 721]. Оперативні зведення мають обмежені інформативні можливості щодо кількісних результатів вербування, отримання та виконання нових норм набору робітників. Найчастіше статистичні дані подаються загалом по інспекції, особливо цінними є уточнення щодо статево-вікового складу і особливостей транспортування. В оперативному зведенні за липень 1942 р. повідомляється, що до 30 липня було відправлено 400 000 робітників (204 396 чоловіків та 204 261 жінку) [714, с. 3].

Інформативну цінність мають також повідомлення щодо труднощів у виконанні норм набору робітників. Наприклад, в оперативному зведенні за липень 1942 р. повідомлялось: «Вербувальні комісії, що діють у районі господарської інспекції, неспроможні ... вербувати таку ж кількість робітників для Райху, як за місяць червень. Пік вербування усюди вже перейдено. Відправлення нових вербувальних комісій, як передбачалось Генеральним уповноваженим з використання робочої сили, не здається необхідним. Потрібна кількість в 225 000 завербованих за липень та серпень робітників за жодних умов не може бути досягнуто» [714, с. 8]. Таким чином, в оперативних зведеннях підтверджується, що найбільш ефективно вербування проходило в першій половині 1942 р., а вже з червня почали виникати труднощі. Спад у вербуванні робітників підтверджується кількісними показниками в цілому по інспекції: на вересень 1942 р. було

відправлено 448 995 осіб (235 274 чоловіки, 253 721 жінка)» [714, с. 4]. Тобто з кінця липня – всього 48 995 робітників. У січні 1943 р. було завербовано 3 600 остарбайтерів, що характеризується як «майже нічого», у травні 1943 р. – «лише» 21 271 остарбайтер [714, с. 17; 714, с. 28]. Результати вербування у червні 1943 р. також оцінюються не надто оптимістично: «...незважаючи на інтенсивну вербувальну кампанію, до Райху було відправлено лише 23 транспорти з 3 182 чоловіками та 7 429 жінками, разом – 10 611 осіб» [714, с. 7].

Оперативні зведення за місяці липень і серпень 1943 р. містяться у додатках до військового журналу економічної інспекції «Дон-Донець» № 8 і зберігаються в архівній справі RW 426 [723]. Вони не надто інформативні, але їх цінність збільшується тим, що вони містять кількісні дані, відсутні в інших джерелах. По-перше, у звіті за місяць липень повідомляється, що «за час з 16 червня по 15 липня до Райху відправлено 20 транспортів з 3 281 чоловіком та 8 134 жінками. З початку посиленого вербування 15 березня 1943 р. – 133 транспорти (30 378 чоловіків та 32 732 жінки)», по-друге, за місяць серпень 1943 року «з 16.07 по 15.08. 1943 р. – 22 транспорти (2 424 чоловіки, 4 688 жінок)... З початку посиленого вербування 15 березня 1943 р. – 155 транспорти – 70 222 особи (32 802 чоловіка та 37 420 жінок)» [712, с. 47; 723, с. 6].

Оперативні зведення дозволяють прослідкувати процес того, як змінювалося ставлення місцевого населення до виїзду на роботи до Німеччини в окремі місяці (відповідно до інформації господарської інспекції). Серед наявних повідомлень тепер констатувалися лише негативні настрої. У серпні 1942 р. «гостре неприйняття праці в Райху зникає, однак не можна констатувати особливого захоплення. Серед кваліфікованих працівників панує страх перед примусовим відправленням до Райху та залученням їх на другорядних роботах» [713, с. 7]. Повідомлялося про появу скарг щодо надходження пошти, чуток про погане поводження з робітниками і недостатнє харчування. У жовтні з'явилися повідомлення про ще більший спротив вербуванню до Райху. Загалом, з липня по жовтень 1942 року можна констатувати неухильне погіршення ставлення населення до заходів трудової політики окупаційної влади. За даними

оперативного зведення за січень 1943 р., негативне ставлення населення до вербування на роботи до Райху залишалось. Більш того, значна частина осіб, що розглядалися для відправки до Райху, шукали можливість ухилитися за допомогою втеч, довідок про хвороби та інших удаваних причин. Мотивом негативних настроїв населення були несприятливі враження, що привезли з собою оstarбайтери, яких було відправлено на Батьківщину через хвороби, серед яких особливе занепокоєння викликали закриті робітничі табори, недостатність харчування, нестача теплого одягу, мізерна платня, інколи погане поводження. Хоча трапляються і більш сприятливі описи. Серед інших причин відмови їхати до Німеччини називається недостатнє поштове сполучення та невизначеність тривалості праці у Райху.

Стосовно засобів вербування, то хоча і зазначається, що «останнім часом пропагандистське використання деякої кількості позитивних листів оstarбайтерів сприятливо вплинуло на вербування», однак констатується, що «пропагандистська обробка населення щодо ставлення до праці у Райху на даний момент навряд чи може мати успіх», мобілізувати наявні резерви робочої сили стало можливим лише за допомогою примусу [713, с. 1]. Дещо відмінна ситуація спостерігається у районах, наближених до лінії фронту, де, з одного боку, військове положення та дефіцит продуктів харчування сприяв вербуванню, з іншого – страх репресій проти родичів у разі повернення радянської влади породжував супротив.

В оперативному зведенні за місяць квітень мова йде вже цілком про негативне ставлення населення щодо відправки до Райху. Причиною визначається «не стільки страх перед поганим ставленням, скільки небажання розлучитися зі своїми рідними. Тому там, де відправлялися цілі родини, або виникала можливість побачити родичів, відправлених в минулому році, не слід очікувати значного супротиву. Хоча постає значне незадоволення через працю не за спеціальністю, серед міського населення поширюється бажання бути задіяним у сільському господарстві, бо табірне життя дуже непопулярне і новини щодо харчування на селі є обнадійливими» [720, с. 17]. Щодо агітаційного впливу на

населення зазначалося, що «якби могли бути оприлюднені деталі щодо харчування, розміщення, свободи пересування та іншого», то це могло б продемонструвати «значний успіх» [720, с. 17]. Таким чином, завуальовано констатується провал пропаганди, надзвичайно негативний вплив на яку справили листи з Райху.

У травні 1943 р. повідомлялося, що «добровільні записи ще трапляються, проте нечасто», згадуються такі форми опору, як: переховування, втечі до іншої місцевості, втечі вже завербованих робітників, вистрибування з вікон. Спостереження за ставленням населення до праці в Німеччині, наявні в оперативному зведенні за місяць червень, не демонструють покращення, навпаки, констатується, що «ухилення від відправки до Райху зростає». Зазначається, що «без примусових заходів навряд чи вдасться залучити додаткову робочу силу» [720, с. 28].

Інформативну цінність має загальна оцінка положення з вербування в окремі місяці. У зведенні за липень 1942 р. повідомляється про спротив вербуванню до Райху місцевих споживачів робочої сили, активність партизан на півночі інспекції, висловлюються обережні сподівання на можливість залучення робітників з приєднаних територій на півдні (території Ворошиловграду, Шахт, Новочеркаська та Ростова).

В оперативному зведенні за серпень 1942 р. основна увага приділена труднощам виконання нової норми гауляйтера Заукеля на постачання 120 000 остарбайтерів для домашнього господарства. Зокрема зазначається, що наразі не має результатів, «вартих уваги». Головними районами вербування називаються Ворошиловград та Ростов, «які мають надати по 30 000 промислових або сільськогосподарських робітників, та по 30 000 робітників для домашнього господарства, тож мають самостійно забезпечити 50 % норми. У районах обох господарських команд, без сумніву, наявні резерви робочої сили» [713, с. 3]. Надалі характеризується ситуація з робочою силою на теренах інших господарських команд інспекції, зокрема оцінюється потенціал Сталінської області: «...зважаючи на високу місцеву потребу в робочій силі, фактично, може

надати лише робітників для домашнього господарства» [713, с. 4]. Загалом підсумовується, що «повне та термінове виконання норми нашттовхується у цілому на значні труднощі. Сумнівно, чи взагалі можливо і в якому обсязі може бути виконано план по залученню у великому обсязі існуючого місцевого населення, зважаючи на теперішню військову ситуацію під Сталінградом. Мешканці безпосередньо зони бойових дій вже живуть у каналізаційних трубах та землянках без достатнього постачання, і можуть бути доставлені до найближчої залізничної станції, лише здолавши близько 100 кмстепу пішки» [713, с. 4].

В оперативному зведенні за місяць травень 1943 року стан робочої сили характеризується як «вкрай напружений» [720, с. 28].

Таким чином, оперативні зведення мають обмежене значення у якості самостійного джерела до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини, однак дозволяють глибше розкрити такі аспекти теми, як ставлення місцевого населення до праці у Німеччині, труднощі у залученні робочої сили, висвітлення трудової політики як у нацистському, так і у радянському агітаційно-пропагандистському полі за окремі місяці.

Наступним видом діловодних документів, що були створені в результаті діяльності економічної інспекції Дон-Донець, виступають узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення. Документи мають наступні реквізити: у шапці документу в лівому верхньому кутку розташоване найменування установи-автора, структурного підрозділу – «Штаб зв'язку керівника економіки групи армій», при групі армій «Південь», канцелярський номер, в правому верхньому кутку – місце й дата створення документа, посередині – назва самого документа та період висвітлення інформації. Далі йде основний зміст документа, що складається з двох частин – «Тактичне положення» та «Економічне положення». У справі RW 420, додатку до військового журналу № 6, є два документи. Перший охоплює період за 21 – 27 лютого 1943 р. і розкриває службові взаємовідносини верховного командування 1 танкової армії та економічного командування Сталіно. Другий – за період з 28 лютого по 6 квітня – вирізняється тим, що

розкриває звільнення міст Донеччини Червоною армією [719, с. 1; 719, с. 172]. Однак прямих відомостей щодо залучення робочої сили ці документи не дають.

Тож, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення можуть слугувати допоміжним джерелом і використовуватися у комплексі з іншими джерелами, насамперед, оперативними зведеннями.

Наступним видом діловодних документів, які зберігаються у додатках до військових журналів, виступають протокольні записи нарад різного рівня, обговорень та окремих доповідей. Документи мають наступні реквізити: у лівому верхньому кутку – назва установи-автора та порядковий номер, у правому – дата створення. Документи містять такі структурні елементи, як: перелік присутніх на нараді, окремими пунктами винесені питання, що обговорювалися або доповідалися. У додатках до військового журналу № 3 є протокольний запис наради керівників шеф-груп від 7 травня 1942 р. Питання, що стосуються групи праці, переважно організаційного характеру – це повідомлення про замалий штат, про укомплектацію бірж праці людьми, які носять військову форму і мають також підпорядковуватися групі праці». Цікава для нас наступна теза: «У Берліні було роз'яснено, що підтримка сімей українських фахових робітників має здійснюватися шеф-групами економіки та праці». Передбачалося, що кредити будуть сплачуватися господарчим банком [711, с. 17].

У протокольному записі нарад керівників шеф-груп від 27 травня 1942 року було висунуто пропозицію надавати відпустку на Батьківщину українським робітникам, вивезеним до Німеччини, для стимулювання подальших від'їздів до Райху. Зазначається, що у Франції це дало гарні результати [711, с. 28].

У додатках до військового журналу № 3 міститься «Протокольний запис майора Ферінга», із підзаголовком «Коротке повідомлення щодо питань, що обговорювалися з нагоди поїздки Інспектора до Запоріжжя та Сталіно 7 – 12 червня 1942 р.» [711, с. 31]. Документ складено у довільній формі. Він може слугувати джерелом до вивчення ситуації з залученням робочої сили до Райху саме у Сталінській області. У підрозділі «Ситуація з харчуванням та робочою силою» зазначалося, що норми постачання мають бути зменшені з урахуванням

того, що «... в набагато більшому обсязі, ніж до сьогодні, жіноча робоча сила, яка задіяна у німецьких установах та службах, має бути замінена родичами робітників, які працюють в Німеччині. Таким чином, вивільнена робоча сила має бути направлена до Німеччини для допомоги у сфері сільського господарства (вікові рамки – 16 – 35 років)» [711, с. 31]. Документ розкриває протиріччя, які виникли у нацистського керівництва з цього питання та способи їх вирішення. Зокрема зазначалося, що «Неодноразово висловлена думка, що Німеччина не може більше приймати робочу силу через власне складне положення з продуктами харчування, була спростована віце-шефом військового управління Купером. Сільське господарство Німеччини повністю здатне приймати й надалі прийматиме жіночу робочу силу» [711, с. 31].

У додатках до військового журналу № 4 (справа RW 414) міститься протокол доповіді генерала Томаса від 7 серпня 1942 р., який може слугувати цінним джерелом з теми. У документі висвітлено організаційні моменти працевикористання на теренах господарської інспекції: подано кількість бірж праці та їх відділів; чисельність зайнятих службовців, зокрема з місцевого населення; кількість шукачів роботи, що звернулися до закладів. Що стосується вербування до Райху зазначено, що в липні було відправлено 63 039 осіб, однак подальші перспективи оцінювалися як незначні. Серед факторів, що негативно впливали на вербування, зазначалися наслідки попередніх відправлень та потреби у робочій силі на місцях у зв'язку зі жнивами. «За згодою гауляйтера Заукеля, вербування сільськогосподарських робітників мало тривати до кінця сезону збору врожаю». Тож передбачалася можливість завербувати ще 50-60 000 робітників [713, с. 128].

Близьким до протоколів засідань є порядок денний, який може слугувати джерелом для вивчення кола питань, що обговорювалися на засіданнях, та осередком точок зору окремих представників військового та економічного керівництва. Наприклад, порядок денний засідання економічної інспекції Дон-Донець, що проходило з 9 по 12 листопада 1942 р., передбачав виступи на надзвичайній сесії шеф-групи праці старшого офіцера ради військового

управління Бонг-Шмідта на тему «Використання робочої сили в Росії і обов'язкові відправлення до Райху», офіцера ради військового управління Ломанн з доповіддю «Заходи щодо збільшення робочої сили» та наприкінці старший офіцер ради військового управління Шнурр мав підвести підсумки щодо використання робочої сили і діяльності керівників груп [716, с. 63].

Таким чином, протоколи доповідей і нарад різного рівня, а також порядок денний засідань дозволяють з'ясувати місце проблеми вивезення трудових ресурсів Донеччини до Третього Райху та в загальному контексті окупаційної політики показують наявні пропозиції щодо вирішення поточних проблем.

Цінним джерелом є звіти про службові відрядження. Серед додатків до військового журналу № 3 (справа RW 412) міститься повідомлення про візит до економічного командування Сталіно¹³ та 14 квітня 1942 р., яке передає інформацію організаційного характеру (час створення, взаємовідносини з економічним командуванням Бріг, зокрема про спільне відправлення робітників) та дані щодо залучення робочої сили до Райху (повідомлення ведеться від імені офіцера ради військового управління Шнурра). Загальний потенціал області характеризується наступним чином: «Один член родини завжди в дорозі, щоб хоч якось забезпечити родину продуктами, тож лише теоретично безробітний, насправді ж – завантажений роботою. Тож виходить, що для потреб сільського господарства чи для Райху будь-яку кількість робітників знайти легко, а ось для місцевих потреб робітників навряд чи достатньо» [711, с. 8].

У звіті щодо інспекційної поїздки з питань пропаганди до Райхскомісаріату Україна та економічної інспекції «Південь» за період з 11 липня до 8 серпня 1943 рр. є декілька пунктів, що розкривають проблеми пропаганди праці у Німеччині у Сталіно, їх було складено у результаті перемовин 24 – 25 липня 1943 р. По-перше, подається скарга на те, що одна з остарбайтерок, внесена до списку паном Шнуром, не була відправлена у відпустку. По-друге, відділ пропаганди шеф-групи праці Сталіно наполягав на збільшенні кількості остарбайтерів-відпускників, які могли стати на той момент найбільш вдалим засобом пропаганди.

Службові інструкції господарської інспекції «Південь» знаходяться в додатках до військових щоденників. Документи мають наступні реквізити: у лівому верхньому кутку розташоване найменування установи, нижче – порядковий номер, в правому верхньому кутку – дата створення документа та гриф «таємно». Посередині – назва документа та його порядковий номер. Наприкінці міститься підпис інспектора. У справі RW 423 (додаток до військового журналу № 7) зберігаються три службові інструкції, які містять розпорядження щодо вивезення робочої сили до Райху. У службовій інструкції № 22-43 від 9 квітня 1943 р. представлена пряма вказівка на примусове відправлення до Німеччини: «... 8 квітня групою армій «Південь» було видано наступний наказ: «Щоб покрити невідкладну потребу у робочій силі найвищого ступеня терміновості у військовій промисловості та сільському господарстві, виявилось необхідним, шляхом невідкладних дій представників визначених років народження, щодо яких місцеві біржі праці надали відомості, відібрати та у разі придатності усіх до одного відправити до Райху» [720, с. 6]. Військові сили, підпорядковані групі армій «Південь» мали надавати необхідну допомогу. З інших джерел, зокрема військового журналу № 7 та оперативних зведень за квітень та травень 1943 р. відомо, що у даний період Третя програма Заукеля розгорталася в умовах вичерпаності трудових ресурсів та зростання негативного ставлення населення, що переростав у спротив. Тож, окупаційним органам доводилось застосовувати усі доступні засоби. У службовій інструкції вказується, що «...під час встановлення цивільного стану, паспортному контролю, перевірці громадян на вулицях та ринках поліцейські органи відмічають, що представники відповідних років народження ухиляються від відбору» [720, с. 6].

У службовій інструкції № 23-43 від 21 квітня 1943 р. міститься особливе розпорядження інспектора щодо постачання вугілля для міського населення Сталінської області з нагоди 1 травня. Згідно документа господарства фольксдойчів та осіб, чиї родичі працюють у Райху, мають отримати додатковий центнер палива [720, с. 6].

Службова інструкція № 24 – 43 від 28 квітня 1943 р. містить вказівку на посилення вербувальних кампаній. У додатку до неї наявна інформація щодо організації та функціонування комісії з перевірки доцільності використання робочої сили. Розпорядження економічної інспекції щодо створення комісії з'явилося 9 квітня 1943 р. Комісія мала розташовуватися у місті Сталіно та підпорядковуватися місцевому представництву економічної інспекції «Південь». Основним завданням, що на неї покладалося, було вивільнення робітників з промислових підприємств, далі – мовою документа: «для досягнення економного та раціонального використання робочої сили, усі недоцільно задіяні та надлишкові робітники від економічного командування Сталіно, а також групи праці за результатами перевірки підприємств підлягають іншому застосуванню, особливо – відправленню до Райху» [719, с. 16]. Комісія складалася з 4 осіб під керівництвом старшого лейтенанта Петерса, а також за участю представників економічної інспекції, економічного командування Сталіно та військового управління.

Додатки до військових щоденників за певний короткий проміжок часу (від кількох днів до тижня) малоінформативні. У справі RW 425 зберігається Додаток до військового щоденника за тиждень з 4 по 10 липня 1943 р. та за час з 1 по 3 липня. У документі у довільній формі занотовані основні події даного періоду, зазначається, що за час 1 – 10 липня 1943 р. до Райху було відправлено 6 транспортів з 5 926 особами [722, с. 220].

Досить інформативним джерелом з теми пропагандистського забезпечення вербувальних кампаній є Додаток до військового журналу за час 11 – 17 липня 1943 р. У документі міститься інформація про залучення в якості пропагандистів 29 остарбайтерів (19 чоловіків та 10 жінок). Результат визначається наступним чином: «Пропаганда праці в Райху принесла 2 707 робітників, які були відправлені 6 транспортами» [722, с. 220].

Тож, додатки до військових журналів мають високий джерельний потенціал щодо проблеми остарбайтерів Донеччині, а саме: особливостей перебігу вербувальних кампаній у Сталінській області.

Звіт про умови перебування в таборах остарбайтерів та підтверджувальні матеріали до нього є окремою групою документів німецького діловодства, який знаходиться на зберіганні у Політичному архіві Міністерства зовнішніх справ Німеччини, фонд R 104587[784].

Документальні матеріали щодо положення остарбайтерів представлені узагальнюючим звітом та доказовими матеріалами, що були підготовані посольським радником Хілгером і направлені для ознайомлення раднику дипломатичної місії Штарке.

Узагальнюючий звіт датується 16 серпня 1943 р. і базується на спостереженнях, зроблених паном Хілгером під час поїздки-інспекції до робітничих таборів, де утримувалися східні робітники. Метою перевірки було з'ясування фактичного положення справ у трудових таборах. Документи призначалися виключно для внутрішнього користування Міністерства закордонних справ Райху, тому мають високий ступінь достовірності. Метою документальних матеріалів було віднайти причини низької продуктивності праці східних робітників і донесення їх до відома вищого керівництва Райху. Вже назва звіту «Остарбайтери – вирішальний фактор перемоги» свідчить про важливість проблеми, що піднімається. Документ складається з 4 частин: «З яких елементів складається явище «остарбайтерів», «Нагляд за остарбайтерами», «Чи можна залишати стан речей таким, який він є?», «Використання остарбайтерів для німецького військового потенціалу». У першій частині зроблено огляд складу робочої сили, завербованої німецькими окупаційними установами для праці в Райху, та особливості пропагандистської кампанії. У другій – доповідається про фактичні умови перебування остарбайтерів в робітничих таборах Німеччині. У третій – описується загроза існуючого стану речей для Третього Райху і, нарешті, в четвертій – подаються пропозиції щодо покращення цього становища.

Найбільший інформативний потенціал та наукову новизну має друга частина документа, тому доцільно розглянути її детальніше. На початку звіту перераховані установи, уповноважені здійснювати нагляд за остарбайтерами, а саме: 1) уповноважений з використання робочої сили; 2) міністр Райху

окупованих територій Сходу; 3) Верховне командування Вермахту; 4) контррозвідка (абвер); 5) служба безпеки; 6) націонал-соціалістична профспілка робітників «Німецький трудовий фронт» (DAF); 7) керівництво окремих трудових таборів; 8) керівництво підприємств, де працювали остарбайтери. «Ці різноманітні установи знаходилися у протиріччі один з одним, оскільки їхні повноваження не були чітко визначеними. Більше того, враховуючи те, що протягом двох років щодо остарбайтерів виходили накази, а потім накази, які відміняли попередні накази, то результатом стала картина суцільного хаосу, в якій, однак, висувалися найвищі вимоги до східного робітника», - констатується у звіті. Саме підпорядкування кільком установам одночасно призвело до зниження продуктивності використання праці східних робітників. «Ця трагічна картина завершується тим, що керівництво таборів і підприємств через цей хаос неминуче звикають до повної безвідповідальності» [784, с. 398170].

Далі у звіті розглянуто окремі аспекти становища східних робітників у робітничих таборах, першим з яких було харчування. У звіті констатується, що, незважаючи на цілком повноцінний офіційний раціон, остарбайтери отримують переважно суп з брукви та додатково 300 гр. хліба на день, 50 – 75 гр. маргарину, 25 гр. м'яса або м'ясних продуктів на тиждень, які розподіляються відповідно до свавілля табірної керівництва. Пан Хілгер підкреслив вражаючу різницю між встановленим та фактичним раціоном східних робітників, який, однак, покращувався під час приїзду контролюючих комісій. Причина такого стану речей полягала у тому, що значна частина продовольства відкладалася про запас [784, с. 398170].

Наступний аспект, який розглядається у звіті, – це стан здоров'я робітників зі Сходу, який через погане харчування характеризується як вкрай незадовільний, особливо серед жінок. «Хворих примушують працювати примусом і побиттям, тому що керівництво таборів сумнівається в компетенції лікарів. Перекладач, табірний поліцейський та начальник табору вирішують працездатні чи ні східні робітники. Як наслідок більш-менш здорові остарбайтери виконують легшу роботу, а хворі – важку» [784, с. 398171]. В якості висновку зазначається, що

«антисанітарні умови, в яких живуть остарбайтери, не сприяють здоров'ю та трудовій продуктивності остарбайтерів» [784, с. 398171].

Окремо виділено проблему неповнолітніх (дітей 4 – 14 років, які були мобілізовані окупаційними установами і не мали в Німеччині ані батьків, ані родичів), яких утримували у спеціальних «дитячих таборах», де вони часто хворіли, отримуючи в якості харчування вже згаданий водянистий суп з брукви [784, с. 398172].

Особлива увага у звіті приділена умовам в жіночих та змішаних таборах: незважаючи на незадовільний стан здоров'я жінок, вони вимушені були виконувати важку і дуже важку роботу. «Щоб покращити своє становище, вони вступають в статеві стосунки з табірним керівництвом. У цих таборах панує таке, що неможливо описати», – констатується у документі [784, с. 398172].

Щодо оплати праці у звіті вказується середній розмір оплати остарбайтера у межах 46,50 – 64,50 рейхсмарок, в той час як німецького робітника – 180 рейсмарок, відповідно до наказів від 2 липня 1942 р. та 10 квітня 1943 р. Автор констатує, що «навіть ці мізерні суми остарбайтери не отримують на руки. У результаті за одну і ту саму роботу східні робітники, які працюють на різних підприємствах, отримують дуже різну заробітну плату. Через те, що остарбайтерам не видають квитанцій, вони не знають, скільки заробляють, адже суми, що виплачуються, то збільшуються, то зменшуються раз у раз і з місяця на місяць.

Пан Хільге підкреслив, що «умови харчуванням і стан здоров'я, а також матеріальні злидні не можуть позитивно впливати на «мораль» остарбайтерів. Усюди спостерігається загальна апатія, вони вже нічого не очікують від життя». Особливо негативний вплив мають розпізнавальні знаки «Ост», через що «голодних остарбайтерів не пускають до ресторанів та їдальнь. Вони мають також труднощі з користуванням громадським транспортом. За цих умов багато з них готові до спротиву» [784, с. 398173].

У звіті підкреслюється нераціональне використання праці остарбайтерів, коли висококваліфіковані робітники залучаються до роботи не за своїм фахом та

спеціальністю. Особливо жахливим було поводження зі східними робітниками у таборах. Автор пов'язує таке ставлення з тим, що з початку війни проти СРСР за українцями і росіянами закріпилося визначення «недолюдина» («Untermensch»). Серед особливостей ставлення виділяються наступні: жінок б'ють по обличчю, вагітних жінок б'ють ногами в живіт, чоловіків і жінок за будь-яку незначну провину відправляють зимою до холодних бетонних карцерів без верхнього одягу, обливають взимку холодною водою на дворі з «гігієнічною метою», голодних оstarбайтерів жорстоко карають за кожну вкрадену картоплину. [784, с. 398174].

Окремо розглянуто політичні настрої робітників зі Сходу. Підкреслювалося, що в умовах нестачі політичних, ідейних і матеріальних надій вони «чіпляються за будь-які обіцянки, які їм вселяють сталінські агенти» [784, с. 398174].

Значний інформативний потенціал мають підтвердження, що додавалися до звіту з детальною інформацією по окремим таборах Німеччини із зазначенням їхньої адреси: стан харчування, кількість мешканців, порушення, які були виявленні під час інспектування, окремі випадки жорстокого поводження з робітниками, з зазначенням осіб, що його чинили, а також випадки агентурної діяльності комуністичного підпілля серед оstarбайтерів. Наприклад, є слідча справа на лікаря Гайбадуліна, який видавав здорових робітників за непридатних до роботи, щоб таким чином вони могли повернутися додому. Зокрема він відправляв додому удаваних сліпих, організовував втечі оstarбайтерів з таборів і мав прями контакти з німецькими комуністами.

Таким чином, звіт про умови перебування у таборах східних робітників і джерельний комплекс підтверджувальних матеріалів до нього має високий інформативний потенціал щодо фактичного становища оstarбайтерів у робітничих таборах як загалом по Німеччині, так і в окремих місцях спільного проживання оstarбайтерів.

Висновки до розділу 3

Підводячи підсумок, варто зазначити, що німецькі діловодні документи представлені широкою видовою різноманітністю: військовими журналами економічної інспекції «Південь», економічної команди «Сталіно» і джерельним комплексом додатків до них (оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, протокольні записи нарад різного рівня, порядок денний, звіти щодо службових відряджень) та звітом щодо положення в робітничих таборах Німеччини і джерельним комплексом підтверджувальних матеріалів до нього.

Вищенаведені документальні матеріали є автентичними джерельними комплексами з високим ступенем достовірності, адже документи створювалися виключно для внутрішнього користування. Рівень їх наукової новизни та інформативності високий і різноплановий.

Матеріали військових журналів дозволяють відтворити процес розбудови системи управління трудовими ресурсами на теренах області (відкриття бірж праці, відділів в них, а також їх укомплектування службовцями). Джерела інформативні щодо динаміки процесу вербування за весь період окупації, адже доступні проміжні поквартальні, помісячні і навіть потижневі підсумки. Вони розкривають технічне забезпечення вербування, взаємодію установ та механізм прийняття рішень, організації пропагандистської підтримки вербування. У військових журналах наявна власна оцінка окупаційними установами успіхів вербування за певний період, яку відображено як у кількісних показниках, так і відносно запланованого. Особливу цінність складає висвітлення труднощів вербування, з якими зіткнулися окупаційні установи та аргументація переходу на примусові методи набору робітників. Крім того, військові журнали надають можливість визначити місце Донеччини, у порівнянні з іншими областями інспекції, за такими показниками, як: перспективність щодо залучення робочої сили, кількість вивезених, особливості перебігу вербувальної кампанії. Матеріали військових щоденників містять часткову статистичну інформацію за окремі

періоди вербування, яка засвідчує, що з квітня по грудень 1942 р. з території Сталінської області до Німеччини було вивезено 97 886 осіб.

Додатки до військових журналів є джерельним комплексом матеріалів різного рівня інформативності. Оперативні зведення є найбільш цінним і самостійним джерелом щодо проблеми остарбайтерів, особливо таких її аспектів, як: настрої населення (рівень зацікавленості працею у Німеччини, характеристика осіб, що виїхали добровільно, наростання незадоволення вербуванням), їхні зміни у ході розгортання вербувальних кампаній, труднощі, з якими зіткнулися окупанти під час набору робочої сили, висвітлення трудової політики як у нацистському, так і у радянському агітаційно-пропагандистському полі. У документах розкрито відомі окупаційній владі методи ухилення від відправки на працю та наростання застосування примусу. Зазначені документи містять більше узагальнюючої інформації за певні періоди, проте менш точні у датуванні ніж військові журнали.

Звіт про положення у трудових таборах Німеччини та джерельний комплекс підтверджувальних матеріалів до нього містить унікальну інформацію щодо реальних умов життя і праці остарбайтерів у Німеччині. Надзвичайно цінною є узагальнююча інформація, яка висвітлює надзвичайно скрутний стан остарбайтерів за такими показниками як харчування, здоров'я, психологічний стан, оплата праці. Варто підкреслити інформативність документу щодо положення дітей і жінок у таборах, що уможлиблює проведення гендерних досліджень та вивчення проблеми малолітніх і неповнолітніх остарбайтерів. Високий джерельний потенціал мають також повідомлення про ситуацію в окремих таборах Третього Райху, наявна конкретна інформація дозволяє проводити дослідження в парадигмі мікроісторії, вивчати діяльність підпільних організацій в середовищі робітників зі Сходу.

Загалом, джерельний комплекс німецького діловодства інформативний щодо багатьох аспектів реалізації німецької політики використання праці цивільного населення Донеччини на теренах Третього Райху.

РОЗДІЛ 4

СПЕЦИФІКА РАДЯНСЬКОГО ДІЛОВОДСТВА

4.1. Інформативні можливості судово-слідчих матеріалів

Радянське діловодство, яке стосується остарбайтерів, бере свої витoki в історичних реаліях першої половини ХХ ст., а саме з виникнення тоталітарної держави Радянський Союз з потужним бюрократичним та карально-репресивним апаратами, а також зрощенням державних і партійних органів у єдину систему управління. Зазначені суспільно-політичні зміни позначилися на справочинстві появою нових форм діловодства, передусім, кримінально-процесуального, яке остаточно оформилося під час проведення репресій та періоду Великого терору кінця 1930-х рр. Досвід документоведення, накопичений спецслужбами у попередній період, було використано для фіксування так званої «перевірки на благонадійність» осіб, які поверталися до СРСР наприкінці та у перші роки після завершення Другої світової війни через спеціально створену систему органів репатріації. У результаті здійснення органами ВУЧК-ГПУ-НКВС дізнання і слідства в межах зазначеної «перевірки» або, мовою спецслужб, «фільтрації» репатріантів (найперше, військовополонених і остарбайтерів) утворився джерельний комплекс фільтраційних справ, що є окремим видом судово-слідчих документів.

Організацією репатріації радянських громадян опікувалося спеціально створене Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації на чолі з Ф. І. Голіковим. Повернення було обов'язковим для всіх жителів територій, які входили до складу СРСР станом на 1939 р., що було закріплено на Кримській конференції в лютому 1945 р. Тому всі мешканці Сталінської області підлягали обов'язковій репатріації. Процес проходив у декілька етапів через систему таборів: спочатку примусові робітники, звільнені радянськими військами, а також переправлені з зон окупації союзників, потрапляли до перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) або перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП), що створювалися по мірі просування радянських військ. Саме тут вони проходили реєстрацію

(заповнювався реєстраційний лист) і отримували посвідчення. Далі репатріантів переправляли до збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які створювалися в прикордонній смузі СРСР, а звідти – на приймально-розподільчі пункти (ПРП) в окремих областях, куди спрямовувались громадяни, що поверталися до СРСР. На теренах Сталінської області діяло 3 приймально-розподільчі пункти в містах Красний Лиман (очолив П. Я. Святченко), Ясинувата (Г. А. Глазунов), Волноваха (В. Д. Зискін). У функції ПРП входив прийом репатріантів, допомога у побутовому облаштуванні та влаштуванні на роботу.

На перевірко-фільтраційних пунктах перевірку здійснювали співробітники НКВС, НКДБ та військової контррозвідки СМЕРШ, заведені справи надсилались до органів держбезпеки за місцем перебування колишніх оstarбайтерів. Після повернення додому, згідно з наказом НКВС-НКДБ від 16 червня 1945 р. «Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину», репатріанти мали пройти ще одну перевірку в органах держбезпеки [406, с. 31].

Фільтраційні справи оstarбайтерів – це досьє з матеріалами на людей, які під час війни працювали в господарстві нацистської Німеччини. Слід підкреслити, що вони не мають належного оформлення: обкладинкою часто виступають потерті газетні аркуші (номер справи, прізвище, ім'я та по-батькові особи писалися між рядків, що подекуди ускладнює правильне прочитання), звороти німецьких документів, зокрема схем та інструкцій до промислових механізмів та інших підручних матеріалів, що характеризує умови повоєнного часу, в яких працювали фільтраційні комісії. Варто також зазначити, що деякі справи заводились на військовополонених, які використовувались в Німеччині як примусова робоча сила, але таких справ лише близько 5 % від загальної кількості, решта належать цивільним громадянам, котрі були вивезені під час окупації Сталінської області. Основна маса справ сформована наприкінці 1945 – в 1947 рр. Окремі документи в них, зокрема реєстраційні аркуші, були заповнені ще в 1944 р. У 1955 р. відбулася планова перевірка документів.

Набір документів у фільтраційних справах типовий і складається в середньому з 10 – 12 документів, хоча загалом коливається від 1 до 30. Документи доцільно поділити за способом утворення на ті, що були створені безпосередньо під час фільтрацій (діловодні матеріали радянських репатріаційних органів та НКВС), та більш ранні джерела, переважно особисті документи, які вилучалися під час перевірки. Серед перших можна виділити реєстраційні листи, анкети, автобіографії, протоколи допитів самого репатріанта та свідків, опитувальні аркуші, різноманітні довідки, посвідчення, заяви, відомче і міжвідомче листування. Особисті документи поділяються на радянські довоєнні: паспорти, трудові книжки; німецькі окупаційні: повістки, картки та особисті документи, отримані безпосередньо у Німеччині, трудові книжки, трудові картки, проїзні документи тощо. Часто вже в 1990-х роках до справ підшивалися листи від колишніх східних робітників, які надходили до СБУ з проханням підтвердити перебування у Німеччині, з паралельним викладенням своєї життєвої історії від моменту вивезення до часу написання листа.

Матеріали фільтраційних справ належать до персоніфікованих джерел, що, з одного боку, дозволяє вивчати особистісний рівень проблеми, на прикладі долі окремих людей, а з іншого – актуалізує перед істориком питання дослідницької етики.

Матеріали фільтрації належать до таких комплексів джерел, що містять інформацію декількох рівнів. По-перше, фільтраційні справи розкривають механізм проведення перевірки репатріантів, по-друге, слугують джерелом щодо перебування східних робітників в Німеччині – від мобілізації до повернення додому, по-третє, надають відомості про особливості облаштування репатріантів, по-четверте, дозволяють досліджувати різні аспекти довоєнної історії Донеччини.

Важливо підкреслити, що документи слідчих справ містять не лише пряму інформацію, але й непряму. Інформативними є реквізити документів: назва відомства, структурний підрозділ, підписи, дати, візи, резолюції. Матеріали фільтраційних справ дозволяють вивчати масову свідомість періоду, що досліджується.

Матеріали фільтраційних справ слугують, насамперед, джерелом щодо самого процесу перевірки репатріантів, який проходив у кілька етапів, на кожному з яких створювався окремий вид документів. Перший етап фільтрації здійснювався співробітниками НКВС безпосередньо у Німеччині, на територіях, звільнених радянськими військами, в перевірко-фільтраційних таборах (ПФТ). На цьому етапі на репатріанта заводився реєстраційний лист, якщо компрометуючих фактів виявлено не було, видавався посвідчення.

Реєстраційний лист – це документ радянського походження з чітко розробленим формуляром, що складається з 14 пунктів, які заповнювалися зі слів репатріантів, серед них біографічні відомості: прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, національність, освіта, останнє місце проживання. Серед інших питань: причини виїзду до Німеччини, наявність судових справ з боку німецької влади, перебування в концтаборах. Важливу джерельну інформацію містять реквізити документу, у яких зазначався номер ПФТ, місце його розташування, дата, коли репатріант вибув з останнього. Реєстраційний лист мав табличну форму і був завірений підписами відповідальних осіб, і після заповнення відправлявся до органів держбезпеки за адресою проживання особи, що поверталась з німецької неволі.

Після проходження фільтрації в ПФП видавалося посвідчення – документ, що засвідчував особу репатріанта і діяв від 2 тижнів до 2 місяців з моменту вибуття з пункту. По прибутті на вибране місце проживання воно мало бути передане до органів НКВС для отримання виду на проживання. У документі вказувався строк його дії (часто спостерігається подовження терміну дії), номер ПФП, який його видав, а також вказувалося, на якому ПРП пройдено перевірку. Документ засвідчував підпис начальника ПФП та печатка.

Наступний етап перевірки проводився органами держбезпеки вже по прибутті репатріанта на місце постійного проживання, під час продовження слідства проводилися повторні допити, дізнання. У результаті слідчих дій було складено такі документи як анкета, автобіографія, протокол допиту. Анкета заповнювалася співробітниками зі слів тих, хто проходив фільтрацію. Вона мала

складний формуляр з 26 питань, які стосувалися біографічних даних, докладних відомостей про трудову діяльність до початку війни, ставлення до військової служби, участь у бойових операціях, рід занять під час окупації, дату і причину виїзду до Німеччини, інформацію про трудову діяльність у Третньому Райху, включаючи термін праці, назву підприємства чи прізвище господаря, адресу та спеціальність, ким і коли звільнено. Крім того, в спеціальній графі мала вказуватися інформація про відомих зрадників Вітчизни. Додаткові дані включають відомості про членів родини, свідків, які можуть підтвердити слова особи, що перевіряється. Документ також передбачав наявність фотокартки, але вони зустрічаються нечасто. В анкеті вказувалася також дата її заповнення, яка при зіставленні з датою вибуття з ПФТ в реєстраційному листі дозволяє визначити час, що витрачався репатріантами на повернення додому. Таким чином, хоча інформація, вміщена в анкеті, коротка, але її джерельний потенціал значний.

Високу інформативність має також протокол допиту репатріанта. У шапці документу зазначається дата заповнення, відомості про співробітника, який провів допит, короткі відомості про репатріанта. Обов'язковий пункт – попередження про відповідальність за надання свідчень, які не відповідають дійсності з підписом особи, яка допитувалась. Набір питань стандартний, хоча вони могли бути сформовані по-різному: «де ви проживали і чим займалися в період німецької окупації?»; «коли виїхали до Німеччини, добровільно чи по мобілізації?»; «де мешкали, чим займалися?»; «чи зазнавали репресій від німецьких каральних органів?»; «яким чином були звільнені, скільки часу перебували у таборі?» У протоколі зазначались прізвище та військове звання того, хто проводив слідство.

На відміну від анкет, автобіографії писалися самими репатріантами в довільній формі, тому переважно це досить детальний життєпис від народження до моменту написання.

Загалом, відомості вміщені у таких документах як реєстраційний лист, анкета, протокол допиту та автобіографія. Повторюючись в основних пунктах, вони доповнюють один одне і мають значний джерельний потенціал щодо

розуміння життєвого шляху східних робітників від народження до моменту заповнення документів. У них можна виділити три інформаційні блоки. До першого можна віднести біографічні дані, часто з докладною розповіддю про батьків, відомості про життя і працю до німецької окупації, за допомогою табличного аналізу на їх основі можна скласти «колективний портрет» остарбайтера зі Сталінської області, що включає такі параметри як: вік, стать, рівень освіти, наявність спеціальності, національність, партійність та ін.

Найбільше від вербувальних кампаній потерпала молодь 17–21 року (36,9 %), яка не мала ані професійного, ані досвіду самостійного життя, тобто була особливо вразлива і не підготовлена до тяжких умов життя та праці в Німеччині. Але в загальному відношенні спостерігається незначне домінування працездатних осіб 22–35 років (37,3 %), що в більшості своїй вже встигли набути професійного досвіду. За статевим принципом з області вивезено приблизно однакову кількість чоловіків і жінок (55 % і 45 % відповідно) [12 – 171].

За фаховою приналежністю більшість складають представники робітничих спеціальностей – 58 %, серед них домінують слюсарі (8 %), шофери (4,4 %), електрики, кухарі, шахтарі, машиністи. Колгоспники та представники сільськогосподарських спеціальностей складають 19,6 %. Відсоток інтелігенції досить значний – 9 %, в той час як учнів та осіб без спеціальності (тих, хто закінчив школу перед війною і ще не мали професійного досвіду) – по 3,6 % [12 – 171]. Тож, більшість остарбайтерів з Донеччини мали високий рівень професійної підготовки, а також часто значний досвід роботи за кількома спеціальностями, звикли до важкої праці, тому були більше підготовлені до умов життя і праці в Німеччині. Крім того, деякі з них, що не мали спеціальності, набувши професійних навичок на німецьких заводах, після повернення додому, використовували їх на підприємствах Донеччини.

Рівень професійної підготовки остівців визначався і рівнем освіченості остарбайтерів, депортованих зі Сталінської області, і розподілявся наступним чином. Частка неграмотних становить 12,3 % і припадає на старше покоління і мешканців сіл, так само як і частка з повною (17,1 %) і неповною початковою

освітою – всього 41 %. Повну середню освіту отримало 30 % остівців, 2 % закінчили технікуми і лише 1 % мали вищу освіту. Неповну середню освіту отримало 19 % остівців [12 – 171]. Отже, більшість східних робітників мали повну і неповну середню освіту, що пояснюється тим, що молодь не встигла закінчити освіту через початок війни.

Аналіз фільтраційних справ на предмет національної приналежності репатріантів показав характерну для Донбасу багатонаціональність. Близько половини оstarбайтерів з Донеччини ідентифікували себе як українці. На другому місці – росіяни – 37 %, на третьому – греки – 6,5 %, наступні – білоруси – майже 3 %, поляки, євреї та російські німці набрали трохи менше ніж 1 % [12 – 171]. Зауважимо, що німці не робили відмінностей між національностями Радянського Союзу, зокрема українцями, росіянами та білорусами, визначаючи всіх як «росіяни». Окремий статус мали лише західні українці з дистрикту «Галичина». Окремий статус мали також євреї та російські німці. Частка євреїв серед остівців була вкрай незначною і засвідчує скоріше виключення. Євреї виїжджали на роботи до Німеччини, переважно рятуючись від винищення. Показова історія Гельбарт Іди Мойсеївни з міста Красноармійськ. Після того, як 21 січня 1942 р. нацисти розстріляли її родину, вона, взявши документи подруги, втекла до Києва, потім – до Житомира, звідки її під час відступу німецької армії і мобілізували на примусові роботи [12, с. 2].

Етнічна строкатість населення Донеччини пов'язана з традиційною для регіону роллю центру тяжіння для трудових мігрантів, поява яких у 1930-х роках лише зросла через індустріалізацією. Матеріали фільтраційних справ відображають описаний стан речей. Лише 59 % репатріантів засвідчили, що вони народились і вирости на Донбасі, а 41 % – ті, хто приїхав сюди в дитинстві з батьками чи в дорослому віці на роботу, в основному мешканці сусідніх українських та російських областей. 18,4 % складають мігранти з інших областей Української РСР (лідерами є Харківська та Запорізька області), 17,3% – вихідці з Росії, найбільше з сусідніх Курської та Орловської областей, хоча представлені й інші регіони, включаючи Далекий Схід [12 – 171]. Тому виїзд на роботу в інші

місця, навіть здалеку, був знайомий значній частині донецьких остарбайтерів, що могло полегшувати їм адаптацію до нових умов у Райху.

Для остарбайтерів з Донеччини характерне переважання вихідців з міст, що пов'язано з високим рівнем урбанізації краю. Особливо спустошливих вербувальних кампаній зазнали Сталіне, Маріуполь, Краматорськ та інші великі міста краю. Переважна більшість донецьких остарбайтерів була безпартійною (88 %) і лише 12 % були членами Комуністичної партії та ВЛКСМ [12 – 171].

Другий блок інформації (щодо перебування в Німеччині) включає опис подій від моменту вивезення до Німеччині до моменту, що є надзвичайно цінним джерелом з історії остарбайтерів з Донеччини. Репатріанти вказували, чому вони залишилися на окупованій території, яким чином і коли були мобілізовані, зазначали, де і ким працювали, яку виробляли продукцію. Щодо засобів мобілізації німцями населення області частина відповідей репатріантів в анкетах короткі – «по мобілізації», «по повістці з біржі праці», але в багатьох зображено примусовий характер, деякі свідчать про явища колабораціонізму, так Т. Я. Бровенко свідчить: «... прийшли наші поліцаї І. Потивченко, К. Уськов, забрали з дому, відправили до Німеччини» [13, с. 2], Т. А. Бубник зазначає: «... взятий вдома по мобілізації кварталним Саприкіним». Закономірно, що в графі анкети «кого з радянських громадян знає як зрадників Вітчизни» зазначено того самого Саприкіна [14, с. 2]. А. Н. Бубирь повідомляє: «... силою зброї поліцаї забрали мене вночі з квартири і відправили до Австрії» [15, с. 2], Г. А. Бондарев згадує: «... під час облави був забраний російськими поліцаями і вивезений до Німеччини» [73, с. 7]. Добровольці виявляли шляхом допиту свідків. Так, В. І. Будаєв, син ворога народу, засудженого на 10 років, сам сказав, що потрапив по мобілізації біржею праці, однак сусідка вказала, що він добровільно евакуювався разом з німцями [17, с. 5].

В автобіографіях, на відміну від інших документів, репатріанти часто досить детально описують своє перебування у Німеччині, вказують міста, де працювали, назви підприємств, часто – прізвища господарів, подають точні дати. Наприклад, В. К. Саваченко зазначив номер команди, у складі якої працював на

вугільній шахті, робочі години і оплату праці [32, с. 3]. В автобіографіях репатріанти (частіше жінки) повідомляють і про особисті обставини, насамперед, одруження з такими ж східними робітниками. Наприклад, О. П. Харламова зазначала, що виїхала на роботу з матір'ю 16 квітня 1942 р., у Німеччині вийшла заміж за Петра Б., народила дитину, а через 2 роки і 3 місяці пара розлучилась і жінка залишалась одна з дитиною [29, с. 3]. В. С. Туяхова повідомила, що у січні 1945 р. вийшла заміж за хлопця, який працював недалеко від її фабрики на залізниці [34, с. 5].

Репатріанти намагалися показати, що чинили опір, наприклад, В. К. Савченко написав в автобіографії наступне: «Я дійшов до Чехії і втік з товаришем. Один чех, який нам зустрівся, відправив нас до партизанського загону і я боровся з німцями разом з партизанами – ми зачищали ліс» [32, с. 4].

Матеріали фільтраційних справ слугують джерелом інформації щодо причин і частоти затримання східних робітників німецькими спецслужбами, зокрема гестапо, адже цьому аспекту було присвячено окреме питання у протоколі допиту. Слідчі документи свідчать, що більшість респондентів хоча б один раз затримувалися гестапо. Найчастіше причиною арешту ставали втечі, потім – крадіжки та порушення дисциплінарного режиму. Наприклад, І. І. Марфоло повідомив, що був відправлений до гестапо за крадіжку і просидів у в'язниці 15 днів [26, с. 1]. Однак, деякі репатріанти повідомляли, що не зазнавали жодних репресій з боку німецької влади. В. К. Савченко повідомив, що двічі затримувався спецслужбами і обидва рази за втечі (травень 1942 р і лютий 1944 р.) [32, с. 2].

Третій блок інформації розкриває особливості повернення та облаштування східних робітників. Щодо звільнення і повернення свідчення схожі – переважна більшість оstarбайтерів була звільнена в квітні 1945 р. радянською армією чи військами союзників і репатрійовані на Батьківщину. Однак існують і виключення з цього правила. Так, Л. І. Болотова повернулася одноосібним порядком [18, с. 1], а Г. А. Бондарев – після звільнення американськими військами в складі групи прибув до СРСР [73, с. 3].

Незважаючи на те, що автобіографії писалися в умовах недовіри і підозри до колишніх оstarбайтерів з боку влади, в них містяться правдиві і важливі відомості про період перебування за кордоном. Особливістю цього виду документів є детальність інформації, її точність (адже вони склалися по «гарячій» пам'яті), послідовність і логічна зв'язність, наявність особистого ставлення до подій. Серед недоліків – можливе замовчування фактів, які могли кинути на людину тінь «неблагонадійності», наприклад, відсутні згадки про випадки людського ставлення з боку німців, контактів з робітниками інших національностей, відомості про власний добровільний виїзд тощо.

Після запису свідчень самого репатріанта починалося слідство, в межах якого проводились допити осіб, які могли б підтвердити його показання, в основному тих, кого вказували в анкеті. У результаті цієї роботи було сформовано такі види документів, як протокол допиту свідків, підтвердження, доручення. Усі вони датуються 1946 роком.

Підтвердження (в деяких справах вони називаються поруками) писалися від імені свідка із зазначенням його біографічних даних, адреси, номера паспорта, вказувалося, звідки знає репатріанта (в більшості випадків за сусіднім місцем проживання, іноді – разом працювали в Німеччині). Особа підтверджувала, що репатріант дійсно мешкав за адресою, яку зазначив, як поведився під час окупації (мав чи не мав зв'язки з німцями), спосіб депортації до Німеччини, коли повернувся та де працює. Зазвичай у справі зустрічається два підтвердження від різних людей, в той час як текст однаковий, з чого можна зробити висновок, що він складався самими співробітниками, а свідок лише розписувався. Документ скріплювали підпис і одна – дві печатки. Форми протоколів допитів свідків і репатріантів ідентичні. Наостанок відправлявся запит до міськвідділів МВС, а часом і до Москви, про наявність компрометуючих матеріалів. Основна відповідь на нього – «по обліку не проходить».

Після закінчення перевірки оперуповноважений за результатами розгляду матеріалів на певного репатріанта писав довідку з підбиттям підсумків перевірки з коротким переліком всієї існуючої інформації про життя та діяльність

репатріанта під час окупації та у Німеччині, наприкінці зазначаючи, що уповноважений від свого імені «рекомендував би» видати репатріанту паспорт і справу на нього вважати перевіреною. Таким чином, колишній оstarбайтер міг отримати паспорт, про що складалася окрема довідка. Аналіз довідок показує, що основна маса репатріантів отримала паспорти в 1947 році. Нарешті, виносилося рішення, яке фіксувалося у заключенні з фільтраційної справи про те, що репатріант пройшов перевірку, а справу передано в архів для зберігання й обліку.

У випадку, якщо репатріант так і не відмітився в місцевому відділі НКВС, або через певний час перестав відмічатися, направлялася комісія до вказаного ним у реєстраційному листі місці проживання. За відсутності потрібної особи заводилася обліково-розшукна справа – окремий підвид фільтраційних справ. Набір документів у цьому випадку відрізнявся наявністю таких документів, як: постанова про заведення обліково-розшукної справи та оголошення в місцевих розшук. Обліково-розшукні справи датуються переважно 1949 роком. У відповідь на запит органів НКВС про те, проживає чи ні на цій території громадянин, який розшукується, відповідна сільська чи міська рада видавала довідку. Зазвичай у довідках значиться, що «жодних відомостей не має». Деякі справи містять більше десятка таких довідок. За приклад може слугувати справа О. Ф. Литвиненко [98, с. 2]. Вона містить реєстраційний лист, автобіографію, посвідчення, з якого відомо, що репатріантка «по прибутті з м. Дрезден з 4 по 7 жовтня 1945 р. утримувалася в таборі 253 Цейтхайм, перевірконо-фільтраційному пункті НКВС і прямує до вибраного місця проживання – Сталінська область, Старобешевський район, с. Стила». На звороті посвідчення стоїть штамп, що Литвиненко Ольга Федорівна пройшла реєстрацію при пфп Ясинуватої 17 січня 1946 р. Але в 1949 р. перевірка не виявила її за вказаною адресою, було заведено обліково-розшукну справу і розпочато розшук. Запит було відправлено до 28 сільрад Сталінської області, доки не вдалося «напасти на слід». У листі з грифом «секретно» начальник Авдіївського РО МВС повідомив «за нашими даними, особа, яка вами розшукується, вийшла заміж і працює на станції Ясинувата по ремонту шляхів». Далі вміщено ще кілька аркушів відомчої переписки, рапорт відповідальної особи

капітана Величко. Нарешті було знайдено свідка – І. С. Мордовкіна. З протоколу його допиту стало відомо, що після повернення з Німеччини О. Ф. Литвиненко прожила у нього на квартирі місяць, доки не отримала паспорт, після чого виїхала в с. Стила, де вийшла заміж [98, с. 5]. Пізніше вона заходила в гості і повідомила, що працює в Ясинуватій на залізниці. Далі міститься протокол допиту громадянки М. Б. Гушиної, сусідки І. С. Мордовкіна, яка підтвердила показання свого сусіда. Нарешті 31 грудня 1949 р. в 1-й відділ міліції м. Сталіно надійшов службовий лист з інформацією про адресу, за якою мешкала репатріантка, а вже 7 січня їй було направлено повістку з вимогою негайно з'явитися в органи [98, с. 6]. Це останній документ у справі. Тож, випадок О. Ф. Литвиненко засвідчує, який ретельний нагляд здійснювався за колишніми остарбайтерами.

Тож, фільтраційні справи – надзвичайно важливе й інформативне джерело з історії депортації населення області до Німеччини під час Другої світової війни, а також щодо механізму репатріації. Через проведену органами НКВС слідчу роботу у документах представлені існуючі погляди з різних боків – самого репатріанта та свідків. Його особливістю є те, що, з одного боку, воно дозволяє робити узагальнення, з іншого – містить конкретну інформацію про окремих людей, їхнє життя та побут у військовий та повоєнний час.

4.2. Радянська діловодна документація про остарбайтерів

Діловодні документи радянського походження з теми сформувалися у результаті діяльності радянських республіканських та обласних установ, а також виконавчих органів Комуністичної партії, відповідальних за підрахунок збитків, завданих війною, прийом та облаштування репатріантів. Поєднання вивчення радянських діловодних документів і матеріалів Комуністичної партії пояснюється тим, що, за зауваженням вченого-джерелознавця В. В. Кабанова, «комплекс матеріалів партійних організацій не є видовом (виділяється лише за походженням). Ця група документів не має особливих видових ознак, властивих лише документам ВКП(б)» [426]. Таким чином, матеріали Комуністичної партії за

видом не відрізняються від радянських діловодних документів, і їх доцільно розглядати разом.

Найчисельнішою групою документів радянського діловодства є службове листування Відділу у справах репатріації зі всесоюзними установами, зокрема з уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації генералом П. І. Голіковим, керівництвом і підрозділами окремих перевірко-фільтраційних таборів та представниками НКВС при них, обласних, районних рад депутатів, їх виконавчими комітетами, а також листи-скарги окремих громадян до відділу репатріації.

Службове листування Сталінського обласного відділу у справах репатріації з центральною установою у м. Києві є найбільш інформативним з теми. Листи часто подано у вигляді телеграм, дозволяють виявити нагальні проблеми, які виникали у процесі виконання обласними відділами своїх функцій із забезпечення харчуванням, речами першої необхідності та направлення на місця постійного проживання осіб, які поверталися з території Німеччини та окупованих нею країн. Однією з головних проблем були труднощі з забезпеченням харчування новоприбулих. Зокрема, на початку січня 1947 року через відсутність продовольчих фондів було припинено постачання репатріантів, у тому числі хворих і малих дітей. Відповідь з Києва прийшла оперативно, зобов'язавши обласний торговий відділ негайно виділити продукти та забезпечити «...безперебійне харчування репатріантів м'ясом, рибою, жирами, цукром за нормами робітників промисловості, хліба – 700 грамів, крупи – 120 грамів на день» [658, арк. 55]. Листування демонструє неодноразові звернення по допомогу до вищих інстанцій. Наприклад, у телеграмі № 307 / 99 від 8 листопада 1947 р. подано заявку на отримання продуктової допомоги для репатріантів із Франції у кількості 850 осіб з перерахуванням необхідної кількості картоплі, овочів, м'яса, молока та цукру [658, арк. 63].

Наступною проблемою, яка особливо загострювалася у зимовий період, було забезпечення теплим одягом. Є лист на ім'я М. О. Зозуленко зі звітом про отримання від Сталінської бази Головтекстильсбуту 100 ковдр з вовни та 7 тис.

метрів матеріалу для білизни [658, арк. 56]. Надзвичайно гострою у післявоєнній Сталінській області була проблема нестачі житлового фонду для забезпечення ним прибулих. У телеграмі до республіканського відділу у справах репатріації повідомляється, що на 1 лютого 1947 р. було підготовано 57 квартир та 196 місць у гуртожитку, крім того, господарчими організаціями було виділено 250 квартир та 750 місць у гуртожитку. Однак зауважувалось, що останні потребують подання чітких строків прибуття репатріантів, в іншому разі квартири зберігатися не будуть [658, арк. 59].

Важливим інформативним блоком службового листування обласних відділів у справах репатріації є проблема працевлаштування новоприбулих та їх подальших трудових переміщень. Лист від 1 березня 1949 р. на ім'я заступника начальника відділу репатріації Сталінської обласної ради Гуревича на прикладі військової частини № 38583 розкриває особливості залучення репатріантів військовими підрозділами до відбудови шахт Донеччини. Військова частина була укомплектована лише інженерно-технічним персоналом, тож репатріанти були задіяні на підставі договору з вугільними комбінатами «Сталінвугілля» та «Артемвугілля» ще в 1945 р. Однак вони не були включені до складу робітничих батальйонів, а підпорядковувалисябудівельним дільницям. На момент написання листа, тобто на березень 1949 р., військова частина мала 836 робітників, залучених у 1945 р., звільнити яких вона не мала права без згоди Міністерства вугільної промисловості через те, що колишні репатріанти належали до постійних кадрів саме вугільної промисловості [657, арк. 47]. У наступному документі зазначається, що з частиною репатріантів було укладено трудові угоди, які пізніше були розірвані як такі, що не мали достатніх підстав. Існує також інформація щодо вікового складу репатріантів, задіяних у військовій частині № 32449 (із загальної кількості 172 особи 80 були 1925 року народження і молодше), № 15605 (із 174 осіб відповідно – 36) [670, арк. 48].

Службове листування радянських репатріаційних органів дозволяє з'ясувати, на яких умовах працевлаштовувалися репатріанти. Зокрема у листі від 1 березня 1949 р. повідомлялося, що робітники-репатріанти, задіяні у військовій

частині №38583 «матеріально-побутове забезпечення почали отримувати у якості вільнонайманого складу з повним розповсюдженням на них усього діючого законодавства про працю» [657, арк. 47]. Однак, окрім офіційного аспекту, наявна інформація щодо ставлення до репатріантів з боку оточуючих, тобто неформальних стосунків у колективі. Наприклад, до республіканського відділу у справах репатріації находили повідомлення, що майстер і старший прораб будівельно-монтажного управління «Сталінметалургбуд» Передерий грубо поводився з репатріантами, також виявлено випадки затримки виплат зарплатні, в гуртожитках не на достатньому рівні проводилась політична робота. Задля усунення недоліків, які показала перевірка, було вжито наступні заходи: Передерий отримав сувору догану з пониженням посади, решта робітників – суворе попередження [657, арк. 72].

У листуванні зустрічаються різноманітні клопотання, найбільш розповсюджені теми – прохання про переїзд або переведення на інші місця (наприклад, голова відділу репатріації виконкому Сталінської обласної ради клопотав про переїзд на Західну Україну 4 родин українських громадян, які прибули з Франції і знаходилися на шахті ім. Леніна Макіївського району і були інвалідами), запити щодо грошових виплат, з'сування інформації щодо трудового стажу праці за кордоном, а також того, що дає право на пільги [656, арк. 2].

Службове листування репатріаційних органів може слугувати джерелом щодо участі репатріантів у «громадсько-політичному житті». У листі від 18 березня 1947 р. на ім'я заввідділом у справах репатріації М. О. Зозуленка повідомлялося, що у Сталінській області репатріанти брали участь не лише в голосуванні на виборах до Верховної Ради УРСР, але й у роботі виборчих та агітаційних комісій (у місті Маріуполь у виборчій комісії працювало 5 осіб, в агітаційній – 19). У той час як у місті Краматорськ репатріанти «долучалися до передвиборчих соцзмагань, виконуючи та перевиконуючи свої виробничі завдання». Особливо виділився працівник шиферного заводу слюсар-стахановець Стокилко, який перевиконав норму на 153 %, заробивши 1134 рублі за місяць [659, арк. 109].

Окремим тематичним блоком листування виступає нагляд за настроями репатріантів та їх корегування за допомогою пропаганди, а також використання тих, хто вже повернувся, задля впливу на тих, хто ще вагається. Наприклад, відділом у справах репатріантів Сталінської області у березні 1949 року було направлено 10 листів із закликами повернутися на Батьківщину [670, арк. 68].

Службове листування містить інформацію щодо руху коштів для надання матеріальної допомоги репатріантам. У листі від 30 грудня 1944 року на ім'я заступника уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації М. О. Зозуленка повідомлялося про переведення 34 000 рублів на ім'я голів виконавчих комітетів обласних рад [660, арк. 8].

Листування радянських репатріаційних органів також містить відомості щодо окремих непересічних доль примусових робітників Третього Райху, зокрема і мешканців Донеччини. Наприклад, Сталінський обласний відділ у справах репатріації повідомляв про прибуття з Англії громадянина Костянникова, 1922 р. н., якого 10 травня 1944 р. було вивезено до Німеччини, а наприкінці 1948 р. він за власним бажанням переїхав до Англії, де працював 2 місяці робітником, після чого подав клопотання до радянського консула про повернення на Батьківщину. 20 березня 1949 р. Костянников прибув у Макіївку до батьків і почав працювати на шахті забійником з зарплатнею близько 1400 – 1500 рублів. Повідомлялося також, що з Англії та Заокеанських країн більше до Сталінської області ніхто не прибув [664, арк. 82].

Важливим джерелом щодо повернення та влаштування репатріантів у перші післявоєнні роки слугує такий вид джерела як акти про репатріантів, насильно вигнаних до Німеччини, які повернулися до Сталінської області. Існує акт від 1 травня 1947 р., який містить порівняльні статистичні дані. Зокрема вказується, що з вигнаних 253 000 осіб повернулося – 138 403 (чоловіків – 58 356, жінок – 85 047, дітей – 8 608), з них пройшло ПРП (пункти з прийому та розподілу репатріантів) 51 858 осіб [659, арк. 42]. Поряд з цим підкреслювалися труднощі з отримання достовірної статистики: «...незважаючи на існування конкретних директив з боку обкому КП(б)У, міські ради и районні відділи у своїх звітах не

дають достовірного аналізу про працевлаштування... Часто надсилають однакові статистичні цифри. Ряд районів перестав надсилати звіти» [659, арк. 42]. Є також дані про співвідношення вивезених і тих, які повернулися, по окремим підприємствам. Наприклад, до рибколгоспу імені ХХ жовтня з 17 дівчат повернулося з Німеччини лише 13: одна померла в неволі, а троє вийшли заміж за поляків. Окремо розповідається про долю репатріантки Шидловської, яка до війни працювала секретарем комсомольської організації, а після повернення з Німеччини брала активну участь в роботі правління колгоспу. «Однак вона скаржиться на погане ставлення до неї з боку окремих осіб – на Солодченко... Він неодноразово ображав Шидловську: «Твоя земля у Німеччині, а ти тут починаєш проявляти активність» [659, арк. 42]. Загалом же констатовалося, що репатріанти працюють чесно й сумлінно.

Більш інформативним є такий вид ділових документів як доповідні записки. Є доповідна записка «Про працевлаштування та політично-масову роботу в Сталінській області станом на 1 січня 1947 р.», що містить розширену статистичну інформацію про кількість осіб, які повернулися до області у зазначений період, за такими критеріями: пункти повернення (Ясинувата, Волноваха, Красний Лиман), транзитність чи постійне проживання, професійна приналежність, сфери працевлаштування (окремо зазначене працевлаштування за спеціальностями, набутими у Німеччині). Особлива увага приділяється лідерам виробництва, стосовно яких подається інформація про місто проживання, місце роботи, спеціальність, посаду та виконану норму у процентах. За матеріалами доповідної записки стає зрозумілим, що лідери виробництва виконували норми на 250 %, 300 % і навіть 600 %. Вказувалося, що на керівні посади було висунуто 1677 репатріантів, найбільша їх кількість стала бригадирами в промисловості, майстрами та начальниками цехів. Окремо зазначалося, що з 335 вчителів, які повернулися, за спеціальністю працевлаштувалися 316 [656, арк. 26].

У підрозділі документу «Про роботу приймально-розподільчого пункту» є інформація про кількість репатріантів, які отримали гаряче харчування та сухий пайок. Наводилися суми витрачених грошей, кількість виданого одягу та взуття,

газет та журналів та інші аспекти діяльності пунктів. Однак значно більш інформативним є цей документ щодо проведення агітаційної роботи, успіхи і недоліки якої детально розглядаються по окремим шахтам та заводам Сталінської області. Серед проблем виділялося незадовільне проведення паспортизації, зокрема, підкреслювалося, що ряд репатріантів не отримали паспортів через 2 роки після повернення. Відсутній також підрахунок виданих паспортів обласним управлінням МВС.

Таким чином, доповідні записки можуть слугувати джерелом різнопланової статистичної інформації, а також щодо діяльності приймально-розподільчих пунктів, так само як і проведення агітаційної роботи серед репатріантів, їх працевлаштування та вивчення проблем, що виникали перед місцевими органами у зв'язку з прийомом репатріантів.

Джерелом щодо організації матеріального забезпечення репатріантів слугують матеріали про порядок видачі одноразової грошової допомоги радянським громадянам після звільнення території України від німецьких окупантів, серед яких виділяються інструкції та платіжні доручення. Наприклад, в інструкції повідомляється, що, «керуючись рішенням СНК УССР і ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. № 1132 / 65, керівники перевірко-фільтраційних пунктів грошову допомогу повинні видавати під особистий підпис отримувача у розмірі 100 рублів» [660, арк. 1]. У додатках до платіжних доручень міститься інформація, що державний банк Сталінської області отримав 3 000 рублів [660, арк. 7]. Отже, зазначені документи можуть слугувати джерелом для висвітлення такого аспекту діяльності репатріаційних органів як матеріальна допомога репатріантам.

Діловодні документи радянського походження утворилися також у результаті діяльності Сталінської обласної комісії зі встановлення звірств, які чинили німецько-фашистські загарбники в Сталінській області, які знаходяться на збереженні у Державному архіві Донецької області, фонді Р – 1838 (справи 11, 11-а, 58, 1) і складаються, переважно, з доповідних записок, актів та службового листування [252 – 255].

У доповідній записці на ім'я народного комісара внутрішніх справ УРСР товариша Рясногойшлося про результати оперативної діяльності щодо евакуації й відправлення фашистами до Німеччини мешканців Сталінської області. По деяким містам наявні кількісні показники: з м. Горлівка було вивезено 12 200 осіб, з м. Чистяково – 10 000. Джерелами зібраної інформації були заяви очевидців, наприклад, громадянки С. М. Узлова і Н. Д. Донченко свідчать про те, що 6 вересня 1943 р. німецько-фашистське керівництво відправило у товарних вагонах 2 000 осіб зі станції Сталіно у напрямку станції Синельниково [254, арк. 2 а].

У справі 71 фонду Р-1838 «Матеріали про злочини німецько-фашистських загарбників у Дружківському та Краматорському районах» окремо варто виділити такий вид документів як заяви громадян. За змістом їх можна поділити на заяви-прохання та заяви-повідомлення. Заяви-прохання стосуються розшуку родичів, насильно вивезених до Німеччини. Наприклад, до краматорської міської комісії з підрахунку збитків, що були нанесені німецькими загарбниками, надійшла заява від громадянки Н. П. Ломаненко, що проживала по вул. Харківській 3, з проханням розслідувати той факт, що її чоловік, син та донька в березні – квітні 1943 року були відправлені до Німеччини [256, арк. 42]. Самостійного джерельного значення ці документи не мають, однак їх цінність полягає у тому, що вони містять відомості про особливості проведення вербування на Донеччині, дають змогу встановити конкретні імена, прізвища і дати. Наприклад, у заяві Н. Д. Леженіної повідомляється, що ще в період «добровільного вербування» німці влаштовували нічні облави квартир і насильно забирали дівчат, ловили їх на вулицях. «Так добровільно поїхала на роботи Серікова Таня, що проживала на вулиці Лікарняній дім № 20. 20 березня 1943 року вона йшла на роботу, дорогою її зловили, відправили до комендатури, а через 2 дні вивезли... Мати більше її не бачила», – зазначається в заяві [257, арк. 105].

Високим ступенем інформативності відзначається фонд Р-1838, у 6 справах якого зберігаються акти і доповідні записки про звірства, що чинили німецько-фашистські загарбники у Сталінській області, зокрема у місті Краматорську. Акти

викладені у довільній формі повідомлення щодо вивезення окупантами населення до Німеччини і базуються на основі зібраного комісією зі встановлення звірств, що чинили німецько-фашистські загарбники, матеріалів. Розкриваються методи вербування, умови життя на чужині (наводяться уривки з листів робітниць до рідних), способи ухилення від мобілізації на роботу В акті від 3 грудня 1943 р. міста Краматорськ досить детально розкрито останній пункт: «Молодь усіляко намагалися уникнути поїздки до Німеччини. Багато дівчат та юнаків обливались холодною водою, лягали в холодних підвалах на підлогу, травили руки чи ноги роз’їдаючою каустовою водою з метою викликати хворобу». Існують конкретні приклади – Г. Нехотяща, Л. Валанина, В. Савостина, М. Лапигина [257, арк. 100].

Дость часто зазначені офіційні документи передавали риторичну радянської пропаганди періоду кінця війни: «Більш ніж 10 тисяч здорових, життєрадісних радянських юнаків і дівчат Краматорська вигнано в німецьку неволю» [256, арк. 42]. Виділимо акт від 12 січня 1944 р., м. Краматорськ, за підписами голови міської комісії Д. І. Мишко, заступника голови міської комісії Ф. С. Седакова, члена комісії Д. Г. Ігнатенко. Особливу цінність мають вміщені в акті уривки з показань допитаних комісією свідків. Подано свідчення головного лікаря А. К. Кузьміна: «...працював протягом 2 – 3 місяців в комісії з виявлення осіб, які можуть бути заразними, і котрих направляли до Німеччини, тому знаю випадки, коли біржою праці вручалось щоденно по 300 повісток, а з’являлося до комісії 25 – 30 осіб. Через це німецька влада мала влаштувати облави, головним чином вночі, оскільки молодь, яка отримала повістки про необхідність з’явитися на комісію, не приходила являлась. Ефективність облав незначна, тому що молодь усіляко намагалась переховуватися. Крім того, батьки, чиї діти не приходили по повісткам, підлягали штрафу до 3 000 рублів і тюремному ув’язненню до 2 – 3 місяців. За час існування біржі праці нею було відправлено до 4 000 осіб. Вивезення населення до Німеччини, у більшості своїй чоловіків, відбувалося і до організації біржі праці. З жовтня місяця 1941 р. до квітня місяця 1942 р. німецькою владою було вивезено до Німеччини під виглядом евакуації з лінії фронту до 6 000 чоловік» [256, арк. 42]. Надзвичайно цікавими є також свідчення

залізничників, що працювали на станції Краматорськ під час окупації: «німецькі окупанти зганяли населення Краматорського та Андріївського районів, у більшості своїй молодь, на станції, грузили у вагони і відправляли потягом, що курсував за маршрутом Слов'янськ – Ясинувата, у сторону Сталіно. Ешелони формувались по 4 – 5, а іноді – 10 – 15 вагонів. Посадка відбувалась по 40 – 50 осіб у вагон і під конвоєм потяги рушали у сторону Ясинуватої. Відправляли людей і етапним порядком...» [256, арк. 42].

У «Примітках» до акту є цікаві зауваження щодо підрахунків кількості вивезених з міста Краматорська робітників. Зокрема розбіжність між кількістю в 10 000 осіб, вирахованої на основі свідчень, та 2 995 особами, яких вдалося встановити поіменно і занести у відповідні списки, пояснюється тим, що більша частина населення міста на момент складання акту, тобто на 12 січня 1944 року, з різних причин була відсутня у місті. Для підтвердження вказаної тези наводиться кількість населення до окупації – 120 тис. чоловік та 42 – 45 тис. – на початок 1944 р. «Таким чином, та частина населення, вигнаного в фашистське рабство і фізично винищена німецько-фашистськими загарбниками, яку неможливо врахувати поіменно, відноситься до населення міста Краматорська, яке відсутнє на цей момент», – підсумовується у звіті [254, арк. 3 а]. Зазначений акт може слугувати джерелом не лише до вивчення процесу вивезення робітників до Німеччини під час окупації, але й щодо роботи радянських органів з підрахунку збитків та післявоєнної ситуації в краї зокрема.

Цікаву інформацію щодо настроїв репатріантів із Німеччини, а також умов їхнього повоєнного життя знаходимо в спеціальних повідомленнях заступника народного комісара державної безпеки УРСР, що містять уривки з листів, виявлених у процесі перевірки кореспонденції цензурою НКДБ. Наприклад, громадянка Маринич, що мешкала в Сталінській області, м. Маріуполь в листі від 5 серпня 1945 р. писала наступне: «Я в Німеччині працювала на заводі, дуже погано там було з харчуванням, голодувала. І тут до нас дуже погано ставляться, на роботу не приймають, кажуть, що будуть відправляти до Сибіру» [675, арк. 23]. Інша репатріантка Спичка Віра зі Сталінської області, м. Зугрес в листі від

7 вересня 1945 р. писала до Співки Ліди: «Я працюю в колгоспі, але немає настрою на роботу. 3 роки прожила, але такої банди не бачила: один у одного крадуть, немає такої ночі, щоб не обікрали. У мене був синочок у Німеччині, я його звала Серьожею... У мене був візочок, ліжко, нам по талону давали у магазині, загалом усе було, що хочеш» [675, арк. 27]. У листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Н. С. Хрущова знаходяться також повідомлення про незадовільні житлово-побутові умови, в яких знаходяться репатріанти, що працюють на підприємствах та будівельних майданчиках Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей.

Службове листування включає в себе урядові телеграми з запитом щодо вирішення нагальних потреб. Наприклад, у телеграмі № 027 / 165 до Народного комісаріату оборони секретар Сталінського обкому Мельников через прибуття до Донеччини у великій кількості репатріантів для роботи на шахтах, які, у переважній більшості, не мають верхнього одягу, просить відвантажити комбінату «Артемвугілля», який знаходиться в особливо важкому положенні, 20 тон комплектів теплої обмундирування, взуття, білизни, яке вже було вже у вжитку. Однак у відповідь отримав відмову [673, арк. 49].

Матеріали службового листування містять також ретроспективну інформацію щодо підпільної діяльності за часів окупації. Зокрема існує повідомлення про активну роботу зі зриву вивезення молоді до Німеччини підпільної організації, створеної в Артемівську безпартійною вчителькою А. А. Колпаковою. Підпільники заплутували облік працездатної молоді, знищували списки, видавали довідки про удавані хвороби та інше [680, арк. 34].

Інформація щодо вивезення робітників за часів окупації міститься також в акті, складеному в с. Селидівка Селидівського району Сталінської області. Згідно документу, протягом 2 років окупації з селища було вивезено 388 осіб. Також повідомляється про організацію облави начальником біржі праці та його заступником 26 серпня 1943 р., в результаті якої було затримано більш ніж 180 осіб, яких зачинили у приміщенні двоповерхової школи для глухонімих. Однак радянські патріоти, зібравши хустинки, пов'язки та пояси, зробили канати і

допомогли затриманим втекти. Лише 7 осіб, які не встигли спуститися, були відправлені до Німеччини [681, арк. 311].

Окремим інформативним блоком радянського діловодства є статистичні дані, адже облік населення (як того, яке було вивезене до Німеччини, так і репатрійованого) входив до обов'язків установ як з врахування збитків, завданих війною, так і репатріаційних органів.

Статистичні матеріали радянського походження сформувалися результатом діяльності Української республіканської надзвичайної комісії з обліку збитків та злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, та її обласними відділами, Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини. Статистичні дані щодо вивезених оstarбайтерів оформлені у вигляді актів, що переважно склалися за окремими районами області, на основі яких підбивалися загальні зведення. Текст документів – машинописний, згасання тексту відсутнє, мова – російська, посередині – назва «Акт» або «Зведення», далі назва населеного пункту – місто або район, потім – дата складення документу. Найбільш інформативно цінним є узагальнюючий акт по Сталінській області (Таблиця № 4.5). Дані таблиці демонструють, що по більшості районів і населених пунктів статистика подається окремо за статево-віковим принципом: чоловіки, жінки, діти, в той час як по Маріупольському, Горлівському та Артемівському районах – лише узагальнююча. Саме цифра у 252 239 осіб увійшла в офіційну статистику, що використовувалася в історіографії ще з радянських часів, однак вона може лише у загальних рисах характеризувати кількість населення, вивезеного з території Донеччини, бо підрахунки велися вже після відновлення радянської влади і базувалися на основі усних свідчень місцевих мешканців, а не поіменного перепису.

Окремим джерелом статистичної інформації виступають поіменні списки осіб, вивезених до Німеччини, за окремими районами. Зазначимо, що кількісні дані поіменних списків часто не співпадають з тими, що наведені в узагальнюючих зведеннях. Наприклад, у зведенні по Чистяківському району наводиться кількість в 11821, а поіменно переписано 2934 особи [253, арк. 25]. У

Краматорську поіменно вдалося переписати лише 2 995 осіб, тоді як в узагальнюючому акті – 10 000 [253, арк. 25].

Відомості за окремі періоди на ім'я М. О. Зозуленка щодо працевлаштування репатріантів є важливим джерелом щодо кількості осіб, які повернулися до Сталінської області. Зокрема повідомляється, що на 1 січня 1947 р. до області повернулося 83 302 особи, з яких у промисловості було задіяно 59 000 осіб, в сільському господарстві – 14 105 осіб [654, арк. 24]. Однак уже на 1 квітня 1947 р. співвідношення дещо змінилося: 60 607 осіб в промисловості і 13 988 у сільському господарстві [658, арк. 1]. Наведені показники демонструють, що на початок 1947 р. було працевлаштовано близько половини репатріантів, 80 % з яких задіяні у виробництві і лише 20 % – у сільському господарстві. В акті від 1 травня 1947 р. вказується, що з вигнаних 253 000 осіб повернулося 138 403 особи (чоловіків – 58 356, жінок – 85 047, дітей – 8 608), з них пройшло ПРП (пункти з прийому та розподілу репатріантів) 51 858 осіб [659, арк. 42].

В узагальнюючому акті НКДБ наводяться дещо відмінні дані щодо кількості вивезеного на роботи до Німеччини населення, а саме: 161 838 осіб. Відомості стосуються лише міст Донеччини і не враховують населення, вивезене з сільської місцевості, тому не можуть вважатися повними. Цінність вищезазначеного акту полягає у тому, що у ньому міститься унікальна інформація щодо кількості робітників, які виїхали добровільно (23 056) та примусово (138 782) [252, арк. 327].

Статистичні матеріали радянського походження складаються з актів, зведень і поіменних списків надзвичайної комісії з розслідування звірств, які чинили німецько-фашистські загарбники. Прийнята в сучасній історіографії кількість вивезених до Райху зі Сталінської області робітників (252 239) була вирахована на основі опитувань населення, тому є приблизною. Тоді як поіменно по деяким районам і містам вдалося переписати приблизно втричі менше людей. Матеріали Сталінської обласної комісії зі встановлення звірств, які чинили загарбники у Сталінській області, мають значний інформативний потенціал з теми, зокрема таких аспектів, як кількість вигнаного на роботу до Райху

населення, конкретні методи вербування, застосовані окупаційною владою в області (з прикладами окремих громадян, з'ясованих на основі свідчень їх близьких), історії зниклих під час окупації осіб.

Справочинні документи, що сформувалися у результаті діяльності КПРС, представлені такими документами, як: доповіді, протоколи, стенограми, відомості, звіти, службове листування і виступають цінним джерелом щодо репатріації радянських громадян.

Службове листування включає в себе переписку обласних партійних органів з керівництвом РНК УРСР, а також із всесоюзними установами і може слугувати джерелом до вивчення особливостей повоєнного облаштування репатріантів, роботи приймально-розподільчих пунктів (ПРП). У доповіді уповноваженого РНК Голікова Ф. І. на ім'я народного комісара оборони Булганіна Н. О. від 20 вересня 1945 р. повідомлялися результати перевірки роботи прп з 6 по 29 серпня 1945 р., на деяких з них, зокрема і на ПРП Ясинувата Сталінської області, виявлено значні організаційні недоліки (репатріанти знаходилися під відкритим небом та без гарячої їжі) [675, арк. 162].

Особливе місце у листуванні радянського керівництва займає тема нагляду за настроями репатріантів. У листі на ім'я товариша Д. З. Мануїльського від 28 липня 1945 р. повідомляється про політичні настрої громадян СРСР, що повернулися з Німеччини, як загальні, так і стосовно окремих особистостей. Так, зокрема, повідомляється про особливо профашистські настрої В. В. Гайдар, що добровільно виїхала до Німеччини зі Сталінської області. Повідомляється, що вона «в 1942 р. приїздила до м. Сталіно із спецзавданням вербувати молодь до Німеччини. Виступала в кінотеатрах, вихваляючи фашистський режим. Тепер разом з репатріантами повернулася до м. Сталіно, привезла багато цінних речей. В спілкуванні з товаришами по службі заявляє: «Німці мене не ображали, можна було і надалі там працювати». Про подальшу долю Валентини Гайдар невідомо [672, арк. 21].

На ім'я секретаря ЦК КП(Б)У Н. С. Хрущова надходила також інформація про політично-масову роботу, в якій повідомлялися особливості

працевлаштування новоприбулих у Сталінській області, а також підкреслювалося, що партійні органи не мають доступу до обліку кількості репатріантів.

Високим ступенем інформативності серед документів Комуністичної партії вирізняються звіти. У наявності є звіт про склад масово-політичної роботи серед репатріантів Сталінської області секретаря Сталінського обкому КП(б)У по пропаганді. У документі вказується, на підставі яких постанов у області розпочалося розгортання масово-політичної роботи та про її успіхи, зокрема про перевищення більшістю репатріантів виробничих норм, у деяких випадках наявні просування по службі у порівнянні з довоєнним періодом. Повідомлялося про залучення репатріантів до шкіл виробничого навчання та збільшення кваліфікації з наведенням статистичних даних по окремим містам. Однак поряд з цим зазначалися поодинокі випадки нераціонального використання репатріантів деякими господарськими організаціями, як приклад, наводиться ситуація з техніком обласної телеграфної станції Харченко, який працював в трамвайно-тролейбусному тресті чорноробом [672, арк. 1]. Окремий підрозділ звіту присвячено огляду надання репатріантам матеріальної допомоги, серед успішних у цьому відношенні виділяється Краматорський та Дзержинський райони, «недбайливість» виявили у Чистяківському районі. Проблеми з налагодженням політично-масової роботи виникли в міськомах КП(б)У таких населених пунктів як Єнакієво, Волноваха, Старобешево [672, арк. 1].

Висновки до розділу 4

Радянська діловодна документація є цінним джерелом з широкого кола питань, пов'язаних з організаційної стороною репатріації східних робітників безпосередньо до Сталінської області, а саме: забезпечення харчуванням, теплим одягом, житлом і можливістю працевлаштування.

Матеріали Сталінського обласного відділу у справах репатріації містять такі види діловодних документів, як міжвідомче листування, акти про репатріантів та доповідні записки, які можуть слугувати джерелом до вивчення широкого кола

питань повернення і облаштування колишніх остівців. До організаційних аспектів можна віднести підготовку та забезпечення прибулих одягом, харчування та житлом, а також працевлаштування і забезпечення житлом по приїзду, облік динаміки прибуття репатріантів. Важливим блоком інформації є адаптація репатріантів у радянському суспільстві. У матеріалах підкреслюється участь колишніх працівників Райху у громадсько-політичному житті, активність у виробничому процесі, зокрема існування значної кількості передовиків виробництва, одночасно зустрічаються свідчення і про погане ставлення до колишніх остівців у колективі через працю у Німеччині. Особливе значення мають відомості щодо організації та особливостей агітаційної роботи серед репатріантів та нагляд за їхніми настроями. У документах зазначались також слабкі сторони проведення репатріації, серед яких – незадовільне проведення паспортизації.

Документи також розкривають амбівалентність політики радянського керівництва до цієї особливої групи населення. З одного боку, вони мали усі конституційні права, з іншого – зазнавали обмежень з влаштування на певні посади, стикалися з грубим ставленням і образами в колективі. Значно менш інформативними є зазначені документи щодо кола проблем (наприклад, бажання переїзду до іншого міста, переведення на іншу роботу), які турбували репатріантів, їхніх настроїв, участі у громадсько-політичному житті. Частина діловодних матеріалів містить ретроспективну інформацію щодо періоду окупації, вивезення окремих осіб на примусові роботи, однак самостійного джерельного значення вони не мають. Матеріали Комуністичної партії містять значно біднішу інформацію щодо питань повернення та облаштування робітників на Батьківщині і є джерелом, насамперед, щодо настроїв репатріантів та проведення серед них масово-політичної роботи.

Особливість джерельного комплексу радянського діловодства з теми остарбайтерів з Донеччини, як і загалом державного діловодства радянської доби, полягає у штучній розірваності джерельної бази, яка складається з матеріалів загального та спеціального (фільтраційні справи) діловодства. При цьому такі

справи довгі роки зберігалися у засекречених архівних фондах, не доступних для дослідників. У документах загального діловодства фіксувалася лише частина функцій органів репатріації, насамперед, облаштування репатріантів, забезпечення їх усім необхідним, нагляд за настроями та проведення політико-масової роботи. Зазначені матеріали підтверджують розповсюдження на репатріантів усіх конституційних прав і свобод, включаючи участь у виборчому процесі. У той же час джерельний комплекс спеціального діловодства (фільтраційних справ) розкриває механізм та етапи повернення колишніх східних робітників, складний і багаторівневий процес перевірки їх на благонадійність, перебування під тривалим наглядом спецслужб після повернення, неможливість змінити місцепроживання без попередження «органів безпеки» та наявність інших дискримінаційних заходів.

Матеріали радянського діловодства містять розрізнену статистичну інформацію щодо кількості вивезеного на роботи до Німеччина населення. В узагальнюючому звіті наводиться кількість в 252 239 осіб, яку можна вважати приблизною, тому що вона базувалася на усних свідченнях місцевого населення, тоді як поіменно вдавалося переписати лише близько третини східних робітників. В узагальнюючому акті НКДБ названо 161 838 осіб міського населення Донеччини вивезеного до Третього Райху, тоді як сільське не було враховано. Виходячи з даних зазначеного акту добровільно на роботу виїхало не менше 23 056 осіб, тоді як примусово – 138 782. За даними органів репатріації на 1 травня 1947 р. до Сталінської області було направлено 138 403 колишніх східних робітників, тоді як ПРП пройшли лише 51 858 осіб.

РОЗДІЛ 5

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ДОНЕЧЧИНИ

5.1. Інформативні можливості періодичної преси

Для вивчення історії остарбайтерів Донеччини важливе значення має періодична преса. Друковане слово відіграло неабияку роль у ідеологічних баталіях часів Другої світової війни. Особливу роль у цьому протистоянні виконувала окупаційна періодика – газети, які видавалися німецькою адміністрацією на захоплених територіях, у нашому випадку – Радянського Союзу, з метою формування лояльної до себе громадської думки. Багато уваги приділялося наданню газетам вигляду місцевих. Виступаючи посередником між окупаційною адміністрацією та місцевим населенням, періодика мала впливати на народні настрої та інформувати про події, а також сприяти реалізації поточних заходів. Повною мірою можливості преси були використанні для підтримки кампаній з вербування робітників до Німеччини, що засвідчує значна кількість відповідних матеріалів на шпальтах офіціозів.

За період німецької окупації на теренах Сталінської області діяло 19 періодичних видань. Перші з них почали з'являтися майже відразу після зайняття міст окупаційною владою («Маріупільська газета» – 1 листопада 1941 р., центральне видання краю – «Донецький вісник» – 15 листопада) і припинили свою діяльність у серпні – вересня 1943 р. у зв'язку зі звільненням краю. Деякі видання припиняли свою діяльність на початку 1943 р. під час тимчасового захоплення міст радянськими військами.

Організацією виходу преси займалися спеціально створені батальйони пропаганди, яким підпорядковувалися вже безпосередньо роти пропаганди. На території Донеччини діяло 2 роти пропаганди: U1 розташовувалася у м. Сталіно (з відділами у Маріуполі та Макіївці) та U4 – з центром у Слов'янську (відділи у містах Краматорськ, Лисичанськ, Красноармійськ) [663].

Матеріали окупаційної періодики, які містять інформацію про оstarбайтерів, є комплексним джерелом і представлені як офіційними повідомленнями і документами, насамперед, оголошеннями та відозвами біржі праці, так і публіцистикою: статтями, інформаціями, репортажами, інтерв'ю, оперативними повідомленнями, оголошеннями, листами. Більшість матеріалів з теми створювалися безпосередньо місцевими журналістами і стосувалися визначених у часі та просторі подій, тому можуть слугувати джерелом досить точної фактичної інформації з розгортання вербування. Наявність жорсткої цензури дозволяє дослідити особливості пропагандистської політики. Однак наявні і передруки з Київських окупаційних видань та періодики, що виходила безпосередньо на теренах Третього Райху [636]. Складність аналізу цього виду джерела полягає у тому, що інформативна та агітаційна функції часто переплетені в одному матеріалі.

Найчисельнішою групою офіційних повідомлень постають відозви або оголошення біржі праці про можливість роботи у Німеччині. Вони слугують джерелом фактичної інформації про вербування: його цільову групу (після відправлення перших транспортів, які було сформовано з чоловіків-спеціалістів, це були жінки та дівчата віком від 15 років), місця розташування пунктів запису, динаміку та політику проведення кампаній, місце у ній засобів пропаганди.

Окремі оголошення стосувалися разових заходів. Наприклад, у середині листопада 1942 р. біржами праці області була проведена акція з мобілізації теплих речей для українських робітників, що працюють в Німеччині та страждають від холоду. Повідомлення було передруковано більшістю окупаційних видань краю. Німецька сторона зобов'язувалася пересилати пакунки з зимовим одягом і взуттям, які необхідно було приносити до спеціально організованих збірних пунктів. Вартість речей не компенсувалася [382, с. 3].

Матеріали окупаційної періодики можуть слугувати джерелом до визначення дат початку реєстрації робітників, часу відправлення транспортів, кількості від'їжджаючих, напрямки їх руху, а також процедури, яку проходили робітники перед від'їздом.

Особливо цінними ці відомості є для початкового етапу вербування, коли у газетах повідомлялося про відкриття запису на роботи та розповідалося про кожен транспорт. Наприклад, у м. Костянтинівка реєстрацію на роботи до Німеччини було відкрито 5 січня 1942 р. [445, с. 2]. З оголошень «Донецького вісника» відомо, що перший транспорт з робітниками зі Сталінської області відправився 15 лютого 1942 р. об 11³⁰ за місцевим часом, другий – 19 лютого, третій – 23 лютого. Перші транспорти прямували до м. Дортмунд. Четвертий і перший жіночий транспорт відправився 26 лютого 1942 р. і прямував до м. Кельн, п'ятий – 5 березня 1942 р. до м. Дортмунд. Усі вони формувалися центральною біржею праці м. Сталіно і комплектувалися по 1 000 осіб [364, с. 4]. З матеріалів військових журналів відомо, що на третій транспорт було вчинено напад, однак у пресі про це повідомлено не було.

У номері «Донецького вісника» від 8 лютого 1942 р. розміщено інформацію про відкриття реєстрації відділами міської біржі праці в районах Путилівки, Рутченкова Буденівки й Петрівки, а 1 березня 1942 р. повідомлялося про відправлення першої партії робітників з Прохорівського району до Великої Німеччини у м. Дортмунд. 22 лютого 1942 р. зафіксовано інформацію про відкриття пунктів запису у містах Маріуполь, Горлівка, Чистякове, Краматорськ, «бажаючи задовільнити якомога більшу кількість безробітних» [363, с. 4]. Як результат, 26 квітня 1942 р. було оголошення про відправлення 50-го транспорту з робітниками до Саксонії, Померанії, Бранденбурга, Дортмунда, Кельна, Відня, Лінца, Гамбурга, Франкфурта-на-Майні [370, с. 4]. Друковані видання інших міст краю також повідомляли про відправлення транспортів з робітниками. 22 липня 1942 р. до Райху попрямував п'ятий транспорт з робітниками з Маріуполя. На цей момент з міста було вже вивезено близько 20 тис. робітників [499, с. 2], а вже 29 липня 1942 р. відправився шостий потяг, що складався переважно з молодих дівчат [500, с. 2]. Періодичні видання свідчать, що набір робітників тривав майже до кінця окупації, наприклад, у «Голосі Донбасу» (Бахмут) від 27 серпня 1943 р. повідомлялося: «Незабаром до Німеччини поїдуть юнаки та дівчата, що народилися у 1926–1927 рр.» [221, с. 3].

Матеріали окупаційної періодики дозволяють зробити висновок, що вже з весни і особливо влітку 1942 р. головною цільовою групою вербування стає жіноче населення. У пресі зустрічаються статті, в яких необхідність залучення саме жіночої робочої сили пояснюється тим, що нечисленні чоловіки, які залишилися, мусять «брати участь у відбудові на місцях, в той час як жінки краще придатні до допоміжних робіт у сільському і домашньому господарстві» [492, с. 2]. Значна кількість оголошень цілком орієнтована на залучення жінок-робітниць: Орієнтація на жіночу робочу силу викликала занепокоєність місцевих мешканців, підтвердження чого знаходимо і у самій публікації: «Людність мусить зрозуміти, коли вона була спочатку трохи здивована, що якраз потрібне молоде жіноцтво, яке мусить внести свою трудову вкладку для підтримки загального воєнного господарства на такому далекому віддалені від дому» [223, с. 4].

Однак не лише одиноких хлопців і дівчат залучали до роботи, у деяких випадках могла виїхати ціла родина. Така можливість мала обмеження і презентувалася як велика поступка з боку окупаційної адміністрації. Пояснюється це тим, що таким дітям необхідно ходити до школи і вони потребують нагляду і опіки батьків. Рекомендується віддавати дітей рідним та знайомих, бо «тут залишаються для цих дітей кращі життєві умови, ніж у Німеччині, бо батьки внаслідок праці не матимуть спроможності опікуватися ними» [449, с. 2]. У той же час для підлітків обіцяли забезпечити таке ж навчання, як і для німецьких юнаків.

Матеріали окупаційної періодики лише частково розкривають соціальний стан від'їжджаючих. У «Донецькій газеті» від 7 грудня 1942 р. повідомлялося про виїзд 326 українок-селянок зі Слов'янського району, далі зазначалося, що «багато наших селян їдуть працювати до Німеччини» [396, с. 3]. У «Маріупільській газеті» писали, що з 3 122 осіб, що склали п'ятий транспорт з Маріуполя, 500 осіб – мешканці міста, решта – сільські дівчата з Володарського та Мангульського районів [499, с. 2].

Матеріали окупаційної преси містять інформацію про те, яким чином відбувалось відправлення добровольців. Перед відправленням вони мали здати

паспорт, біржову карту й отримати картку для від'їзду. При цьому необхідно було залишити точні відомості щодо членів сім'ї, що перебували на їх утриманні. Обов'язковим було проходження медичного огляду безпосередньо на місцях запису. Добровольці мали з'являтися зранку на залізничний вокзал у день відправлення ешелону, про який заздалегідь повідомлялось у пресі, і мати з собою наступні речі: «ковдру і маленьку подушку, ложку і казанок для гарячої їжі, а також на 2 – 3 дні продуктів». При цьому давалися обіцянки, що харчування буде налагоджене після виїзду з прифронтової полоси – від Дніпропетровська [363, с. 4]. Прогнозувалось також, що «На кордоні теплушки будуть замінені класними пасажирськими вагонами» [365, с. 3].

Періодичні видання містять значну кількість матеріалів, присвячених інформуванню населення щодо організаційних аспектів праці у Німеччині. З одного боку, ці повідомлення можуть слугувати джерелом до організації поштового зв'язку чи медичного забезпечення остарбайтерів, з іншого – вони є прихованою пропагандою і розкривають, у який спосіб окупаційна влада намагалася зробити працю у Німеччині привабливішою для місцевого населення та одночасно заспокоїти родичів тих, хто вже поїхав.

Про налагодження поштового зв'язку з рідними у Німеччині було повідомлено у серпні 1942 р. Листування мало здійснюватися за спеціально розробленими правилами. В окупаційній пресі повідомлялося про високий рівень німецької медицини, досягненнями якої могли користуватися і східні робітники. Людей запевняли, що процес виробництва буде організований з урахуванням вимог гігієни, у разі потреби буде надаватися безкоштовне лікування й госпіталізація.

Матеріали окупаційної періодики Сталінської області слугують джерелом щодо хронології розгортання, особливостей та ідеологічних засобів пропагандистських кампаній на підтримку вербування працівників для Райху. Для пропаганди початкового етапу вербування (січень – березень 1942 р.) характерні спроби налагодження контакту з місцевим населенням, обіцянки, створення виграшного контрасту з радянською дійсністю. Серед публіцистичних жанрів

переважають інтерв'ю з керівниками кампаній, репортажі. Пропагандистська підтримка вербувальних кампаній у пресі Донеччини спостерігалась майже протягом усього часу існування окупаційної періодики (окрім перших двох місяців окупації, коли питання щодо використання праці цивільного населення окупованих територій СРСР перебувало у стадії вирішення). Вона відзначалась гнучкістю і змінювала акценти в залежності від тактичних змін у політиці трудової мобілізації. Так, на початковому етапі вербувальної кампанії (січень – березень 1942 р.), коли було зроблено спробу набирати робітників на добровільних засадах, окупаційна преса відігравала особливо важливу роль, поєднуючи агітаційні функції з інформативними (повідомлення щодо місць запису, часу відправлення, пунктів збору робітників та ін.).

Розгортання вербувальної кампанії на Донеччині припадає на кінець січня 1942 р. і пов'язаний з початком широкомасштабної мобілізації робочої сили з окупованих східних територій до Райху через поразку вермахту у битві за Москву. У публікації «Донецького вісника» повідомляється про прибуття спеціальної комісії Міністерства праці на чолі з державним радником паном Липш до м. Сталіно з метою налагодити кампанію, яка офіційно розпочалася у Сталіно з 27 січня 1942 р. [361, с. 3].

Успішній організації сприяв начальник біржі праці пан Шнурре. Обидва німецькі чиновники неодноразово публікувалися на шпальтах «Донецького вісника», друкованого органу Юзівської міської управи, роз'яснюючи населенню організаційні моменти та переваги праці в Німеччині, які згодом перевидавались в окупаційних періодичних виданнях міст і селищ області. Перша стаття, з якої розпочалася пропагандистська кампанія, була надрукована у номері «Донецького вісника» від 29 січня 1942 р. Більшу її частину складав монолог начальника Центральної біржі праці пана Шнурре, який відразу починається з констатації скрутного становища в сфері працевлаштування: «Відбудова зруйнованих відступаючими більшовиками підприємств і відновлення їх роботи у повному обсязі потребує тривалого часу», доки це не буде зроблено, у місті буде «значна кількість безробітних» [361, с. 3]. Наступна теза мала продемонструвати

населенню вихід зі скрутного становища: «Велика Німеччина іде на допомогу людям, що не мають роботи, і запрошує їх до Німеччини. Таким чином кожному, хто тимчасово залишився без роботи Велика Німеччина допомагає скоротити час безробіття й скрути та забезпечити власне існування і своєї родини» [361, с. 3]. А ось як описуються майбутні умови праці: «У Німеччині кожен робітник буде забезпечений харчуванням, квартирою, гарними виробничими умовами, безкоштовною медичною допомогою під час хвороби і грошовою оплатою» [361, с. 3]. Наприкінці статті маємо інформативні відомості щодо галузей праці: для чоловіків – це видобувна промисловість і сільське господарство, для жінок – сільське і домашнє господарство. Зазначаються також вікові обмеження від 15 до 45 років [361, с. 3].

Важливу пропагандистську роль відігравали репортажі з місця відправлення перших партій робітників до Німеччини. Показовою у цьому жанрі є стаття «Донецького вісника» від 19 лютого «Перший транспорт». Розповідь починається з передачі легкої, радісної атмосфери: «Збори було призначено на 13 годину дня, однак збиратися від'їжджаючі почали задовго до визначеного часу. У приміщеннях, спеціально виділених для збору, галасливо і багатолюдно... Тут і рідні й друзі та й просто знайомі, які прийшли їх провести...» [365, с. 3], «В кімнатах-вагонах і від'їжджаючі, і проводжаючі знайомляться один з одним, діляться враженнями, розповідають про минуле» [365, с. 3]. Таким чином створювався образ того, що виїзд до Німеччини був добровільним і очікуваним. До того ж це кращий вибір, ніж залишитися у спустошеному війною краї.

Отже, на початковому етапі вербування німецька пропаганда, з метою створення контрасту зі своєю діяльністю, активно використовувала реалії радянської дійсності 1930-х рр., зокрема репресії, трудові табори, виснажливий стаханівський рух, мобілізацію на будівництво оборонних споруд восени 1941 року. Так, в окупаційній періодиці м. Краматорська зазначалось: «Більшовистські володарі вербували до відділу трудової повинності тих нещасних, яких вони час від часу відривали від їхніх дружин і дітей, щоб їх, як рабів, використовувати до самої смерті. В німецькому відділі трудової повинності працює для держави один

рік вся молодь обох статей, незважаючи на походження» [454, с. 3]. Такі прокламації знаходили відгук у певній частині населення, зокрема кваліфікованих спеціалістів середнього віку та їх родин, незадоволених радянською владою. Преса нав'язувала мешканцям області уявлення, що «праця в Німеччині – шлях до кращого життя», допомога Райху у боротьбі «в ім'я щастя й благоденства всієї Європи» проти «жидо-більшовиків та їх цинічних лозунгів». Крім того, намагання забезпечити українського безробітного усім необхідним, незважаючи на витрати при перевезенні, є «вищим актом гуманності з боку німецького уряду». Тож, загалом пропагандистська концепція базувалася на таких протилежностях, як: «більшовики» (які зруйнували підприємства) та «Велика Німеччина» (яка «йде на допомогу»), «безробітний» (у Сталіно) та «робітник» (у Німеччині).

Показовим є також порядок перерахування переваг праці на території Райху: харчування посідає перше місце, а оплата – на останнє. Розповідаючи про роботу у Німеччині, пан Шнурре використовує вислови «запрошує», «допомагає», «скористатись запрошенням і поїхати на роботу до Німеччини». Тож, презентація праці будувалася на загалом характерному для нацистської пропаганди першого етапу війни проти Радянського Союзу образі «рятівника від більшовизму» і характеризувалася як реальна допомога і велика ласка з боку німецької адміністрації. Ця риторика мала стимулювати населення до добровільного запису на роботу.

У випуску «Донецького вісника» від 1 лютого 1942 р., тобто лише через 5 днів від початку вербувальної кампанії, повідомлялося, що «запрошення на роботу до Німеччини викликало жвавий відгук у серцях безробітних м. Юзівки...» [362, с. 3]. З цього приводу Григорій Дроздов взяв інтерв'ю у керівника вербувальної комісії Міністерства праці державного радника Липш. У репліках пана Липш продовжується пропагандистська риторика: «В основному робота буде надаватися за спеціальностями у сільському господарстві і на промислових підприємствах Вестфалії та Рейнської області...» [362, с. 3]. У статті від 8 лютого 1942 р., після повідомлення про відправлення першого транспорту

до міста Дортмунд у Вестфалії, підкреслюється, що найважливішою галуззю промисловості міст є видобування вугілля, а також пов'язана з цим металургійна промисловість. Для читачів, не знайомих з географією Німеччини, цей опис показував спорідненість Рейнської області й Вестфалії з Донбасом за промисловою спеціалізацією, що мало сприяти подоланню страху невідомості, адже праця у вугільній і металургійній промисловості була звичною для донеччан. Німецька дослідниця Х. Хольцбергер довела на прикладі німецької газети «Україна», що презентації простору України і Німеччини побудовані на аналогах, які широко використовувалися в окупаційній періодиці [759]. Подібні репрезентації розповсюджувалися на території від Волині й Поділля до Харкова і сучасного Донецька. Отже, зазначена стаття свідчить, що цільовою аудиторією на початку вербування були саме робітники-чоловіки.

Ще одним пропагандистським прийомом можна назвати переконання у рівноправності з німецькими робітниками: «У матеріально-побутовому відношенні усі прибулі на роботи будуть поставлені у ті ж умови, в яких живе і працює німецький робітник» [362, с. 3]. Також повідомлялося, що «вони будуть вільними робітниками».

В окупаційній періодиці повідомлялося про те, що буде встановлено поштовий і посиловий зв'язок, оскільки «до кінця війни особи, що поїхали на роботу до Німеччини, не зможуть повернутися додому через надзвичайне перевантаження транспорту» [362, с. 3]. Виняток буде зроблено для хворих і вагітних жінок. Таке повідомлення на самому початку (лютий 1942 р.) навряд чи могло сприяти трудовій мобілізації, однак звільняло органи працевикористання від труднощів у майбутньому. Але деякі видання області використовували іншу стратегію: у номерах «Маріюпільської газети» від 5 травня 1942 р. та «Костянтинівські вісті» від 1 липня 1942 р. повідомлялося про право іноземних робітників отримувати неоплачувані відпустки, проте лише тим, які безперервно перебували у Німеччині протягом 6 місяців (жонаті, одружені) та рік для нежонатих і неодружених. При цьому зазначалося, що підприємство буде оплачувати вартість залізничного або пароплавного квитка 3-го класу в обидва

боки, починаючи з німецької прикордонної станції, що буде знаходитися на прямому шляху. Тривалість відпустки мала залежати від відстані до дому і складати від 7 до 10 днів. Такі повідомлення носили пропагандистський характер і не відповідали дійсності, адже радянські робітники у 1942 р. насправді були позбавлені усіх вищеназваних соціальних гарантій і частково отримали деякі з них лише навесні 1944 р.

Основним засобом пропаганди в офіційних оголошеннях початкового етапу вербування, коли головний акцент робився на залучення добровольців, виступають повідомлення про надання родичам щомісячної допомоги та привілейованого постачання. Деякі статті цілком присвячені цьому питанню. Наприклад, у серпневому номері «Донецького вісника» повідомлялося про видачу продовольчих карток 2 категорії і роз'яснювався спосіб їх отримання. Однак дістати їх можна було лише у тому випадку, якщо особи «не працюють і не отримують продовольство на себе і своїх утриманців за місцем роботи». Особи, які мали право на отримання карток, мусили зареєструватись у продовольчому комітеті м. Сталіно на основі посвідчень біржі праці. В районах реєстрація мала проводитись місцевими відділами постачання відповідних управ. Люди мали оформити документи якомога швидше.

Таким чином, окупаційна адміністрація приділяла значну увагу висвітленню у пресі підтримки родин працівників, які виїхали до Німеччини. Часто така підтримка була формальною, а пільги на постачання – обмеженими, що засвідчує пропагандистський характер повідомлень.

З березня 1942 р. до газетних жанрів про трудову мобілізацію з Донеччини долучилися листи з Німеччини. Причини їх публікації було роз'яснено у статті «Перший лист» у номері «Донецького вісника» від 26 березня 1942 р.: «Щоденно до біржі праці міста Юзівки з'являється велика кількість людей, які бажають отримати відомості від своїх рідних чи знайомих, які поїхали на роботу до Великої Німеччини. Щоб задовільнити цікавість і розвіяти чутки, що розповсюджуються окремими особами, ми друкуємо уривки з першого листа, отриманого з Дортмунду, від дівчини, що виїхала з першим транспортом» [368, с.

3]. Цей уривок також свідчить про те, що окупаційній владі від початку доводилося спростовувати чутки, вдаючись до усіх можливих засобів. Д. М. Титаренко довів, що цей перший лист був сфальсифікованим: дати його написання не співпадали із прибуттям першого транспорту [636]. Тож, цей лист є штучним конструктом і може слугувати джерелом вивчення стереотипів відносно українських робітників. Звертаючись до «любої матусі та рідних» авторка листа зображувала як добре вона доїхала. «Ах, яка тут краса й культура і вдома, і на вулиці! ... Килими чистять пилососом, ножі і виделки – спеціальною машинкою, і навіть хліб ріжеться не руками, а також машинкою. Мамусю, яка насолода працювати вбраною у білий фартух і керувати цими чудовими розумними машинами!...» – від імен української робітниці писав невідомий пропагандист [368, с. 3]. У цьому уривку знаходимо приховану расову політику нацистів: через зображення подиву і захоплення технічним і культурним прогресом німецького народу, конструюється «меншовартість» українців, а, значить, постає виправданим управління ними більш культурною «арійською» німецькою расою. «Маріюпільська газета» передрукувала цей лист, додавши до нього інтерв'ю з матір'ю авторки.

Зміст решти листів типовий: вони перенасичені розповідями про гарне харчування, легку роботу і доброзичливе ставлення господарів, які повністю відповідають попереднім заявами окупаційної адміністрації. Занадто велика кількість подробиць в описанні страв, якими годують робітників зі Сходу, а також яскрава неправдоподібність деяких моментів (наприклад, годування у ресторанах; укриття трьома ковдрами та ін.) видають щонайменше тенденційний підбір і пропагандистський характер цих матеріалів. Варто відмітити, що усі зазначені листи датуються серединою 1942 р., коли розміри продуктового забезпечення оstarбайтерів, відповідно до німецького законодавства, насправді були урізані до мінімальних.

З березня 1942 р. в окупаційній періодиці регулярно друкувалися подібні витяги з листів, які змальовували ідилічні картини життя і праці в Третьому Райху. Подекуди витяги з листів супроводжують фото робітників, що зображують

їх за обідом або за дозвіллям. Більшість листів насичені пропагандистськими штампами, характерними для журналістів окупаційних видань, що також викликає сумніви у їх автентичності: «Німеччина не має ще досить помічників у боротьби проти сталінської влади», «бо Німеччина – це країна, що організувала велику боротьбу проти більшовизму, країна дійсного соціалізму» [394, с. 2]. Крім того, відсутність адрес і повних імен відправників переважної більшості листів змушує сумніватися в їх оригінальності і виступає аргументом на підтвердження того, що вони були ще одним способом пропаганди, винайденим відомством Заукеля. Необхідність окупаційної влади вдаватись до подібних заходів свідчать про зростаючу недовіру населення до «трудової міграції» до Німеччини.

З травня 1942 р. в окупаційній пресі почали друкувати великі інформаційно-аналітичні статті, присвячені німецькому способу життя, системі цінностей німецького суспільства (наприклад, «Як працюють у Німеччині», «Так живе Велика Германія»), а також репортажі з Німеччини про побут східних робітників.

Першим репортажем з місця життя і праці остарбайтерів була стаття «Українські фахові робітники у Німеччині. Перші спостереження», написана за результатами вищезгаданої інспекції. Вона вийшла як передовиця, що свідчить про надання їй окупаційною владою великого пропагандистського значення. Надалі виходили друком кілька подібних заміток, у яких повторювалися вже відомі «переваги праці у Німеччині», але у цьому випадку вже не як обіцянки, а як здійснені «факти».

Наводилася надзвичайно висока зарплата остарбайтерів: «Кожен робітник заробляє 430 крб. в місяць без жодних обмежень. Але... чиста зарплатня в розмірі до 700 крб. не є рідкістю» [371, с. 1]. У репортажах підкреслювалося, що робітники розподілялися за своїм фахом, якщо його мали: «... металурги – на металургійні та металообробні заводи, шахтарі – на роботу на великі механізовані шахти Рурського басейну...» [373, с. 1], в той час як інші «... на полях Німеччини освоюють передову сільськогосподарську техніку» [373, с. 1], зазначається, що «люди, які не мали в минулому жодної спеціальності, набули її там в

промислових школах при заводах. Жінки та дівчата у своїй більшості направлені на роботу до сільського господарства» [378, с. 3]. 30 червня 1944 р. розмір платні став залежати від продуктивності робітника.

Другий період пропагандистської кампанії настав восени 1942 року, коли зміст та риторика офіційних повідомлень і публіцистичних матеріалів кардинально змінилася. Для цього періоду характерний відхід від пропагандистської риторики і загравання з населенням. Якщо на початку 1942 року у пресі повідомлялося, що жінки та дівчата «можуть записуватися для роботи у Німеччині», то в оголошенні, надрукованому у жовтні 1942 р., начальник краматорської біржі праці використав зовсім іншу риторику: «Всі одинокі жінки та дівчати віком від 15 до 35 років будуть одержувати роботу *тільки в Німеччині* (виділено автором) ... Усі особи, які уникають поїздки, зволікають або ухиляються, будуть виявлені, притягнені до відповідальності й оштрафовані. Хто вірить усім безглуздим чуткам, буде жалкувати сама» [456, с. 4]. Уривок демонструє, що вже восени 1942 р. окупаційна адміністрація не приховує у пресі примусовий характер вербування, а місце пропаганди зайняли погрози. Крім того, виникнення необхідності публічної реакції на поширення чуток про погане поводження з робітниками у Німеччині свідчить про те, що вони стали значним фактором впливу на вербування. Як відомо з військових журналів, період з жовтня по грудень 1942 р. відзначився значними труднощами у наборі робітників та наростанням негативного ставлення населення до нього. Якщо у справочинній документації окупаційної адміністрації констатується наявність труднощів, то матеріали періодичної преси демонструють у який спосіб ці труднощі долалися, подаються моделі комунікації влади з місцевим населенням. Подібна зміна риторики пояснюється, по-перше, емоційним підйомом, пов'язаним з наступом німецьких військ на Сталінград, по-друге, всезростаюча напруга в промисловості вимагала масового примусового набору іноземних робітників.

Наступний етап почався у грудня 1942 р і тривав до кінця окупації, і йому властиве повернення преси до пропагандистської риторики. Такі зміни були викликані поразками німецьких армій, які розвіяли віру в швидку перемогу Райху.

Підприємства перейшли на виснажливі темпи, а запровадження нового озброєння викликало в середині 1943 р. катастрофічну нестачу робітників. Тому окупанти продовжили примусовий набір працівників, а в пресі повернулися до обіцянок і переконань, часто наводяться переліки пільг і заохочень. Варто відмітити, що у цей час на шпальтах офіціозів замість терміну «доброволець», який був вживаний до цього, з'являється поняття «остарбайтер».

У статтях початку 1943 р. (наприклад, «Вони бачили Німеччину») окупаційна влада повертається до вже відомих пропагандистських прийомів, зокрема повідомлень про ситне харчування на рівні з німецькими робітниками. Серед нових заходів цікавою є «справа заощадження», якій було присвячено окрему замітку у номері «Донецького вісника» від 1 грудня 1942 р. Пізніше ця інформація була передрукована окупаційними виданнями інших міст області (зокрема у «Краматорській газеті»). Суть справи заощадження полягала у тому, що робітники могли придбати на зароблені гроші ощадні картки і марки, які потім можна було брати з собою при перетині кордону, а вдома обміняти на місцеві гроші. Крім того, робітник один раз на півріччя міг посилати придбані ощадні картки в банк на Батьківщину, де його родичі отримували до 50% від суми заощадження. Окупаційна влада підкреслювала велике значення цієї справи і для родин остарбайтерів, і для економічного зростання України [455, с. 4]. Особливістю деяких пільг було врахування національних інтересів місцевого населення – забезпечення газетами та радіопередачами українською мовою. Варто підкреслити, що певне полегшення умов і збільшення оплати праці для остарбайтерів у німецькому законодавстві відбулося лише на початку 1944 р., так само, як і введення окремих розпізнавальних знаків для українців.

У статті «Що дає 1 травня робітнику зі Сходу» повідомлялось, що «державні заклади почали розглядати варіанти можливого покращення приміщень, харчування та інших умов життя остарбайтерів. На цьому шляху можна відмітити значний успіх». Серед законодавчих нововведень, що вступають в силу з 1 травня 1943 р., називається значне підвищення тих зарплатних ставок, які до цього були низькими; керівники підприємств зобов'язувалися видавати

повний розрахунок, який показував робітникам, на підставі чого його було здійснено; нові правила щодо надання надбавок, які мали слугувати винагородою для осіб високої кваліфікації, таких як інженери, лікарі, хіміки та ін. [388, с. 3].

У 1943 р. перед окупаційною періодикою постало завдання спростувати впевненість населення в тому, що їхні земляки знаходяться там у жахливих умовах і швидко помирають. Автори публікацій запевняли, що у Німеччині для робітників створено зразкові умови охорони здоров'я, гігієни та медичного обслуговування. Саме ці заходи стали причиною низької смертності серед східних робітників: «... З 1600000 «робітників зі Сходу» в липні померло 0,11 %. Це надзвичайно низький показник смертності. З цих статистичних даних видно, що злочинні чутки про нібито погане ставлення до східних робітників у Німеччині абсолютно безпідставні. Швидше в цьому випадку потрібно відмітити, що кількість летальних випадків в липні 1943 року або навіть річний показник в 1,32% значно нижча за нормальний рівень смертності» [390, с. 4]. У кількох поспіль номерах «Нового життя» друкувалась стаття з враженнями про досвід праці у Німеччині Г. Григор'єва, яка є надзвичайно інформативною щодо чуток, які існували серед населення про працю у Німеччині, і стратегій їх спростування. У публікації, зокрема, йшлося про наступне: «В Юзівці «друзі – приятелі» відмовляли мене від поїздки до Німеччини. Одним з головних аргументів була неминучість використання нас, робітників зі Сходу, як м'язової сили виключно для чорної роботи. Засвідчую: Німеччина дає нам роботу і хліб, і Німеччині потрібні робітники-трударі, а не просто м'язова сила» [541, с. 2].

Отже, публікації 1943 р., що стосувалися теми оstarбайтерів, мають, скоріше, контрпропагандистський характер, спрямований на подолання чуток про погані умови праці, низьку заробітну плату та антисанітарію. Зазначимо, що колишні оstarбайтери у своїх усних свідченнях підтверджують покращення умов праці у 1943 р. і особливо у 1944 р. З листопада 1943 р. оstarбайтерам дозволявся самостійний вихід за межі табору з дозволу керівництва, з 26 березня 1944 року у нарахуванні заробітної плати вони були прирівняні до польських робітників [561, с. 104 – 105]. Лише з цього часу вони набули право отримувати надбавки, премії,

мати соціальне страхування. До самого кінця війни заробітна плата робітників зі Сходу так і не стала однаковою з німецькими робітниками. Тому уся система соціальних гарантій і економічних стимулів, що зображувалася у пресі, не мала підстав.

Розглянувши засоби нацистської пропаганди в окупаційній періодиці, буде доцільно спробувати визначити, наскільки ефективною вона була. Автор погоджується з висновком Д. М. Титаренко, що в умовах хронічної нестачі інформації з радянських джерел, окупаційна преса мала певний вплив на громадську думку. Щодо питання саме вербування на роботу до Німеччини, то найбільш ефективною пропаганда була на початкових етапах, коли ще не проводилися масові примусові заходи і не надходили відомості про фактичні умови праці у Райху. Колишні оstarбайтери свідчать, що зимою і навесні 1942 р. дійсно значна кількість робітників записувалися добровільно, рятуючись від голоду та безробіття. Великі накладі газет, наприклад, «Донецького вісника», дозволяли поінформувати досить значну кількість населення і, відповідно, завербувати на роботу. Однак вже з середини 1942 р. ефективність пропаганди у пресі стала знижуватися, про що свідчить і аналіз публіцистичних матеріалів.

5.2. Специфіка джерел особового походження

В межах антропологічного повороту до постаті «звичайної людини» в історії, що відбулося в останні десятиліття в гуманітарних науках, особливого значення набули матеріали особового походження. Через це свідки і учасники історичних подій отримали право «власного голосу» в історії, що дозволяє переглянути, доповнити чи навіть подивитися заново на традиційні історичні сюжети. У вивченні історії оstarбайтерів загалом, так і східних робітників, вивезених з Донеччини, зокрема, особові матеріали набувають надзвичайно важливого значення, адже багато десятиліть їхня історія була виключена з офіційного дискурсу про Другу світову війну. Листи, щоденники і усні свідчення колишніх примусових робітників дозволяють, по-перше, заповнити «білі плями» в

історії примусової праці, що утворилися за часи замовчування теми, а, по-друге, різні види особових матеріалів уможливають актуалізацію індивідуального і колективного досвіду східних робітників, вивчення того значення, яке вони надавали йому як безпосередньо під час перебування у Німеччині, так і багато років після означених подій, їхні стереотипні і неординарні вчинки, стратегії виживання і самопрезентації.

Виходячи з того, що джерельною базою дослідження виступають різні види особових матеріалів, що утворилися у різний час, їх буде розглянуто за хронологічним принципом, відповідно до послідовності їх виникнення. Але спочатку буде здійснено короткий огляд опублікованих джерел.

У воєнні часи та повоєнні роки з'явилися перші публікації джерел з історії війни та окупації, була видана низка публіцистичних видань і мемуарної літератури, присвячена примусовій праці в Німеччині, збірок листів остарбайтерів. До першої групи належать такі видання, як: «Советские люди на немецкой каторге», «В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе» (вийшли друком у 1943 р.), «В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи» (1945 р.) [616; 195; 194]. Перша – передрук статей, що з'являлися в радянській пресі («Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда», «Труд») в 1942 – 43 рр. Самі статті побудовані на уривках з листів остарбайтерів, у більшості молодих дівчат, до своїх рідних, які тим чи іншим чином потрапили до рук доповідачів і коментарів останніх, а також розповіді тих, кому пощастило повернутися на Батьківщину, при чому в них не вказується яким чином їм вдалося в 1943 р. повернутися додому, зазначається лише, що «дивом». Такі репатріанти закликають до помсти та порятунку заради тих, хто залишився. Другу групу складають публічні виступи на мітингах, розповіді очевидців окупаційного режиму, в яких містяться розповіді колишніх невільників Третього Райху, які в 1945 р. вже масово поверталися до СРСР в процесі репатріації. У збірках є згадки і про мешканців Сталінської області. Наприклад, Катерину з Дружківки господарка облила гарячим молоком, від чого дівчина осліпла [616]. Від імені

жительки Київської області Оксани Дубенюк зображуються дії вербувальників в Україні, зокрема примусове відправлення 6 тисяч мешканців м. Сталіно та тисячі мешканців м. Харцизька [616, с. 27]. Міститься також автобіографічна розповідь краматорчанина Андрія Ревякини: на прикладі цього 16-річного хлопця можна простежити гіркий шлях оstarбайтера від приміщення міського театру, де був збірний пункт, крізь поїздку у вагоні з написом «Добровольці на роботу до Німеччини», важку працю на заводі боєприпасів, втечу, двомісячний шлях додому, нарешті, до повернення до рідного Краматорська [616, с. 32].

Напевно, найбільший емоційний ефект справляли живі, сповнені болу та жахливих подробиць про рабське життя в Німеччині, про знущання господарів, голод і холод, листи дівчат-остарбайтерок до своїх близьких (частіш за все матерів). Вони найкраще слугували роздмухуванню ненависті до ворога і бажання помсти, тому часто використовувалися авторами цієї доби. В 1947 р. виходить окрема збірка листів українських оstarбайтерів «Листи з фашистської каторги» [485], яка включає 203 листи, з них 34 написано мешканцями Сталінської області, а також тут є спогади колишніх примусових робітників та деякі матеріали окупаційної влади. Прізвища авторів вказано скорочено, що дало підстави вже українським науковцям висунути сумніви щодо їх достовірності.

Своєрідним маніфестом тих «сотень тисяч, хто не хоче вертатись», стала стаття Івана Багряного «Чого я не хочу вертатись до СРСР» [172]. На підозріле ставлення європейців та американців автор відповідає «Я не хочу вертатися до СРСР, тому що там людина не варта того, що й комаха» та яскраво описує реалії довоєнної радянської дійсності. «При одній думці, що мене таки спіймають й повернуть, в мене сивіє волосся і я вожу з собою дозу ціаністого калію, як останній засіб самозахисту перед сталінським соціалізмом, тою «родіною», - підсумовує І. Багрянний [172].

Мемуарна література 1960-х рр. цілком пронизана духом патріотизму. Збірки спогадів, що виходять у цей час, розкривають антифашистську боротьбу та особисту мужність радянських військовополонених та примусових робітників і робітниць в самому серці гітлерівської катувальної машини – концтаборах

Бухенвальд, Равенсбрюк, Дахау та інших таборах смерті[461; 548]. У дослідженні також використані збірки спогадів колишніх остарбайтерів, зібрані під час пошукових проектів останніх десятиліть [489; 535; 549; 550; 553; 588; 622; 638; 797].

Кореспонденція східних робітників займає особливе місце серед джерел особового походження. За слушним зауваженням А. К. Соколова, листи зачіпають мікроскопічні форми буття, містять чимало відомостей з історії повсякдення, дозволяють вивчати історію знизу, досліджувати, як люди різного положення, знання і кругозору переживають історичні події [424, с. 354]. Під час Другої світової війни великі маси людей опинилися відірваними від звичного середовища, у випадку остарбайтерів – ще й ворожому, чужому мовно і ментально, тому можливість листування набула для них особливого значення.

Джерельний комплекс листів остарбайтерів починає формуватися одним з перших – вже з самого початку прибуття до Німеччини робітники намагалися передати рідним вісточку про себе (окупаційна влада розпочала друкувати такі листи на шпальтах окупаційних видань з березня 1942 р.). Однак офіційний поштовий зв'язок для остарбайтерів було запроваджено з липня 1942 р., 25 листопада того ж року були складені спеціальні правила листування. За цими правилами кожен робітник міг відправляти 2 листівки на місяць за допомогою Німецької поштової служби в Україні.

На достовірність листів як історичного джерела значний вплив мала цензура, якій підлягало листування робітників зі Сходу, відповідно до наказу ОКВ від 22 червня 1942 р., у Центрі перевірки іноземного листування у Берліні (перший етап), потім – безпосередньо в таборах або на біржах праці (другий етап)[559]. Цензурній перевірці підлягали лише листи робітників з окупованих територій Радянського Союзу (в кордонах до 1939 р.). Кругла печатка з літерами Ав означала, що лист пройшов перевірку, а частини тексту листів, які не відповідали офіційній пропаганді, щільно закреслювалися олівцем або ручкою. Наступний етап перевірки проводили вже безпосередньо окупаційні органи на місцях, про що свідчать наявні штампи Економічної інспекції «Південь» з

підписом виконавця.

Таким чином, робітники могли писати своїм рідним лише те, що не суперечило офіційній пропаганді, не могли повідомляти навіть про негативні настрої або події. Наприклад, у листі до Феодосії Харченко закреслені цензором рядки починаються після таких слів її сина: «Я живий, але зовсім не здоровий» [258, с. 2]. Лист Марії Дзюби до рідних затерто після слів: «Я дуже хочу додому, я дуже за вами скучила, але я не маю сили нічого зробити» [343, с. 3].

Для того, щоб пройти цензуру, робітники часто використовують вирази «живемо добре», «робота легка», а потім коротко перераховують новини або описують умови, без їх оцінки. Розглянемо приклад листа Ганни Чих своїм рідним, який є характерним: «Хліба отримуємо по 350 гр. у день, 2 рази суп і 25 гр. ковбаси або масла. Робота дуже легка, отримуємо то 8, то 9 марок на місяць» [309, с. 5]. Незважаючи на запевняння у тому, що робота «дуже легка», для рідних мало бути очевидним, що харчування і оплата праці незадовільна. Майже у кожному листі зустрічаються наступні вирази: «живимо поки що добре», «годують поки добре», «поки живий», «живемо поки нічого» і т. д., які одночасно допомагали і оминати цензуру, і передати вісточку рідним.

Також часто робітникам вдавалося обійти цензуру, використовуючи описові звороти у своїх листах. Олександра Жукова так описує свої будні: «Любі батьки, у нас йдуть «жахливі дощі», спимо по 3 години вночі. Жива буду – побачимося, якщо не буде спіткати така доля, як деяких росіян, що живуть у Німеччині» [260, с. 2]. У деяких листах, що мають штампи про проходження перевірки, знаходимо прямі повідомлення про примус. Наприклад, Митіна Ганна пише наступне: «Завербували нас сюди примусово. Завербували усю молодь, але потрапили сюди лише 10 дівчат!» [262, с. 3].

Вільніше писати робітники могли тоді, коли передавали листи через знайомих, а не поштою. У Віри Гребенюк була можливість передати своє послання з перекладачкою, яка їхала у відпустку, тому вона відверто повідомляє про смертність серед робітниць, про те, що вони отримують багато негативних новин від рідних [265, с. 3]. Такі листи свідчать, що система цензурної перевірки

не була досконалою і родичам вдавалося отримувати правдиву інформацію про роботу в Німеччині.

Крім того, при аналізі листів слід мати на увазі, що часто мотивом їхніх авторів було заспокоїти рідних, які не знали навіть, чи живі їхні діти. Тому вираз «Я жива і здорова, чого і тобі бажаю» можна зустріти майже у кожному листі. Робітники намагалися переконати батьків, що не варто «хвилюватися» і оминають інформацію, яка може їх занепокоїти. Таких прикладів надзвичайно багато: «Нічого, усе переживемо і повернемося додому», Любов Антошко у листі до своєї мами: «Бережи себе, нічого не жалій. Про мене не хвилюйся, я поки жива» [266, с. 2; 267, с. 2]. Тож, бажання авторів заспокоїти свої рідних ускладнює інтерпретацію і аналіз змісту, не завжди можна точно встановити, де автор лише заспокоює близьких, а де повідомляє про своє фактичне становище. Прикладом може слугувати наступний уривок: «За одяг не турбуйтеся – я не боса і не гола. А те, що ви думаєте, що я чуже наділа, це все даремно. У мене чоботи і десять суконь» [268, с. 2].

Листи остарбайтерів рідним є автентичним джерелом, генетично і хронологічно пов'язаним з дійсністю. Колекція поштівки, що розглядається, написана на тримовних бланках (українська, російська та німецька мови), є штампи робітничих таборів (лише для листів промислових робітників), штампи поштової служби з датою і штампи цензурної перевірки. Поштові картки склалися з двох аркушів: на першому писали остарбайтери, другий призначався для відповіді, таким чином, обсяг листа був чітко визначений. Адресу одержувача треба було писати від руки у правій частині листівки; замість адреси відправника – штамп з зазначенням міста і номеру табору. Адреси відправників і одержувачів дозволяють простежити географію розміщення робітників у Німеччині та населенні пункти, з яких вони виїхали. Відправниками листів були молоді люди (дівчат більше, ніж хлопців), вивезені на роботу до Німеччини протягом вербувальних кампаній 1942 р., які писали до батьків, інших родичів, рідше – друзів у Німеччині.

Листи остарбайтерів належать до джерел без визначеного формуляру та

мають структуру, характерну для епістолярного жанру: починається з привітань (часто зустрічаються такі вирази, як «потискаю вашу праву руку»), потім часто наводиться довгий перелік родичів і знайомих, повідомлення про отримання останнього листа, запитання до родичів, розповідь про себе, привітання до друзів і знайомих, слова прощання і підпис листівки. Слід відмітити загальний низький рівень грамотності авторів, вживання «народної мови».

Аналіз змісту листів розкриває велике значення листування у житті самих примусових робітників: «Перечитую листівки кожного дня у вільну хвилинку. Ніби-то поговорила з вами» [269, с. 2]. З листів оstarбайтерів стає відомо, що вони писали значно більше листів, ніж отримували, тоді як отримання вістей від рідних ставало для робітників значною подією: «Мамочка, я вашу листівку отримала 18 березня 1943 р., якій була дуже рада. Якожен рядок залила слізьми» [275, с. 3].

Майже у кожній листівці знаходимо прохання до рідних писати частіше, або хоча б просто написати декілька слів. Вочевидь, у такий спосіб робітники намагалися переконатися, що їх рідні живі. Часто автори не лише просять рідних писати, але й вказують, про що саме бажають довідатися, найчастіше це – здоров'я рідних, новини про життя родичів, наявність їжі, одягу і даху над головою, чи ходять рідні обмінювати одяг і що нового поміняли. Також автори листів цікавляться, чи мають батьки роботу, чи ходять молодші брати і сестри до школи та ін. Зазначені питання характерні для молодих людей, вивезених з міст та містечок, в той час як сільська молодь просить розповісти про сад і город, про трудовні та інші особливості сільських буднів. Частотні питання, що стосуються новин у місті / селі, наближеності фронту та ін. Велика кількість питань до рідних вказує на тісний емоційний зв'язок з рідними, наявність взаємної турботи і підтримки, важкість перенесення розлуки, прив'язаність до рідного міста, села.

У листах знаходимо відголос політики соціального заохочення для виїзду до Німеччини. Наприклад, Віра Гребенюк у листі до батьків питає чи отримують вони за неї хліб і гроші, якщо ні, то просить написати причину [264, с. 2]. У листах колекції, яка розглядається, часто піднімалася тема відпусток. Саме в першій

половині 1943 р. були розроблені правила отримання відпусток для робітників зі Сходу, що викликало великі сподівання і одночасно сумніви: «У вересні нам обіцяють відпустку, якщо тільки пустять, то ми до вас приїдемо», – пише Валентина Головіна своїм рідним [259, с. 1].

Листи оstarбайтерів можуть слугувати джерелом щодо умов їхньої праці і побуту в Німеччині. Найчастіше респонденти вказують місто, у якому працюють, тип підприємства, режим роботи, оплату праці. Серед деталей побуту важливе місце займає харчування, наявність одягу, стосунки з сусідами по бараку, рідше – з господарями, а також проведення дозвілля.

Листи надають загальну інформацію про те, де працювали їхні автори. Промислові робітники найчастіше писали, що працюють «на фабриці» або «за машиною», подробиць праці майже не вказували, проте детально описували раціон і розмір зарплати: «Працюю за машиною, робота цікава. Отримала 32 марки 75 пфенігів. Їмо добре – 2 рази суп чи інше, а ввечері – 300 г хліба і ковбаса, «Знаходжусь у Німеччині, в с. Альтенграбов, працюю на фабриці з 7 годин ранку до 4, у суботу – до 12, потім вільний час» [275, с. 2; 283, с. 2]. Згадка про перебування «у таборі» також є вказівкою на працю в промисловому секторі: «Знаходжусь у таборі, як і всі, працюю 12 годин, їсти дають двічі на день гарячої їжі і 300 г хліба, а тепер я отримую 400 г і два рази на тиждень маргарин по 50 гр., бо моя робота вважається важкою. Я працюю у котельній» [286, с. 3]. Віра Гребенюкова, чий лист не проходив цензурну перевірку, писала наступне: «Працюю на фабриці за токарським верстатом, зранку не їм нічого, а ввечері – густіший суп, 300 г хліба і 20 г ковбаси. Заробляю 8 – 12 марок за 2 тижні» [284, с. 2].

Відмітимо, що часто пройти цензурну перевірку (на це вказує відповідний штамп) вдавалося листам, автори яких не лише називають розмір зарплатні, але й зазначають, що грошей вони не отримують, або їх недостатньо: «Заробляю по сорок марок у місяць, але грошей нема й копійки. Зранку хліб – 400 г, обід і вечеря – варене що-небудь» [285, с. 2]. Тож, незважаючи на цензуру, робітникам, що вже виїхали, вдавалося описати рідним фактичну ситуацію з оплатою праці і

харчуванням у Німеччині, на протигагу офіційній пропаганді в окупаційній пресі.

Робітники, які потрапили до сільського господарства, називали, яку саме роботу вони виконують і майже не писали про зарплатню і режим роботи, часто вони писали позитивні відгуки про своїх господарів, правдивість яких підтверджують подробиці та фото: «Мені дуже добре і якщо я буду знати її адресу (знайомої Євгенії – прим. автора), то зможу допомагати усім – грошима, одягом, харчуванням. Мої господарі – добрі не відмовлять» [289, с. 2].

Таким чином, листи оstarбайтерів свідчать про більш комфортні умови життя і праці в сільському господарстві, переважно кращі стосунки з господарями, більше можливостей для дозвілля.

Оскільки більшість листів датуються першою половиною 1943 р., після 1 – 1,5 років перебування у Німеччині, то автори не дуже часто детально описують умови життя і праці, а повідомляють лише про зміни у їхньому становищі, про новини, серед яких навіть незначне збільшення раціону або покращення житлових умов було великою подією, адже в умовах воєнного часу житло і харчування набувало неабиякого значення. Важливою темою листів робітників своїм рідним були повідомлення про наявність у них одягу. Східні робітники намагаються заспокоїти рідних, підкреслюючи, що мають все необхідне. Загалом, питання одягу належить до нагальних – ля східних робітників була передбачена форма одягу, яка видавалася, хоча дуже часто вони носили те, що взяли з дому або купували на місці.

Аналіз листів дозволяє зробити висновок, що вихідці з Донеччини часто жили і працювали разом, і це їх дуже підтримувало: «Сталінських дівчат 6, усього нас в кімнаті 18. Усі дівчата гарні», «Працюю на фабриці з хлопцями з нашого села» [294, с. 2; 295, с. 3]. Спілкування з дівчатами, які жили разом, також полегшувало трудові будні, в той час як розлучення з подругами сприймалося дуже болісно. Хоча не завжди стосунки між дівчатами, навіть знайомими, були дружніми. Чернявська Дуся жалілася на свою подругу: «Мене бідну уже Дася заклювала, як квочка» [297, с. 2]. Загалом можна сказати, що відносини між робітниками у робітничих таборах, так само, як і тих, хто жив у господарів, мали

велике значення для дівчат-робітниць, у той час як для хлопців це не грало значної ролі. Сергій Беспалов повідомляв: «тут багато росіян, але ми говоримо тільки про те, як у вас у таборі, як годують і чи є знайомі» [300, с. 2]. Друзі і знайомі, що потрапили до різних міст чи робітничих таборів, вели листування між собою: «За мене не турбуйтеся – я живу добре і маю переписку з Валею і Жорой. Живимо ми з Тасею разом, їмо також разом» [299, с. 2].

У листах автори часто просять рідних надіслати адреси своїх знайомих-односельчан, що працюють у Німеччині. Дорошенко Людмила просила тітку дізнатися у рідних і вислати їй адреси її подруг, які теж опинилися у Німеччині, але і сама знайшла їх через розшукову службу [301, с. 2]. Хоча офіційно виходити за межі табору остарбайтерам було дозволено лише у листопаді 1943 р., однак зміст листів свідчить, що і до цього були випадки, коли робітники з окупованих територій Радянського Союзу виходили за межі табору або навіть їздили до інших міст. Повідомлення про проведення дозвілля, про перші виходи за межі таборів без наглядачів написані з невимовною радістю і безпосередністю, що свідчить про значення таких подій для відправників: «Завтра після роботи я прийду, швидко перевдягнуся і піду у кіно (картоплю за мене почистять дівчата). Вперше за моє перебування у Німеччині я йду ввечері і без провідників!!! Ми йдемо вдвох з однією з наших дівчат. Зараз цікавий фільм, там повно німців. Піду хоч трохи розважусь, а то так все противно» [307, с. 2]. Проте, все ж таки типовим було скоріше, таке: «Тату, не подумай нічого поганого про мене в чужій стороні, моя поведінка гарна, навіть поганого тут робити неможна, тут дисципліна військова» [304, с. 2].

У листах нерідко зустрічається загальна оцінка свого становища, частіше негативна (зауважимо, що таким реплікам вдавалося пройти цензуру): «багато сумую і сильно схудла, не дочекаюся, коли приїду додому»; «Як тільки роззирнусь на всі боки – усе нудне, чуже та противне»; «мені тут дуже важко» [305, с. 2; 306, с. 2; 308, с. 2]. Однак зустрічаються і позитивні оцінки: «Переїхала на другу фабрику до іншого табору. Тепер працюю на кухні. Дуже жалкую, що не взяла тебе сюди» [309, с. 2]. Відмітимо, що праця на кухні означала кращі

можливості прохарчуватися, певно, кращу, ніж на окупованих територіях.

Тема, яка зустрічається у всіх листах, – це туга за Україною, за рідним краєм: «Лише одне нас мучить – те, що ми далеко від рідної України. Так хочеться додому, що не можу описати»; «Мені дуже хочеться додому. Намагаюсь менше про все думати, найперше, про дім. Тому що як подумаєш... Шкода рідне Дебальцеве» [310, с. 2, 311, с. 2]. Остарбайтери в листах вітали рідних зі святами (серед яких Різдво, Великдень, 1 травня), які теж святкували у Німеччині; писали про перенесені хвороби, погоду, деякі життєві дрібниці (наприклад, Марія Алімова вислала фото з німецькою завивкою) [284, с. 2].

Тож, листи остарбайтерів є цінним автентичним джерелом з різних аспектів перебування у Німеччині: умов життя і праці, побуту. Однак унікальність цього джерельного комплексу полягає у можливості відтворення емоційного життя східних робітників, взаємовідносин з рідними, тих проблем, що турбували їх безпосередньо під час перебування у неволі.

Щоденники належать до особливо цінних, хоча і досить рідкісних, матеріалів особового походження, серед яких їх виділяє регулярна синхронна фіксація подій, майже повна відсутність помилок пам'яті, що робить їх важливим джерелом як щодо фактичного перебігу історичних подій, так і щодо їх апріорного сприйняття автором.

Особистих наративів, створених безпосередньо під час Другої світової війни, надзвичайно мало, тому кожен текст має високу цінність, адже розкриває цілісний світ індивідуального досвіду, усвідомлення автором власного «я» в складній системі міжособистісних і суспільних відносин воєнного часу.

Джерельний потенціал щоденників східних робітників буде розглянуто на прикладі особистого наративу остарбайтера з Донеччини Галини Друпп, створеного під час її перебування у Німеччині та опублікованого її сином Петром у 2001 р. Записи щоденника розпочато 18 липня 1942 з прибуття до розподільчого табору у м. Зоест і завершуються 27 вересня 1945 р. поверненням до рідного міста Артемівська після виснажливої дороги і кількох місяців перевірок радянськими спецслужбами. На відміну від більшості східних робітників, які були вивезені до

Німеччині у зовсім юному віці, Галині на початок війни вже було 22 роки, вона мала вищу освіту і професійний досвід – працювала вчителькою фізики у м. Дебальцево. Варто зазначити, що авторка належала до приблизно 1 % східних робітників з Донеччини, що мали вищу освіту (як було з'ясовано під час аналізу фільтраційних справ). Здобута освіта і напрям професійної підготовки авторки вплинув на змістове наповнення тексту.

Хронологія подій від початку війни до початку ведення щоденника дописана авторкою вже пізніше, ця частина характеризується значним впливом радянського дискурсу героїзації війни, який майже відсутній в основній частині щоденника. Записи робилися з різною періодичністю: від 1 (квітень 1943 р.) до 16 разів за місяць (грудень 1942 р.). Галина досить детально описувала як події зовнішнього життя і роздуми над ними, так і свої внутрішні переживання, що робить її щоденник особливо цінним джерелом. Однак під час підготовки до публікації автентичний текст зазнав редакторської правки. Проте, швидше за все, щоденник не планувався до друку на момент створення, адже не був виданий за життя авторки. Причини, з яких Галина почала робити записи під час перебування у Німеччині, сформульовані нею наступним чином: «Щоденник був однією з тих ниточок, що пов'язував мене з Батьківщиною, вселяв надію на довгоочікуване повернення додому» [641, с. 11].

Щоденник Галини Друпп може слугувати джерелом щодо повсякдення та соціального світу дівчат-остарбайтерів, що мешкали у таборі № 216 фірми С. Нohage&C⁰ (місто Люденшайд), у якому дівчина провела весь час перебування у Німеччині. Авторка мешкала у замкненому соціальному середовищі, до якого загалом входило близько 100 осіб – робітників фабрики, з яких 60 – східні робітниці. Однак постійно у щоденнику згадувалося близько 20 осіб, які й склали соціальний світ щоденника, з них 6 – найближчі подруги авторки.

Дівчина фіксувала події, пов'язані з її індивідуальним досвідом. У тексті простежується зміна емоційного забарвлення і характеру значущих подій, які вона занотувала, відповідно до років перебування у Німеччині. Найбільше емоційне пригнічення спостерігається у записах 1942 р. Для цього хронологічного періоду

характерний опис типових буднів робітників зі Сходу: жахи розподільчого табору, знайомство з фабрикою та її господарем. Особливості харчування і помешкання викликали почуття гострого неприйняття, в той час як робота, навпаки, характеризувалася як неважка, але монотонна і виснажлива (11,5 годин). Буденними у перший рік перебування були виснажлива праця, хвороби, загроза смерті. Фізична та психологічна адаптація проходить важко – дівчата намагаються викликати хвороби, щоб їх повернули додому.

У записах 1943 р. все більшого значення надавалося подіям зовнішнього життя, насамперед, воєнним діям, перебігом яких Галина була надзвичайно зацікавлена. До характерних рис побуту додалися авіаційні нальоти і загальне відчуття наближення змін. Умови утримання робітників у 1943 р. надзвичайно вплинули на побут східних робітниць, з цього часу вони отримали можливість виходити за межі табору без супроводу, ходити в кіно, почали зустрічатися з іноземними робітниками інших національностей. У записах 1944 р. найбільше уваги приділялося соціальним контактам за межами табору і підприємства, особливе місце займали романтичні стосунки як самої авторки, так і її подруг з робітниками із західноєвропейських країн. 1945 р. характеризувався авторкою як суцільне очікування, важливою подією якого стало прийняття важкого рішення щодо повернення додому. Варто зазначити, що авторка розуміла можливі наслідки такого вчинку: «Говорили, що після повернення на Батьківщину, нам усім, хто був у Німеччині, дадуть по 10 років тюрми і відправлять прямо до Сибіру. Для себе я підрахувала: «Що ж, 10 років, так 10. Після закінчення заслання мені буде лише 35. Краще відбуду строк, повернусь на Батьківщину і буду у себе вдома» [641, с. 112].

У щоденнику знаходить відображення радянський патріотизм автора і, відповідно, вороже ставлення до німців, яке, однак, з часом дуже змінюється. На початку перебування у Німеччині Галина переносила на усіх німців образ ворога. Однак поступово ставлення до місцевого населення стало диференційованим, по мірі знайомства з окремими людьми: «У таборі я розповіла дівчатам про цього дивного лікаря. Для мене було дуже незвично почути просто людяне ставлення з

боку німця тут, у Німеччині» [641, с. 98]. І німецькі, і східні робітники від самого початку працювали на фабриці разом, однак у перші місяці не спілкувалися між собою. Поступово між німецькими робітниками і остарбайтерами почали налагоджуватися взаємовідносини. У записі від 4 квітня 1944 р. Галина повідомила наступне: «Чи то ми вже звикли, чи з іншої причини, однак, з нами на фабриці почали розмовляти німці. Чоловіки, в основному, потихеньку лаються на Гітлера, а жінки – жаліються, що їм доводиться багато працювати» [641, с. 99].

На сторінках щоденника прослідковується сталий інтерес авторки до особливостей німецького способу життя: від архітектури до певних звичок, яким надаються оціночні судження, повідомлялося про святкування визначних подій, роздуми над отриманими листами і подіям життя чи побутовими випадками.

Щоденник Галі Друпп має високий інформативний потенціал, по-перше, він густо насичений фактичним матеріалом щодо переїзду, перебування в розподільчому та безпосередньо робітничому таборі, особливостей харчування й оплати праці та інших умов, по друге – містить глибоку рефлексію над подіями життя, почуття й емоції авторки, багатий світ її суб'єктивного досвіду перебування на примусовій праці у Німеччині.

На відміну від листів і щоденників, джерельний комплекс спогадів остарбайтерів почав формуватися досить пізно – після того, як питання щодо необхідності компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам, яке виникало ще з середини 1980-х років, завершилося у 1993 р. рішенням про виділення Федеративною Республікою Німеччиною 1 млрд. марок для реалізації цієї мети. Грошові виплати в Україні здійснювалися через Фонд «Взаєморозуміння і примирення». У 2000 р. було створено Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», через який до компенсаційних виплат долучилися також підприємницькі кола Німеччини. Процес з виплатою компенсацій викликав значний суспільний і науково-дослідний резонанс, який, між іншим, знайшов відображення у низці проектів зі збору усних свідчень колишніх примусових робітників Райху, чий досвід довгий час було повністю виключено з офіційної пам'яті про Другу світову війну.

З 1997 р. починається налагодження контактів Товариства «Бохум – Донецьк» з колишніми східними робітниками Донеччини. Було виявлено, що на 2001 рік живими залишалось приблизно 50 000 осіб. Товариство «Бохум – Донецьк» займалося записом інтерв'ю і мемуарів, які використані у дослідженні. Автором також проаналізовано транскрипти інтерв'ю та опубліковані матеріали інших проектів. Завдання, які ставить перед собою автор, дозволяють використовувати матеріали декількох проектів, адже усі вони присвячені одній групі, а саме – примусовим робітникам Третього Райху.

Особливістю спогадів колишніх оstarбайтерів є те, що вони зазнали незначного впливу радянської офіційної політики пам'яті, адже у більшості були записані вже після розпаду Радянського Союзу. Пам'ять цієї групи жертв нацистських переслідувань не була включена до радянського канону, у якому виділяється ідеологічна заданість, стандартизація у характеристиці ситуацій і подій та інші характерні риси радянської мемуаристики. У дослідженні використані транскрипти глибинних тематичних напівструктурованих інтерв'ю та опубліковані спогади оstarбайтерів Донеччини.

Спогади колишніх примусових робітників найчастіше починаються з короткого автобіографічного нарису про дитячі і юнацькі роки, що є цінним джерелом щодо вікового, соціального стану оstarбайтерів і унікальним стосовно досвіду, набутого до вивезення до Німеччини, який багато у чому визначив особливості сприйняття і адаптації на примусовій праці. Найчастіше це були молоді люди з бідних, багатодітних родин, що закінчили 5 – 7 класів. Тому переважно це були неповнолітні, школярі. Одночасно ці молоді люди мали нелегкий життєвий досвід. Адже на їхні дитячі роки припали лихоліття голоду, часто з батьківською родиною вони переїздили у пошуках роботи. Досить травматичним був досвід наступу ворожих військ, воєнні дії за рідний населений пункт.

Спогади оstarбайтерів дозволяють розширити розуміння того, якими способами відбувалося залучення робітників на місцях, з'ясувати, як саме на практиці виконувалися програми з набору робітників до Німеччини і чи

відповідали вони офіційним, а також вплив і ефективність пропаганди у пресі. Щодо такого кола питань як мотиви вивезення, чутки, які циркулювали серед молоді, мотиви виїзду, усні свідчення є унікальним джерелом. Респонденти відмічають успіх пропагандистської кампанії з вербування робітників, принадливість картин красивого забезпеченого життя, створеного пресою для донеччан на початку окупації.

Скрута також змушувала людей шукати кращої долі у Німеччині. Одна з добровольців, М. І. Горожанкіна, мотивувала свій від'їзд: «Рідних евакуювали, я блукала, голодувала. Бувало зайду до занедбаної садиби, переночую на лавці. Прибилась до жінки, у якої було троє своїх дітей. Щоб не набридати вирішила поїхати... Староста допоміг зібратися в дорогу. За два тижні була у Німеччині» [412]. Марія Іванівна була вдячна старості за допомогу. Тож, такі дії були вимушені соціальним тиском окупаційної влади, безнадійним становищем. Марія Іванівна свідчить, що в 1942 р. на біржах праці м. Сталіно багато люду записувалося працювати до Райху, рятуючись від голоду. Частина добровольців складали амбітні люди, які сподівалися знайти в Німеччині більш достойне застосування своїм здібностям, покращити матеріальне становище. Окупаційна влада, як відомо з аналізу окупаційної періодики, пропонували роботу за фахом металургів та шахтарів, що свідчить про регіональну гнучкість пропаганди.

Тож, згідно усних свідчень, мотивами робітників, які виїхали добровільно, були економічні причини, а також прагнення побачити світ. Добровільно виїжджати продовжували до осені 1942 р., доки не стали приходити листівки з Німеччини. Слід зазначити, що найчастіше наведені вище причини респонденти називають стосовно інших людей, знайомих чи сусідів, що виїхали добровільно.

Розповсюдженим способом залучення робітників був виклик за повісткою, після отримання якої необхідно було приходити самостійно до збірного пункту. Такі методи переважали в 1942 р. Одним з мотивів того, що викликані з'являлися за повісткою, був страх покарання (в газетних статтях також про це повідомлялося). Окрім повісток практикувалося також вилучення документів, що

підтверджували особу, у молодих людей, які таким чином були вимушені з'являтися на збірні пункти.

Спогади остарбайтерів дозволяють з'ясувати, що хоча у першій половині 1942 р. виїзд на роботу до Німеччини оголошувався добровільним вибором, вже навесні 1942 р. окупаційна влада почала застосовувати примусові заходи. Наприклад, Іван Мартиненко свідчить про наступне: «На початку квітня 1942 р. я і мій брат Микола були відправлені міняти речі (щоб добути їжі – прим. автора) і біля Гришино (село біля Покровська – прим. автора) були затримані, нібито ми партизани. З Червоноармійська нас з іншими громадянами відправили на працю до Німеччини» [797]. У цей час вивезені у 1943 р. майже завжди повідомляють про примусові заходи. Наприклад, Л. Г. Малахова пригадує ці події: «В 1943 році нас стали виганяти, вантажити в ешелони і відправляти до Німеччини. І ось в серпні до нас додому прийшли німці мене забирати, хоч я і була неповнолітньою. Мені усього не вистачало 2 тижні до повноліття, але мене забрали. Зі мною поїхала мама... якби не мама, я не знаю як би я там вижила» [413]. Виїзд батьків разом з неповнолітніми дітьми можна вважати однією зі стратегій виживання для підлітків і молоді, яка, згідно усних свідчень, була досить розповсюдженим явищем. Подружні пари також намагалися триматися разом.

Спогади колишніх остарбайтерів надають відомості щодо стратегій ухилення від вивезення, до яких вдавалися мешканці Донеччини. Сюди належали: підкуп відповідальних службовців, викликання хвороб, втечі, а також безкорисна допомога німецьких і місцевих відповідальних осіб. Вони є цінним джерелом щодо утримання та переміщення робітників перед відправленням до Райху.

У розповідях про перевезення найчастіше згадується лише послідовність подій і описується емоційний стан самих від'їжджаючих, для яких чи не найбільшою проблемою стало розлучення з батьками і з батьківським домом, а також велике враження справляли вантажні вагони з соломою («телячі вагони») та дезінфекція. Про них згадують майже всі респонденти. Однією зі стратегій виживання у дорозі був обмін речей, взятих з дому, на продукти харчування. Зазначимо, що практика обміну речей на продукти була широко розповсюдженою

на окупованих територіях: продаючи одяг чоловіків жінкам вдавалося прогодувати дітей. Характерно, що респонденти часто не запам'ятовували назви міст, куди їх привозили, лише приблизно називали країни, через які проїжджали: «Привезли нас в якесь там місто десь у Німеччині» [415]. Можна припустити, що цьому сприяв стан емоційного напруження і стресу серед східних робітників на цьому етапі.

Спогади колишніх оstarбайтерів можуть слугувати джерелом щодо особливостей перебування у розподільчих таборах. Респонденти часто коротко описували табір, зупиняючись детальніше лише на тому, що їх особливо вражало. Колишні примусові робітники розповідали, як проходив процес розподілу робітників, фактично, торгівлі людьми. Майже усі підкреслюють, що їх саме «купували». М. С. Подакова описала цей процес досить детально: «Там ми були, напевно, дня три, поки покупці з'їхалися. Нас купували там. Приїхали з усіх міст, фабрик. <...>Потім нам сказали шикуватися в ряд. <...> А тут вже стояли німці. Смішно було дивитися, тому що це ж було у кіно дивишся: пузаті, з тростинкою. А ми стояли, як овечки. Так ось кожен підходить і вибирає собі кого брати. Так тебе паличкою тикне – і значить до нього щоб підійшли» [415]. Однією зі стратегій виживання, що застосовувалася оstarбайтерами у розподільчих таборах, були спроби потрапити разом на одне підприємство зі знайомими (як правило з тими, з ким встигли познайомитися у дорозі або вже безпосередньо у розподільчому таборі).

Усні свідчення слугують джерелом щодо особливостей і умов праці на підприємствах та у сільському господарстві. Працювали робітники зі Сходу часто в антисанітарних і шкідливих для здоров'я умовах: «Ця робота дуже шкідлива, тому що ці деталі розпікалися до білого жару, а потім їх клали під прес і штампували. У цеху стояв нестерпний сморід, спека і було дуже важке повітря, смердюче таке, тому що доводилося змазувати маслом, щоб деталь відскакувала, а воно горіло і тхнуло» [415]. Такі умови часто призводили до травматизму. Режим праці міг бути різним: «І працювали ми у цеху у 2 зміни по 12 годин. 12 годин вночі, 12 годин вдень. Тиждень у ніч, тиждень у день» [415]. Досить

розповсюдженим явищем було переведення робітників з одного підприємства на інше.

З повідомлень окупаційних видань відомо, що принаймні на початок вербувальної кампанії більшість робітників направлялися працювати у гірничій промисловості. Спогади колишніх східних робітників з Донеччини підтверджують це, адже значна чоловіків-остарбайтерів працювали саме на шахтах. У спогадах колишніх остарбайтерів зі Сталінської області є описання умов праці під землею: «Шахта була глибокою і гарячою. Ми працювали напівголі: на голову – шолом, на ногах – дерев'яні черевики, а ще рукавички та легкі штани. Ми працювали з кувалдою. Це було важко. Ми мушили працювати 8 годин без перерви у цій спеці (якщо норму не було виконано, то залишалися на наступну зміну)» [797]. Умови життя у сільській місцевості могли бути зовсім протилежними. Наприклад, В. М. Воронова пригадує, що господарі відразу по приїзду її одягли, нагодували, показали що до чого [411].

Усні свідчення остарбайтерів містять інформацію щодо розміщення робітників, на основі цих джерел можна визначити відмінності між побутом промислових робітників та сільськогосподарських. Розміщення промислових робітників залежало від розміру і особливостей конкретного підприємства. Робітники невеликих заводів чи фабрик розміщувалися поряд з виробництвом у дерев'яних бараках чи підсобних приміщеннях.

Щодо побутових умов, буднів і найбільш характерних особливостей проведення дозвілля спогади колишніх остарбайтерів є унікальним джерелом. Адже сухі інструкції дають лише загальні уявлення, в той час як розмір листів не дозволяв детально описувати помешкання. Майже у всіх усних свідченнях підтверджується, що побут у бараках був надзвичайно простим і одноманітним, майже у всіх таборах однаковим. У спогадах про побутові умови найчастіше згадується те, що викликало найбільші незручності, наприклад, погана постіль або незадовільний температурний режим: «В бараках було так холодно і сиво, ніде не було нічого сухого, одяг висихав на наших тілах. І так день за днем три роки

поспіль» [414]. Усні свідчення містять інформацію щодо охорони таборів, особливостей відносин з комендантом.

У спогадах про буденне життя у Німеччині особливе місце належить харчуванню, зазвичай низькокалорійному, приготованому з неякісних продуктів. Однак за шкідливість могли давати додаткові харчі. Наприклад, Г. Д. Щербакова отримувала додатково 2 шматочка цукру на тиждень. Примусові робітники страждали не лише від обмеженості і низької калорійності харчування, але й від принизливого ставлення до приготування їжі і того, як вона подавалась: «Німці таку баланду варили, там все – і бруква, така, що лише скотину годувати. Бруква там і картопля, картоплі зовсім мало, може і не було навіть, і капуста, і шпинат там – все. Як свиням. І все так лопатою у кориті били, били і варили там. А це не те, що їсти, а нюхати неможливо – смердить» [414]. Такі спогади типові для східних робітників.

Спогади остарбайтерів надають цінну інформацію щодо вільного часу і дозвілля примусових робітників у Німеччині. Зазвичай працівники мали один вихідний – неділю, а в суботу – скорочений день (на важких підприємствах і у шахтах вихідних могло взагалі не бути). У вільний час робітники могли виходити на прогулянки: «Коли нас тільки привезли, то випускали місяця два чи три. По неділям приходив до нас провідник, чоловік, чех. Він проводив для нас екскурсію містом, показував все, розповідав, знайомив. Поки ми не ознайомились. Ми вже знали яким трамваєм куди їхати. А потім нас по неділям випускали і лише до 20-ї години. Якщо хтось запізнювався, то наступної неділі вже не випускали» [414].

Спогади примусових робітників є нікальним джерелом щодо відносин примусових робітників з місцевим населенням. Німецький дослідник О. фон Плато довів, що взаємини між примусовими робітниками в сільському господарстві і німцями склалися часто краще, ніж у тих робітників, які працювали в промисловому секторі. Науковець підкреслював, що для вихідців зі Східної Європи загалом більш характерно бачити різницю між «людьми» і «системою». Спогади примусових робітників зі Сталінської області підтверджують це – майже кожен респондент згадував про свого «доброго

німця»: «Німці – вони не дуже погані люди, є добрі. <...> Німці давали нам те, чого неможна, що суворо заборонялося. Сидиш за станком <...> він тобі на коліна покладе пакуночок. Хоча вони і самі досхочу не харчувалися... Голодно жили німці. То яблучко покладе тобі на коліна, то хлібця, то бутерброда шматочок. Ось так. (Пауза). То панчохи покладуть жінки. Вони вже витоптані-перештопані (посміхається), однак все рівно, вона ж дає, спасибі їй за те. Я не скажу, що там над нами знущалися, били там» [414]. Тоді як про «поганих німців» згадують набагато рідше. Слід зазначити, що у німецькій історіографії допомога східним робітникам «бутербродами» вважається однією з форм руху Опору німецького населення.

Спогади дозволяють відтворити особливості життя підлітків, дітей та жінок в таборах для остарбайтерів. Підлітки працювали на рівні з дорослими, навіть в гарячих цехах, на розвантаженні вагонів і т. д. Жінки часто народжували дітей прямо у бараках. Діти більш дорослого віку, які були привезені до Німеччини з батьками, залучалися до роботи.

Усні свідчення колишніх остарбайтерів дозволяють визначити, що примусові робітники розробили низку стратегій виживання вже безпосередньо у Німеччині. Однією з них було підробітки у вихідні (найчастіше – в селянських господарствах). Трудові відносини з господарями склали особливий тип взаємин між східними робітниками і місцевим населенням: «Йдемо до нього працювати. Цілий день працюємо. Десь дівчат 8 нас. Він взяв багато, тому що поле у нього було велике. Ми саджали картоплю, кукурудзу. А він нам дав півлітрову баночку варення на всіх і шматочок хліба. Так ми сказали: «Ну, паразит, ми тобі помстимося». Як дозріла кукурудза, так ми пішли, як наламали її вночі і варили» [415].

Окремим інформативним блоком спогадів виступає тема саботажу, протестів, опору політиці працевикористання і трудовій дисципліни, аналізувати який непросто, адже з фактичною інформацією поєднується вплив радянської офіційної політики пам'яті 60-80-х рр., що базується на героїзації руху Опору. О. фон Плато на основі порівняльного аналізу спогадів колишніх примусових

робітників з багатьох європейських країн довів, що вихідці зі Східної Європи частіше розповідають про великі і малі акції протесту як у Німеччині, так і під час вербування.

Слід відмітити, що лише у незначній частині спогадів про протести присутні політичні мотиви, більшість респондентів називають інші причини. По-перше, це спроба зберегти свою гідність, відмова бути недолюдиною. Оскільки приниження людської гідності проявлялося у тому числі за допомогою принизливого харчування, «як для свиней», крім того, саме щодо прийняття чи відмови приймати їжу у робітників залишалася певна свобода. Тому відмова їсти «смердючу їжу» ставала важливим засобом протесту, про який тією чи іншою мірою згадують майже всі респонденти. Протести могли бути прихованими, наприклад, М. С. Подакова розповідала, як вони з дівчатами потайки мили руки і виливали у суп, який привозило табірне керівництво [415].

Лише незначна частина розповідей про протести витримана в межах радянського дискурсу: «Ми працювали і ось нам спало на думку: що ми робимо? Певно, ми допомагаємо робити якісь снаряди, допомагаємо виготовляти, і цими снарядами наших вбивають... і ми виключили станки і перестали працювати, і прийшов майстер, подивився – у нас робота не зроблена. Він на нас так кричав сильно» [415]. Слід зазначити досить поблажливе ставлення наглядачів і господарів до робітників – зважання на їхню молодість і не розуміння можливих наслідків своїх дій.

Однією з найбільш розповсюджених стратегій опору були втечі. Інколи вони були спонтанні. Однак частіше планувалися заздалегідь і втікачі мали мету прямування, переважно йшли до родичів чи знайомих, які мали кращі умови життя і праці. Характер розповідей про втечі часто пригодницький. Загалом спогади дають уявлення про те, що наприкінці 1944 – на початку 1945 р. нагляд за робітниками зі Сходу все більше слабшав і дорогами Німеччини блукало все більше втікачів. Часто перша втеча ставала початком цілої низки «пригод»: зустрічей з іншими втікачами, переїздів у потягах, затримання поліцейськими та

ін. Такі «пригоди» не завжди закінчувалися позитивно: у разі невдачі втікачів міг чекати концтабір і навіть смерть.

Ближче до завершення війни у картину буднів остарбайтерів входять постійні бомбардування і участь у розбиранні завалів після них. Східних робітників не завжди приймали до німецьких бомбосховищ, доводилося переховуватися у підвалах робітничих таборів чи за містом. Спогади про бомбардування відзначаються яскравістю і образністю, що свідчить про неабиякий емоційний вплив на респондентів цих подій: «Взагалі тоді страшно як бомбили американці, жахливо. На день по 3 – 4 рази і небо чорне від літаків. Аж барак наш отак (показує) весь ходив ходуном. Яюсь вночі так бомбили, що ми думали ... Кругом падають бомби, горить все на світі, а наш барак гойдається, гойдається. На підлозі ми лежимо, а нас ось так от на підлозі туди-сюди» [414].

Спогади колишніх остарбайтерів є цінним джерелом щодо того, як відбувалося звільнення робітників та повернення / неповернення на Батьківщину. Якщо звільнення відбувалося радянськими військами, то робітників збирали у тимчасових таборах для відправлення на Батьківщину. Перша зустріч з солдатами-червоноармійцями зазвичай сприймалася дуже емоційно: «Він коли прийшов сюди, я якраз доїла корову. Коли він зайшов, мене покликали діти, щоб я вийшла. Я підійшла, побачила зірочку і розплакалася. А у нього обличчя у шрамах. Я відразу розплакалась. І він витяг пістолет і направив на хазяйку (хазяйка стояла на ганку). А я як закричу «Ні». «Чому ж ти тоді плачеш?» – «Хочу додому». – «Тоді збирайся». І розказав як їхати» [414]. Цей уривок показує, з одного боку, радість від зустрічі зі «своїм» червоноармійцем, з іншого – захист господині, яка теж вже стала «своєю». Звільнення В. М. Воронової відбувалося по-іншому. Її хазяї втекли, залишивши Віру саму в хаті. Коли ж зайшли радянські солдати, то побили її як «зрадника» [411]. Таким чином, відношення з боку радянських солдат до східних робітників було різним, частина вже з самого початку зазнала дискримінації. Робітники, що працювали у сільських господарів, а, отже, мешкали у селах, мали самі дістатися збірного табору.

Під час звільнення військами союзників робітників збирали разом у тимчасових таборах для передання до радянської окупаційної зони. Перебування у збірних таборах союзників залишилося в пам'яті остарбайтерів як «смачна їжа, багато дозвілля, воєнні пісні» і очікування повернення додому. У радянських таборах при відправленні часом виникали проблеми для сімейних пар. «До нас прибув представник радянської сторони...Моя маленька дитина була зі мною і мій чоловік був також зі мною. Мій чоловік був зі Смоленська, а я – з Донецька. Представник радянської сторони сказав, що хто звідки прибув, туди має і повернутися. Я проплакала цілий тиждень!»– пригадує Зинаїда Волкова [797].

У спогадах остарбайтерів не міститься багато інформації щодо проходження фільтрації, часто вони говорять про це побіжно або підкреслюють неодноразовість перевірок: «Ми проходили фільтрацію в Кенігсберзі. Потім ми прибули додому. Але вдома мене перевіряли впродовж трьох місяців: з ранку до вечора. Чоловік приносив мені дитину годувати. Знов і знов вони мене запрошували. Вони перевіряли усе, усе» [797]. Спогади остарбайтерів дають інформацію щодо життя і труднощів перших років після звільнення. Хлопці найчастіше потрапляли до армії або направлялися працювати на відбудову підприємств, мали труднощі з отриманням паспортів. Додому хлопці потрапляли, як правило, лише через 2 – 3 роки після звільнення.

Тож, усні свідчення колишніх примусових робітників Третього Райху є надзвичайно цінним джерелом як для реконструкції усього циклу (вивезення – перебування у Німеччині – репатріації та адаптації у радянському суспільстві), так і розуміння стратегій виживання, стандартних і неординарних вчинків, характерних для остарбайтерів загалом, так і для окремих особистостей.

Висновки до розділу 5

Окупаційна преса виступає важливим джерелом вивчення процесу залучення мешканців Донеччини на роботу у Німеччині під час Другої світової війни. Його цінність визначається синхронністю з подіями, масовістю та тими

завданнями, які покладалися на періодику окупаційною адміністрацією. Інформація про залучення робочої сили міститься у наступних матеріалах періодики: інформаційних повідомленнях і документах, статтях, інформаціях, репортажах і інтерв'ю, оперативних повідомленнях, оголошеннях, листах. По-перше, газети містять досить детальну фактичну інформацію щодо розгортання вербувальної кампанії в області (це дати відкриття запису на роботу, дати і час відправлення транспортів, їх склад, імена та прізвища відповідальних осіб, соціальний стан, географія від'їжджаючих, спосіб відправлення робітників), яка вирізняється високим ступенем достовірності (адже читачі могли легко перевірити наведені дані) і майже не дублюється іншими видами джерел. По-друге, слугує джерелом вивчення динаміки та особливостей нацистської пропаганди, спрямованої на залучення робітників, яка здійснювалася за гаслом: «ненависть до більшовизму, віра в сили українського народу, співпраця з німцями і віра в перемогу». Виділяється три періоди пропаганди: зима-літо 1942 р. (налагодження контакту з місцевим населенням, наявність великої кількості різноманітних засобів пропаганди), осінь 1942 р. (певний відхід від пропагандистської риторики), грудень 1942 р. – до кінця окупації (повернення до пропаганди, загальне зменшення кількості повідомлень з теми). Концепція пропаганди полягала у використанні контрасту з радянською дійсністю, умов воєнного часу на Донеччині, однак базувалася на детально розробленій окупаційною адміністрацією системі соціально-економічних заохочень, яка мала переконати населення у доцільності поїздки. Серед складових цієї системи виділимо наступні: забезпечення гарним харчуванням і пристойним житлом; постачання усього необхідного на одному рівні з німецькими робітниками; вільний час для відпочинку та відвідування театрів, концертів і кіно, курсів німецької мови; якісне медичне обслуговування; оплата праці відповідно до кваліфікації, продуктивності праці і денного виробітку за нормами, встановленими для німецьких робітників; гарантувалося повернення на Батьківщину хворих та вагітних жінок; зв'язок з рідними здійснювався через пошту; виплати щомісячної допомоги родинам, якщо в сім'ї не виявиться

працюючого; з 16 серпня 1942 р., з 1 травня 1943 р. – підвищення зарплати старанним робітникам; можливість заощаджувати і висилати гроші рідним. Найбільш активно засоби пропаганди застосовувалися в періодиці у першій половині 1942 і 1943 рр. Матеріали преси також розкривають способи комунікації окупаційної влади з місцевим населенням.

Матеріали особового походження мають високу цінність у якості джерела з вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. Листи та щоденники відображають первинний рівень пам'яті і є автентичними. Листи оstarбайтерів з Німеччини своїм рідним і близьким, які залишилися на окупованих територіях Донецької області, є цінним джерелом особового походження. Існування цензури, обмеженість в обсязі і приховані мотиви написання обмежують інформативний потенціал цього виду джерела і вимагають виваженості в його інтерпретації. Листи відображають особистість відправників, їхній унікальний досвід і світосприйняття. Написані одночасно з подіям, вони мають високий рівень точності і детальності інформації. Матеріали переписки містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегій написання повідомлень в умовах цензури, умов життя і праці: проживання, харчування, заробітної платні, одягу (як фактичний стан речей, так і суб'єктивне сприйняття авторами), значення спілкування з односельчанами, можливість проведення дозвілля і зустрічей з родичами. Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу, насичені турботою про рідних, тугою за рідним краєм. Листи оstarбайтерів мають певний джерельний потенціал щодо реконструкції побуту робітників (традиції святкування, щоденні радощі і турботи тощо), вивчення історії примусової праці на мікрорівні, емоційних переживань оstarбайтерів безпосередньо під час перебування в Німеччині.

Позбавлені цензури, наративи щоденників дозволяють зсередини відтворити соціальний світ робітничих таборів, емоційний стан авторів у різні проміжки часу, і вони є найбільш наближеними до дійсності і дуже

інформативними, однак, разом з тим, особливо залежними від особистості автора, його суб'єктивного світосприйняття.

Спогади колишніх оstarбайтерів інформативні щодо реконструкції усього комплексу проблеми вивезення, перебування у Німеччині, поверненні / неповерненні додому, післявоєнного досвіду, особливостей адаптації в радянському суспільстві. Оскільки записані вони були вже через декілька десятиліть після подій, про які у них розповідається, то спогади відображають найбільш знакові моменти життя примусових робітників. Про одні події респонденти розповідали більш вільно, про інші – досить поверхово (це стосується, наприклад, проходження фільтрацій). Можна говорити, швидше, про їхні стратегії репрезентацій, місце знакової події в загальному життєвому досвіді. Однак застосування методу «реконструктивного перехресного аналізу» дозволяє відтворювати не тільки характер подій у минулому, але й моделі поведінки людей, мотиви їхніх дій, стратегії поводження у тій чи іншій ситуації. Пам'ять про війну соціальної групи оstarбайтерів не входила до радянського офіційного канону, тому спогади колишніх примусових робітників майже не містять ідеологічного навантаження. Спогади оstarбайтерів розширюють розуміння мотивів виїзду робітників на роботу, чутки, що циркулювали серед населення з цього приводу, неофіційні методи набору, що застосовувалися окупаційною владою та способи спротиву вербуванню, складність міжособистісних взаємин на окупованій території. Щодо переїзду і безпосереднього перебування у Німеччині матеріали інтерв'ю розкривають як особливості праці в промисловому секторі, сільському та домашньому господарстві (найважчі умови були саме у робітників, задіяних в промисловості), характерні риси побуту і щоденних занять, так і стратегії виживання у різні періоди від вивезення до повернення на Батьківщину. Оцінка пережитих подій часто відбувається з позицій досвіду вже літніх людей. Можна сказати, що спогади оstarбайтерів є надзвичайно цінним джерелом щодо широкого кола аспектів примусової праці у Німеччині, для деяких з них – унікальним, адже інформація про побут, мотиви, стратегії виживання східних робітників неможливо знайти в інших джерельних матеріалах.

ВИСНОВКИ

До кінця 1941 р. майже вся територія Сталінської області була окупована гітлерівськими військами і входила до Зони військового управління. У межах «нового порядку», який впроваджувався окупаційною адміністрацією, проводилося вербування робочої сили для праці у Німеччині. З метою вивезення населення з окупованих територій, було створене спеціальне управління Генерального уповноваженого з використання робочої сили, яке з 21 квітня 1942 р. і до капітуляції Німеччини очолював Ф. Заукель. Організацією вербування і відправлення робітників на місцях займалася низка окупаційних установ, насамперед, спеціально створені для контролю за працевлаштуванням і рухом населення біржі праці. За створення і діяльність бірж праць у Сталінській (під час окупації – Юзівської) області відповідали відділи праці економічної команди «Сталіно», яка підпорядковувалася економічній інспекції «Південь» – одного з підрозділів економічного штабу «Схід». Періодичні видання, створені окупаційною владою, забезпечували інформативну і пропагандистську підтримку вербувальних кампаній.

На території Німеччини робітники зі Сходу або остарбайтери (згідно з офіційним визначенням – «цивільна робоча сила з колишніх радянських територій, за виключенням колишніх країн – Литви, Латвії та Естонії, округу Білосток та округу Львів, яка є вивезеною або має бути вивезена для робіт на території Райху») розподілялися на підприємства німецької промисловості, залучалися до сільського та домашнього господарства [761, с. 96].

Після завершення війни перед керівництвом Радянського Союзу постала проблема повернення переміщеного за роки війни населення. З цією метою було створено Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Відділи у справах репатріації існували при РНК УРСР та обласних партійних організаціях, які займалися організаційною стороною репатріації: створенням мережі перевірко-фільтраційних та збірно-пересильних пунктів. Перевірку на благонадійність здійснювали органи ВУЧК-ГПУ-НКВС. Нагляд за репатріантами

після повернення здійснювався безпосередньо місцевими органами державної безпеки. Документальні матеріали, що утворилися в результаті діяльності зазначених німецьких і радянських установ, а також джерела особового походження, які розкривають історію оstarбайтерів Донеччини, вперше стали предметом спеціального джерелознавчого дослідження.

У результаті здійсненого наукового пошуку автор дійшов наступних висновків.

Історіографічний огляд засвідчив, що останні десятиріччя серед науковців зберігається сталий інтерес до історії східних робітників Третього Райху, тому конкретно-історичні аспекти проблеми східних працівників вивчені досить ґрунтовно.

У царині загального джерелознавства найбільше розроблені питання класифікації джерел з історії Радянського Союзу довоєнного і воєнного часу та загальні підходи до їх критики. Виявлено брак систематичних підходів до класифікації та конкретних аналітичних методик щодо більшості видів джерел, за винятком джерелознавчих студій архівно-слідчих справ. У галузі джерелознавчих студій історії оstarбайтерів попередниками опрацьовані лише окремі комплекси джерел з історії оstarбайтерів, переважно радянське спеціальне діловодство (фільтраційні справи) і джерела особового походження (листи і усні свідчення) у межах конкретних джерельних комплексів (окремі колекції чи архівні фонди). У зв'язку з цим виникла необхідність комплексного джерелознавчого дослідження історії оstarбайтерів, яке було здійснене на матеріалах Донеччини.

Внаслідок цілеспрямованої архівної евристики джерела з історії оstarбайтерів Донеччини були виявлені в ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, ДАДО, ВА, ВА / МА, РААА.

За видовою приналежністю корпус писемних джерел з історії оstarбайтерів Донеччини доцільно класифікувати наступним чином: 1) нормативно-правові документи німецького (директиви, розпорядження, циркуляри, накази, постанови) і радянського походження (актові документи міжнародного, всесоюзного, республіканського та обласного рівнів); 2) справочинні документи німецького

походження (військові журнали і джерельний комплекс додатків до військових журналів); 3) справочинні документи радянського походження (спеціальне діловодство – джерельний комплекс фільтраційні справи, матеріали радянських органів репатріації та Комуністичної партії); 4) наративні джерела (періодична преса, листи, щоденник Галини Друпп, усні свідчення).

Досліджені джерела є автентичними та оригінальними, про що свідчать зовнішні ознаки документів. За винятком спогадів, усі джерела генетично та хронологічно пов'язані з дійсністю, що стала причиною їхньої появи. Зазначені джерела відзначаються різним ступенем достовірності, при з'ясуванні якого варто враховувати час, авторство, умови створення матеріалів. Найвищий рівень достовірності мають законодавчі документи німецького та радянського походження, німецькі справочинні матеріали та радянські документи загального діловодства. Німецьке військово-справочинство відрізняється високим рівнем інформативності, є автентичним, з високим ступенем достовірності, оскільки документи створювалися виключно для внутрішнього користування. Рівень їх наукової новизни та інформативності високий і різноплановий. На достовірність матеріалів фільтраційних справ вплинуло створення цього комплексу документів в умовах допитів, ризиків для життя і свободи авторів, листів – існування цензурної перевірки та приховані мотиви написання, спогадів – вплив вибіркості пам'яті, а також бажання розказати про події або замовчати певні факти. Джерела, що стали предметом дослідження у дисертації, виявилися також репрезентативними щодо процесів, які висвітлюють.

Виходячи з аналізу нормативно-правових документів німецького та радянського походження, можна констатувати, що їхня видова приналежність й інформативний потенціал визначалися специфікою системи законотворення тоталітарних держав Третього Райху та СРСР, а саме: відсутністю чіткого функціонального розмежування між законодавчими і виконавчими установами, а також між державними та партійними органами, які на практиці були єдиною системою управління. Окрім характеру самих держав, на специфіку документів впливала надзвичайна ситуація воєнного часу. Виходячи з вищезазначених

особливостей щодо означення усього розмаїття актових матеріалів, що мали силу закону, було використано термін «нормативно-правові документи» та дотичні до них партійні.

Німецька нормативно-правова база щодо застосування праці остарбайтерів в економіці Третього Райху мала наступні особливості. По-перше, нацистська правова система відзначалася заплутаністю повноважень і сфер компетенції конкуруючих установ, які перевершували одна одну в публікації кожного разу нових детальних юридичних коментарів, розпоряджень, інструкцій, директив та пам'яток. По-друге, вона більшою мірою фіксувала самостійний розвиток відповідної практики, ніж її регламентувала. У той час як радянська нормативно-правова база щодо репатріації радянських громадян відзначалася більшою системністю і підпорядкованістю (особливо стосовно нормативних актів всесоюзного та республіканського рівнів) та ґрунтувалася на міжнародних угодах. Лише відомчі нормативні документи НКВС часто не мали жорсткої підпорядкованості нормативним актам вищого рівня.

Нормативно-правові акти нацистської Німеччини з досліджуваної проблеми дозволяють прослідкувати передумови використання праці остарбайтерів безпосередньо на території Німеччини, їхній правовий статус на різних етапах ведення війни з Радянським Союзом. Використання праці робітників з окупованих територій СРСР на території Третього Райху регламентувалося за допомогою нормативно-правових документів різного рівня та походження, які визначали правове поле застосування примусової праці східних робітників. Нормативно-правові документи радянського походження, відповідно, регламентували організаційний бік репатріації радянських громадян, які опинилися поза межами СРСР під час Другої світової війни. Нормативно-правові акти обох держав, за окремими виключеннями, не виділяють окремо остарбайтерів з Донеччини, однак усі положення і приписи, що стосуються, з одного боку, східних робітників у німецьких нормативно-правових документах, з іншого – репатріантів у радянських, поширюються і на примусових робітників, вивезених зі Сталінської області.

Діловодні джерела німецького походження належать до військового справочинства (переважно протокольна і звітна документація) і представлені військовими журналами економічної інспекції «Південь» та економічної команди «Сталіно»; джерельним комплексом додатків до них, який складається з таких видів документів, як: оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, протокольні записи нарад різного рівня, порядок денний, звіти щодо службових відряджень; звітом щодо положення у трудових таборах остарбайтерів та підтверджувальними матеріалами до нього.

Військові журнали німецьких окупаційних установ інформативні щодо широкого кола питань, пов'язаних з організацією та здійсненням вербування: відкриття бірж праці, їхніх відділів, набір співробітників, динаміки залучення робочої сили до Райху, особливості його перебігу по кварталам і місяцям, труднощі, з якими зустрічалися вербувальники, аргументацію щодо переходу до примусових засобів залучення робітників, технічне забезпечення вербування, взаємодію установ з цього питання та механізм прийняття рішень, організація пропагандистської підтримки вербування, оцінки окупаційними органами власної успішності. Особливу цінність має інформативний потенціал німецького діловодства щодо можливості визначення місця Донеччини у порівнянні з іншими областями інспекції за такими показниками, як: перспективність щодо залучення робочої сили, кількість вивезених, особливості перебігу вербувальної кампанії.

Матеріали додатків до військових журналів мають різний рівень інформативності, є унікальним джерелом щодо таких аспектів політики використання праці місцевого населення для праці у Райху як: настрої населення (рівень зацікавленості працею у Німеччині, характеристика осіб, що виїхали добровільно, наростання незадоволення вербуванням), їхні зміни у ході розгортання вербувальних кампаній, труднощі, з якими зіткнулися окупанти під час набору робочої сили, висвітлення трудової політики як у нацистському, так і у радянському агітаційно-пропагандистському полі. У документах розкрито відомі окупаційній владі методи ухилення від відправки на працю та наростання застосування примусу.

Особливість джерельного комплексу радянського діловодства полягає у штучній розірваності джерельної бази, яка складається з матеріалів загального діловодства і спеціального (кримінально-процесуального) та представлена матеріалами радянських репатріаційних органів, Комуністичної партії та джерельним комплексом фільтраційних справ. Інформативний потенціал джерельного комплексу фільтраційних справ (реєстраційні листи, анкети, протоколи допитів свідків, автобіографії репатріантів) вирізняється значною широтою: вони не лише повідомляють інформацію стосовно всього циклу (вивезення, перебування у Німеччині, репатріації та повоєнного облаштування), але ще й містять дані щодо статево-вікового, етнічного складу оstarбайтерів, передвоєнного досвіду, тобто значну кількість інформації ретроспективного характеру. Радянська діловодна документація є цінним джерелом з широкого кола питань, пов'язаних з організаційною стороною репатріації східних робітників безпосередньо до Сталінської області: забезпечення харчуванням, теплим одягом, житлом, можливість працевлаштування, участь у громадському житті. Матеріали Комуністичної партії є джерелом, насамперед, щодо настроїв репатріантів та проведення серед них масово-політичної роботи.

Статистичні дані, наявні у діловодних документах і німецького, і радянського походження, дозволяють стверджувати, що за період з квітня по грудень 1942 р. зі Сталінської області було вивезено 97 886 осіб. В узагальнюючому звіті Надзвичайної комісії зі встановлення злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області УРСР наводиться кількість 252 239 осіб, яку, однак, не можна вважати точною, оскільки вона оснований на усних свідченнях, а не поіменному переписі. Виходячи з інформації НКДБ добровільно на роботу виїхало не менше 23 056 осіб, тоді як примусово – не менше ніж 138 782 особи. За даними органів репатріації до Салінської області на 1 травня 1947 р. було направлено 138 403 особи, тоді як безпосередньо до прийомно-розподільних пунктів прибуло 51 858 осіб.

Матеріали окупаційної преси мають багатий інформаційний потенціал, містять досить детальну фактичну інформацію щодо розгортання вербувальної

кампанії в області (дати відкриття запису на роботу, дати і час відправлення транспортів, їх склад, імена та прізвища відповідальних осіб, соціальний стан, географія від'їжджаючих, спосіб відправлення робітників), яка відзначається високим ступенем достовірності (адже читачі могли легко перевірити наведені дані) і майже не дублюється іншими видами джерел. По-друге, слугують джерелом вивчення динаміки та особливостей нацистської пропаганди, у якій можна виділити наступні періоди: зима-літо 1942 р. (налагодження контакту з місцевим населенням, існування великої кількості різноманітних засобів пропаганди), осінь 1942 р. (певний відхід від пропагандистської риторики), грудень 1942 р. – до кінця окупації (повернення до пропаганди, загалом зменшення кількості повідомлень з теми). Концепція пропаганди використовувала контраст з радянською дійсністю, умови воєнного часу на Донеччині, однак базувалася на детально розробленій окупаційною адміністрацією системі соціально-економічних заохочень, яка мала переконати населення у доцільності поїздки. Найбільш активно засоби пропаганди застосовувалися в періодиці у першій половині 1942 і 1943 рр. Матеріали преси також розкривають способи комунікації окупаційної влади з місцевим населенням.

Матеріали особового походження, а саме: листи, спогади остарбайтерів і щоденник Галини Друпп, містять багатий і часто унікальний матеріал з історії остарбайтерів Донеччини.

Листи східних робітників своїм рідним відображають особистість відправників, їхній унікальний досвід і світосприйняття, містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегій написання повідомлень в умовах цензури, умов життя і праці – проживання, харчування, заробітної платні, одягу (як фактичний стан речей, так і суб'єктивне сприйняття авторами), значення спілкування з односельчанами, можливість проведення дозвілля і зустрічей з родичами. Матеріали переписки відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу, насичені турботою про рідних, тугою за рідним краєм. Листи остарбайтерів мають певний джерельний потенціал щодо реконструкції побуту робітників (традиції

святкування, щоденні радощі й турботи тощо), вивчення історії примусової праці на мікрорівні, емоційних переживань остарбайтерів безпосередньо під час перебування в Німеччині. Щоденник є унікальним джерелом особового походження, містить первинні пласти пам'яті про історичні події, дозволяє відтворити соціальний світ автора, співвідношення подій зовнішнього і внутрішнього життя.

Спогади колишніх остарбайтерів інформативні щодо реконструкції усього комплексу проблеми вивезення, перебування у Німеччині, поверненні / неповерненні додому, післявоєнного досвіду, особливостей адаптації в радянському суспільстві, а також щодо стратегій виживання в незвичних і небезпечних умовах, стратегії репрезентацій. Пам'ять про війну соціальної групи остарбайтерів не входила до радянського офіційного канону, тому спогади колишніх примусових робітників майже не містять ідеологічного навантаження. Спогади остарбайтерів розширюють розуміння мотивів виїзду робітників на роботу, чутки, що циркулювали серед населення з цього приводу, неофіційні методи набору, що застосовувалися окупаційною владою та способи спротиву вербуванню, складність міжособистісних взаємин на окупованій території. Щодо переїзду і безпосередньо перебування у Німеччині матеріали інтерв'ю розкривають особливості праці в промисловому секторі, сільському та домашньому господарстві (найважчі умови були саме у робітників, задіяних в промисловості), характерні риси побуту і буденності, а також стратегії виживання у різні періоди від вивезення до повернення на Батьківщину. Оцінка пережитих подій часто подається з позицій досвіду вже літніх людей. Спогади остарбайтерів є надзвичайно цінним джерелом щодо широкого кола аспектів примусової праці у Німеччині, для деяких з них – унікальним, надаючи інформацію, яку неможливо знайти в інших джерельних матеріалах.

Опрацювання широкого кола писемних джерел засвідчило існування потужного шару інформації щодо вихідців з Донеччини. Комплексний аналіз законодавчих і ділових документів німецького та радянського походження, різних видів наративних джерел, включаючи матеріали особового походження,

дозволяє досить повно реконструювати історію східних робітників краю. Водночас зазначена проблема потребує додаткової уваги дослідників. Перспективи її вивчення пов'язані з опрацюванням документів і матеріалів, що знаходяться на зберіганні в архівосховищах обласних центрів України, центральних та регіональних архівів Російської Федерації, насамперед, Державному архіву Російської Федерації, Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, а також архівних установах окремих федеральних земель, міст і підприємств Німеччини, центральних і регіональних архівах Австрії, Угорщини та Румунії. На порядку денному – опрацювання інших видів джерел: фото-, фоно-, відеоматеріалів; фольклору східних робітників; джерельного комплексу документів фондів з проведення компенсаційних виплат («Пам'ять, відповідальність і майбутнє», «Взаєморозуміння і примирення»); ширше залучення матеріалів усної історії. Перспективним є дослідження джерел з історії остарбайтерів, які не повернулися до Радянського Союзу, а залишилися жити на Заході; порівняльний аналіз післявоєнного життя колишніх примусових робітників у СРСР та у західному світі, особливостей їхньої адаптації у радянському суспільстві та за кордоном. Постає необхідним проведення комплексного джерелознавчого дослідження з історії примусових робітників Третього Райху загалом, та Росії, України й Білорусі зокрема, а також в окремих регіонах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Анатомия войны: новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны. – М.: Прогресс, 1971. – 391 с.
2. Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти / В. Анголенко // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2 – 3.–с. 28 – 32.
3. Алексеев Н. С. Злодеяния и возмездие. Преступления против человечества / Н. С. Алексеев. – М., 1986. – 398 с.
4. Андрійв Е. П. Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудової депортації у Галичині в роки німецької окупації (1941 – 44) / Е. П. Андрійв // Питання історії України. – Т. 11. – Чернівці, 2008. – С. 239 – 243.
5. Андрійв Е. П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 44) / Е. П. Андрійв. – Автореф. Дис ... канд.. іст. наук: 07. 00.01 / НАН України. – Львів. – 2010. – 22 с.
6. Андрійв Е. П. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території Третього Райху / Е. П. Андрійв // Україна і Ватикан. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 355 – 361.
7. Андрійв Е. П. Протидія УГКЦ трудовим депортаціям із Галичини в роки Другої світової війни / Е. П. Андрійв // Вісник Прикарпатського університету. – Вип. XIV. – Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 150 – 156.
8. Андрійв Е. П. Протидія ОУН (м) політиці трудових депортацій із Галичини під час німецької окупації / Е. П. Андрійв // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – №14. – С. 227 – 233.
9. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 459 с.

10.Афони́на О.Н. Остарбайтеры Восточной Украины – рабы Гитлера / О. Н. Афони́на // Східна Україна: актуальні історії та сучасного розвитку. Тези доп. І повід. – Донецьк, 1999. – С. 66 – 67.

11. Архівне управління Служби безпеки України в Донецькій області (далі – АУ СБУ ДО), фонд фільтраційних справ, спр. 192133. – 19 арк.

12. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191340. – 10 арк.

13. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192059. – 9. арк.

14. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192056. – 11 арк.

15. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192050. – 8 арк.

16. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192063. – 10 арк.

17. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192054. – 11 арк.

18. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192062. – 6 арк.

19. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192063. – 7 арк.

20. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98932. – 14 арк.

21. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98932а. – 21 арк.

22. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98933. – 3 арк.

23. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98934. – 3 арк.

24. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98934а. – 6 арк.

25. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98935. – 4 арк.

26. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98936. – 3 арк.

27. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98944. – 17 арк.

28. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98943. – 12 арк.

29. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98942. – 6 арк.

30. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98942а. – 13 арк.

31. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98940. – 12 арк.

32. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98943. – 12 арк.

33. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98946. – 14 арк.

34. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98947. – 15 арк.

35. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98945а. – 16 арк.

36. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98945. – 7 арк.

37. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 98944. – 6 арк.
38. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 134517. – 5 арк.
39. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 141051. – 5 арк.
40. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 141055. – 7 арк.
41. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191339. – 8 арк.
42. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191338. – 8 арк.
43. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191345. – 6 арк.
44. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191343. – 4 арк.
45. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191342. – 7 арк.
46. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191341. – 6 арк.
47. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191337. – 8 арк.
48. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191336. – 6 арк.
49. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191335. – 7 арк.
50. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191334. – 7 арк.
51. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191333. – 6 арк.
52. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191332. – 8 арк.
53. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191330. – 7 арк.
54. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191328. – 6 арк.
55. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191327. – 7 арк.
56. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191326. – 6 арк.
57. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191324. – 7 арк.
58. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191323. – 7 арк.
59. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191322. – 6 арк.
60. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191321. – 6 арк.
61. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191320. – 7 арк.
62. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191318. – 8 арк.
63. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192048. – 9 арк.
64. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192060. – 6 арк.
65. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192065. – 3 арк.
66. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192064. – 5 арк.

67. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192070. – 3 арк.
68. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192069. – 5 арк.
69. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192068. – 7 арк.
70. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192067. – 3 арк.
71. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192066. – 7 арк.
72. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192073. – 4 арк.
73. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192072. – 5 арк.
74. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192071. – 4 арк.
75. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192075. – 4 арк.
76. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191813. – 4 арк.
77. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191815. – 12 арк.
78. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191816. – 3 арк.
79. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191817. – 9 арк.
80. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191818. – 8 арк.
81. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191819. – 9 арк.
82. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191821. – 11 арк.
83. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191820. – 11 арк.
84. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191823. – 7 арк.
85. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191822. – 7 арк.
86. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191825. – 8 арк.
87. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191824. – 3 арк.
88. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191829. – 13 арк.
89. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191828. – 10 арк.
90. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191827. – 5 арк.
91. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191833. – 4 арк.
92. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191831. – 3 арк.
93. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 191830. – 6 арк.
94. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192069. – 8 арк.
95. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192060. – 8 арк.
96. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192055. – 6 арк.

97. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192075. – 8 арк.
98. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192133. – 9 арк.
99. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192130. – 9 арк.
100. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192143. – 38 арк.
101. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192155. – 10 арк.
102. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192156. – 8 арк.
103. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192143. – 8 арк.
104. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192146. – 4 арк.
105. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192130. – 3 арк.
106. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192133. – 3 арк.
107. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192184. – 5 арк.
108. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192179. – 2 арк.
109. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192177. – 6 арк.
110. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192176. – 8 арк.
111. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192175. – 10 арк.
112. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192147. – 8 арк.
113. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192148. – 3 арк.
114. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192149. – 4 арк.
115. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192150. – 7 арк.
116. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192152. – 6 арк.
117. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192153. – 6 арк.
118. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192190. – 7 арк.
119. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192187. – 27 арк.
120. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192186. – 5 арк.
121. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192166. – 7 арк.
122. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192164. – 3 арк.
123. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192170. – 6 арк.
124. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192174. – 4 арк.
125. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 192172. – 2 арк.
126. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214699. – 8 арк.

127. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214698. – 6 арк.
128. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214697. – 7 арк.
129. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214695. – 8 арк.
130. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214694. – 7 арк.
131. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214702. – 6 арк.
132. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217380. – 4 арк.
133. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217358. – 7 арк.
134. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217353. – 7 арк.
135. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217372. – 6 арк.
136. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217377. – 6 арк.
137. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217378. – 6 арк.
138. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217376. – 7 арк.
139. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217380. – 9 арк.
140. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217375. – 10 арк.
141. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217374. – 4 арк.
142. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217373. – 9 арк.
143. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214725. – 11 арк.
144. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214723. – арк. 6.
145. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214711. – 12 арк.
146. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214722. – 5 арк.
147. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214710. – 7 арк.
148. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214705. – 6 арк.
149. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214727. – 6 арк.
150. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214704. – 6 арк.
151. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214721. – 5 арк.
152. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214703. – 7 арк.
153. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214714. – 7 арк.
154. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214718. – 6 арк.
155. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214719. – 7 арк.
156. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214706. – 6 арк.

157. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214707. – 5 арк.
158. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214708. – 5 арк.
159. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 214712. – 8 арк.
160. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217325. – 9 арк.
161. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217326. – 7 арк.
162. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217327. – 6 арк.
163. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217320. – 8 арк.
164. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217323. – 9 арк.
165. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217324. – 6 арк.
166. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217318. – 7 арк.
167. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217322. – 8 арк.
168. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217328. – 7 арк.
169. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217331. – 9 арк.
170. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217332. – 8 арк.
171. АУ СБУ ДО, фонд фільтраційних справ, спр. 217333. – 8 арк.
172. Багрянний І. Чому я не хочу повертатися до СРСР / І. Багрянний // Багрянний І. Під знаком скорпіона. – К., 1994. – 40 с.
173. Бака М. В. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М. В. Бака // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк, 2001. – С. 185 – 190.
174. Бахмутський вісник – № 54. – 1942 р. – 15 липня.
175. Бахмутський вісник – № 55. – 1942 р. – 18 липня.
176. Бахмутський вісник – № 63. – 1942 р. – 15 серпня.
177. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Изд. 2-е. – М., 1986. – С. 381 – 393.
178. Бегма В. А. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. А. Бегма. – Київ – Харків: Українське державне видавництво, 1945. – 36 с.
179. Безбородова И. В. Иностраные военнопленные и интернированные в СССР: из истории деятельности управления по делам военнопленных и

интернированных НКВД-МВД СССР в послевоенный период (1945 – 53) / И. В. Безбородова // Отечественная история. – 1997 – № 5. – С. 165 – 173.

180. Бездрабко В. В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток / В. В. Бездрабко // Укр. іст. журн. – 2009.–№5. – С. 217 – 219.

181. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941 – 1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.

182. Борко М. С. Мені не зламали крила. Автобіограф. Твір / М. С. Борко. – Переяслав-Хм., 2009. – 140 с.

183. Борозняк А. И. «Так разрушается легенда об чистом Вермахте». Современная историография ФРГ о преступлениях немецкой армии в войне против СССР / А. И. Борозняк // Отечественная история. – 1997 – № 3. – С. 107 – 120.

184. Борозняк А. И. Современная историография ФРГ о преступлениях немецкой армии в войне против СССР / А. И. Борозняк // Отечественная история. – 1997. – №3. – С. 107 – 120.

185. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень / Г. Боряк, М. Дубик. – Вип. 1. – К., 1998. – 387.

186. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень / Г. Боряк, М. Дубик. – Вип. 2. – К., 2000. – 387.

187. Бродский Е. А. Живые борются / Е. А. Бродский. – М., 1965. – 240 с.

188. Бродский Е. А. Они не пропали без вести. Не сломленные фашистской неволей / Е. А. Бродский. – М., 1987. – 461 с.

189. Буков Я. Режим насилия и порабощения / Я. Буков. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. – 16 с.

190. Буцко О.В. Архипелаг УПВИ: организация и деятельность Управления по делам военнопленных и интернированных в годы Великой отечественной войны / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2001. – Вип. 5.– С. 102 – 112.

191. Буцко О. В. В неоплаченом долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего Рейха / О. В. Буцко // Сторінки військової історії України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 90 – 95.
192. Буцко О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатрируемых на родину / О. В. Буцко // Сторінки військової історії України. – К., 1998. Вип. 2. – С. 148 – 162.
193. Буцко О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 46 / О. В. Буцко // Сторінки військової історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 206 – 212.
194. В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной армией из немецкой неволи. – М., 1945. – 55 с.
195. В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. – 47 с.
196. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М., 1973. – 360 с.
197. Варшавчик М. А. О системном подходе к историческим источникам / М. А. Варшавчик // Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников: тез. докл. всеос. науч. сессии, (Тбилиси, 17 – 19 октября 198 г.). – Тбилиси: Университет, 1985. – С. 82 – 83.
198. Великая Отечественная война в письмах. – М.: Политиздат, 1980. – 288 с.
199. Вербицкий Г. Г. Остарбайтери. История россиян, насильственновывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г. Г. Вербицкий. – С. Петербург, 2004. – 240 с.
200. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 9. – 1942 р. – 31 жовтня.
201. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 13. – 1942 р. – 10 листопада.
202. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 15. – 1942 р. – 14 листопада.
203. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 17. – 1942 р. – 19 листопада.
204. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 18. – 1942 р. – 21 листопада.
205. Відбудова (м. Костянтинівка) – № 19. – 1942 р. – 24 листопада.

206. Внешняя политика Советского союза в период Отечественной войны, Т. 1 – М., 1946 г. – 698 с.
207. Война за колючей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд / Сост. и обработал М. Виленский. Предисл. Н.П. Полякова. – М., 1958. – 143 с.
208. Войцеховська І.Н., Калакура Я.С., Павленко С.Ф. Історичне джерелознавство: Прогр. Курсу для студ. Іст. ф-ту / І. Н. Войцеховська, Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.
209. Волович О. Спомини про «світле минуле» / О. Волович. – Кіровоград, 2003. – 78 с.
210. Вторая мировая война. Краткая история. – М.: Наука, 1984. – 592 с.
211. Гальчак С. Д. Протидія сил національно-визвольного спрямування заходам німецької окупаційної влади на теренах Вінниччини / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 322 – 339.
212. Гальчак С. Д. «Східні робітника» з Поділля у Третью Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2003. – 344 с.
213. Гальчак С. Д. Остарбайтери з Поділля (1942 – 47 рр.). – Автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Д. Гальчак. – К., 2003. – 20 с.
214. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945 – 2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: автореф. дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01 / С. Д. Гальчак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 40 с.
215. Гальчак С. Д. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство / Гальчак С. Д. // «... То була неволя». – К., 2006. – С. 50 – 62.
216. Германская история в новое и новейшее время: в 2-х т. Т.1. – К., 1970. – 390 с.
217. Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України / С. Глід. – Лондон, 1955. – 92 с.

218. Головка М. Л. Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання після Кримської конференції / М. Л. Головка // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 303 – 306.
219. Голос Донбасу (м. Бахмут) – № 33 – 1943 р. – 11 червня.
220. Голос Донбасу (м. Бахмут) – 1943 р. – 20 серпня.
221. Голос Донбасу (м. Бахмут) – 1943 р. – 27 серпня.
222. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 12 – 1942 р. – 26 березня.
223. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 15 – 1942 р. – 16 квітня.
224. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 16 – 1942 р. – 20 квітня.
225. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 22 – 1942 р. – 4 червня.
226. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 24 – 1942 р. – 18 червня.
227. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 25 – 1942 р. – 25 червня.
228. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 26 – 1943 р. – 2 липня.
229. Голос Донбасу (м. Горлівка) – № 27 – 1943 р. – 9 липня.
230. Гранкина О. Архівно-слідчі справи Другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів / О. Гранкина // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2. – С. 174 – 182.
231. Гребенщикова И. В. Организационно-правовые основы осуществление репатриации в СССР. – Автореф. дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.01 / Гребенщикова И. В. – Екатеринбург, 2008. – 33 с.
232. Григорьева И.В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки / И. В. Григорьева. – М., 1984 г. – 336 с.
233. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичному дослідженні: до питання про теорію наративного аналізу / Г. Грінченко // Схід – Захід. – Вип. 11 – 12. – Х., 2008 – С. 59 – 76.
234. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії само презентації в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 65 – 72.

235. Грінченко Г. Г. Інтерв'ю з О. Я. Абрамовою / Г. Г. Грінченко // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 169 – 189.
236. Грінченко Г. Г. Міжнародний проект збору документальних свідчень про долі людей, яких було залучено до рабської та примусової праці / Г. Г. Грінченко // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 264 – 265.
237. Грінченко Г. Г. Остарбайтеры Третьего рейха – стратегии выживания / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 219 – 226.
238. Грінченко Г. Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью/ Г. Г. Грінченко// Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 26 – 35.
239. Грінченко Г. Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 14 – 21.
240. Грінченко Г., Пастушенко Т. Українські оstarбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація / Г. Грінченко, Т. Пастушенко // Прошу Вас мене не забувати. – Х., 2009. – С. 9 – 56.
241. Грінченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8 – С. 52 – 59.
242. Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Г. Г. Грінченко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. – Харків, 2004. – С. 10 – 32.
243. Грінченко Г. Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу / Г. Г. Грінченко // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 111 – 126.
244. Грінченко Г. Г. Текстуальний аналіз усноісторичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) / Г. Г. Грінченко // Схід – Захід: Іст. – культуролог. зб. – Х.; К., 2004. – Вип. 6. – С. 151 – 171.

245. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. – К., 1976. – 226 с.

246. Груба М.Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М. Е. Груба // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний. – Донецьк: Донбас, 1994. – С. 162 – 166.

247. Груба П. І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу. 1917 – 1920 рр. – автореф. Дис. канд.іст. н.: 07.00.06 / П. І. Груба. – К., 2007. – 20 с.

248. Дашичев В. И. Банкротство стратегий германского фашизма. Д-ты и материалы / В. И. Дашичев. – М., 1973. – 766 с.

249. Дем'яненко Б. Л. Запланований злочин небаченого масштабу (до питання про генеральний «план ост» щодо окупованих територій колишнього СРСР) / Б. Л. Дем'яненко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 350 – 361.

250. Демчина А. Зі Сходу на Захід / Пер. З анг. Б. Мельник. – К.: Юніверс, 2000. – 296 с.

251. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в часи та після Другої світової війни. – автореф. дис. канд. іст. н. 07.00.06 / М. Ю. Денисюк. – Львів, 2009. – 20 с.

252. Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької області), ф. Р. – 1838, оп.1, спр. 58.

253. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1838, оп. 1, спр. 11.

254. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1838, оп. 1, спр. 11 а.

255. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1838, оп. 1, спр. 1.

256. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1838, оп. 1, спр. 6.

257. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1838, оп. 1, спр. 71.

258. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988 («Листи радянських громадян, вигнаних до Німеччини у період тимчасової німецько-фашистської окупації»), оп. 1, спр. 14551.

259. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13075.
260. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14277.
261. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15464.
262. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14246.
263. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14125.
264. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13437.
265. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13438.
266. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15500.
267. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14267.
268. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15464.
269. Держархів донецької області, ф. Р – 1988, оп. 1, спр. 15501.
270. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15500.
271. Держархів донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14894.
272. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15517.
273. Держархів донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15501.
274. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15482.
275. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14388.
276. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14894.
277. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15474.
278. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13437.
279. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13410.
280. Держархів Донецької обласі, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр 1660.
281. Держархів донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1406.
282. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14388.
283. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14080.
284. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13440.
285. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14125.
286. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1236.
287. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1209.
288. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15476.

289. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13853.
290. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14063.
291. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15474.
292. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13390.
293. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13218.
294. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14388.
295. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14441.
296. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15501.
297. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14063.
298. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13218.
299. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15474.
300. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14137.
301. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15466.
302. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 491.
303. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13218.
304. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13437.
305. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14267.
306. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15501.
307. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14147.
308. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14268.
309. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14082.
310. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1470.
311. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14215.
312. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 8518.
313. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1446.
314. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1521.
315. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 12801.
316. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13079.
317. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14826.
318. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 8606.

319. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1431.
320. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 12071.
321. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14788.
322. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14848.
323. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13324.
324. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14851.
325. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14845.
326. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп.1, спр. 14846.
327. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 410.
328. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 560.
329. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 593.
330. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 730.
331. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 973.
332. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 974.
333. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1201.
334. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1209.
335. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1217.
336. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1361.
337. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1450.
338. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1671.
339. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1678.
340. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1686.
341. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 1753.
342. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп.1, спр. 3544.
343. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13075.
344. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13390.
345. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13439.
346. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 13594.
347. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14137.
348. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14246.

349. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 14552.
350. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15487.
351. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15499.
352. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15502.
353. Держархів Донецької області, ф. Р. – 1988, оп. 1, спр. 15513.
354. Дмитерко Л. Катерина / Л. Дмитерко / Багряний ранок. – К., 1945. – С. 11 – 12.
355. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України/ 1941 – 44/ Упор. Дубик М. – К., 2000. – 304 с.
356. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М., 1945. – 392 с.
357. Долматовский Е. Стихи этих лет / Е. Долматовский. – М., 1946. – С. 47 – 48.
358. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Известные и неизвестные страницы истории. – Донецк, 2008. – 432 с.
359. Донецкая область за 50 лет: стат. Сборник. – 1967. – 232 с.
360. Донецький вісник – 1942 р. – 15 січня.
361. Донецький вісник – № 9 – 1942 р. – 29 січня.
362. Донецький вісник – № 10 – 1942 р. – 1 лютого.
363. Донецький вісник – № 12 – 1942 р. – 8 лютого.
364. Донецький вісник – № 14 – 1942 р. – 15 лютого.
365. Донецький вісник – № 15 – 1942 р. – 19 лютого.
366. Донецький вісник – № 16 – 1942 р. – 22 лютого.
367. Донецький вісник – № 18 – 1942 р. – 1 березня.
368. Донецький вісник – № 25 – 1942 р. – 26 березня.
369. Донецький вісник – № 30 – 1942 р. – 12 квітня.
370. Донецький вісник – № 34 – 1942 р. – 26 квітня.
371. Донецький вісник – № 40 – 1942 р. – 17 травня.
372. Донецький вісник – № 47 – 1942 р. – 11 червня.

373. Донецький вісник – № 48 – 1942 р. – 14 червня.
374. Донецький вісник – № 51 – 1942 р. – 25 червня.
375. Донецький вісник – № 52 – 1942 р. – 28 червня.
376. Донецький вісник – № 56 – 1942 р. – 12 липня.
377. Донецький вісник – № 58 – 1942 р. – 19 липня.
378. Донецький вісник – № 60 – 1942 р. – 20 липня.
379. Донецький вісник – № 62 – 1942 р. – 2 серпня.
380. Донецький вісник – 1942 р. – 9 серпня.
381. Донецький вісник – 1942 р. – 23 серпня.
382. Донецький вісник – № 92 – 1942 р. – 13 листопада.
383. Донецький вісник – № 97 – 1942 р. – 1 грудня.
384. Донецький вісник – № 8 (127) – 1943 р. – 13 січня.
385. Донецький вісник – № 22 (141) – 1943 р. – 7 січня.
386. Донецький вісник – № 39 (158) – 1943 р. – 17 березня.
387. Донецький вісник – № 42 (161) – 1943 р. – 24 березня.
388. Донецький вісник – № 59 – 1943 р. – 19 травня.
389. Донецький вісник – № 64 – 1943 р. – 19 травня.
390. Донецький вісник – № 83 – 1943 р. – 11 серпня.
391. Донецька газета – 1942 р. – 27 листопада.
392. Донецька газета – 1942 р. – 9 грудня.
393. Донецька газета – 1942 р. – 18 грудня.
394. Донецька газета – 1943 р. – 15 квітня.
395. Донецька газета – 1943 р. – 23 травня.
396. Донецька газета – 1943 р. – 30 травня.
397. Донецька газета – 1943 р. – 6 червня.
398. Дубик М. Г Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 47 – 52.

399. Дубик М. Г. Прибутки, одержані іноземним військовим капіталом за рахунок використання примусової праці українців»/ М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 215 – 218.

400. Дубик М. Г. Окупація України (1941 – 1944) – сучасні тенденції в німецькій історіографії / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 52 – 56.

401. Жигло В. В. Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління. – автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.06 / В. В. Жигло / НАН України . – К., 2010. – 21 с.

402. Заболотна Т. В. Легітимаційні заходи окупаційної влади щодо міського населення на окупованій території України в роки Великої вітчизняної війни / Т. В. Заболотна // СВІУ. – Вип. 10. – Ч. 1. – К., 2006. – с. 362 – 384.

403. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР).Изд. 2-е перераб. и доп. / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.

404. Загорулько М.М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М. М. Загорулько. – М, 1970. – 383 с.

405. Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов / Д. Заславський. – М.: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.

406. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26 – 41.

407. Земсков В.Н. Репатриация советских граждан их дальнейшая судьба (1944 – 56 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования «Социс». – 1995. – №5(95). – С. 3 – 13.

408. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (1930 – 1959 гг.) / В. Н. Земсков // Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. н. трудов. – М., 1994. – С. 145 – 194.

409. Іонов О. Злочинства німців у Донбасі / О. Іонов. – Укр. в-во політ. Ліри. – К., 1946. – 39 с.
410. Інтерв'ю з Бондаренко Олександра Іллівна, 1927 р.н., записане 10.11.207 р. у м. Краматорськ Донецької області.
411. Інтерв'ю з Вороновою Вірою Максимівною, 1928 р.н., записане у м. Краматорськ 25.10.2004 р. у м. Краматорськ Донецької області.
412. Інтерв'ю з Литвиненко Олександром Івановичем, 1925 р.н., записане 7.04.2008 р. у м. Донецьк Донецької області.
413. Інтерв'ю з Малаховою Лідією Григорівною, 1927 р.н., записане 8.03.2003 р. у м. Краматорськ Донецької області.
414. Інтерв'ю з Щербаковою Ганною Данилівною, 1927 р.н., записане 25.11.2014 р. у м. Донецьк Донецької області.
415. Інтерв'ю з Подаковою Ганною Семенівною, 1925 р.н., записане 3.12.2006 р. у м. Донецьк Донецької області.
416. История Великой отечественной войны Советского Союза. 1941 – 45, В 6-й т. / ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М., 1960– 1965.
417. История Второй мировой войны. 1939–1945. – В 12-и т. / Главная редакционная комиссия: А. А. Гречко (председатель), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М., 1973–1982.
418. История городов и сел Украинской ССР: В 26 Т. – К.: Укр. сов. энцикл. – Донецкая область. – 1976. – 811 с.
419. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованих територіях. – К., 1986. – 264 с.
420. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945). – Т. 7 – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.
421. История Украинской ССР: В 2 т. Т. 1 / АН УССР Ин-т истории; Редкол.: К. К. Дубина (гл. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1969. – 836 с.

422. История Украинской ССР: В 2 т. Т. 2 / АН УССР Ин-т истории; Редкол.: К. К. Дубина (гл. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1969. – 900 с.
423. Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Высш. школа, 1973. – 560 с.
424. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / А. К. Соколов, Ю. П. Бокарев, В. Борисова и др. под ред. А. К. Соколова. – М.: Высш. шк., 2004. – 687 с.
425. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: «Российск. гос. гуманитарный ун-т., 1998. – 702 с.
426. Кабанов В. В. Источниковедение истории советского общества / В. В. Кабанов. – 1997. – 388 с.
427. Карпов Н. Маленький оstarбайтер // Согласие. – 1992. – № 8 – 9. – С. 59 – 82.
428. Карпова А., Виноградова Л. Документи з фільтраційних справ оstarбайтерів Херсонщини / А. Карпова, Л. Виноградова // Архіви України. – 2005. – 1/3. – С. 431 – 437.
429. Кашеварова Н. Г. Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941 – 44 рр.). – Автореф. Дис. ... канд.. іст. наук / Н. Г. Кашеварова. – К., 2008. – 18 с.
430. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 7 – 21.
431. Климушев В. Донбасс – важнейший трудовой фронт нашей Родины / Д. Климушев. – Сталино, 1946 г.
432. Клоков В. И. До питання про етапи формування історіографії Великої вітчизняної війни / В. И. Клоков // СВІУ. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 5 – 30.
433. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 44: историографический очерк / В. И. Клоков. – К., 1979. – 124 с.

434. Клоков В., Кудрицький А., Бричек І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941 – 45 рр.) / В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бричек. – К., 1968. – 167 с.
435. Кнатько Г. Д. Белорусские оstarбайтеры. Историко-аналитические исследования / В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменов. – Минск: НАРБ, 2001. – 336 с.
436. Князев В. А. Условия жизни лиц, подвергшихся преследованиям в годы нацизма / В. А. Князев // Социологические исследования. – 1995. – № 5 (9). – С. 50 – 54.
437. Князев В.А. Условия жизни и здоровья лиц, преследовавшихся в годы нацизма / В. А. Князев // Социологические исследования. – 1996. – №3 – С. 134 – 140.
438. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К., 1979. – 135 с.
439. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К., 1965. – 112 с.
440. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9; №10. – С. 74 – 82.
441. Коваль М. В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939 – 45 рр.) / М. В. Коваль. – К.: «Альтернативи», 1999. – С. 170 – 196.
442. Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – №1 – 3. – С. 35 – 44.
443. Колесник В., Стрільчук Л. Розселення та проблеми адаптації українських емігрантів після Другої світової війни / В. Колесник, Л. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Л. Українки. – Історичні науки. – 1999. – №5. – С. 130 – 133.
444. Кондратенко Л. В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: историографический очерк / Л. В. Кондратенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 106 с.

445. Костянтинівські вісті – 1942 р. – 8 січня.
446. Костянтинівські вісті – №22 – 1942 р. – 16 травня.
447. Костянтинівські вісті – №34 – 1942 р. – 6 червня.
448. Костянтинівські вісті – №30 – 1942 р. – 10 червня.
449. Костянтинівські вісті – №38 – 1942 р. – 4 липня.
450. Костянтинівські вісті – 1942 р. – 29 липня.
451. Король В., Удовик В., Козій Є. Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Другої світової і Великої вітчизняної війни / В. Король, В. Удовик, Є. Козій // Історія в школі. – 2003. – № 5 – 6. – С. 1 – 7.
452. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
453. Кравченко А. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність) / А. Кравченко. – Львів, 2005. – 236 с.
454. Краматорська газета – 1942 р. – 16 серпня.
455. Краматорська газета – 1942 р. – 20 вересня.
456. Краматорська газета – 1942 р. – 11 жовтня.
457. Краматорська газета – №99 – 1942 р. – 15 жовтня.
458. Краматорська газета – №41 (160) – 1943 р. – 20 червня.
459. Краматорська газета – №9 (128) – 1943 р. – 31 січня.
460. Краматорська газета – №39 (158) – 1943 р. – 13 червня.
461. Красноперов В. М. Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных / В. М. Красноперов. – М., 1960. – 96 с.
462. Кульбакин В.Д. Очерки новейшей истории Германии / В. Д. Кульбакин. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 671с.
463. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) / Куницький М. П. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. – Історичні науки. – 2007. – №1. – С. 292 – 302.

464. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М. П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

465. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян після Другої світової війни / М. Куницький // Історико-політологічні проблеми сучасного світу. – Т. 12 – 13. – Чернівці, 2006. – С. 206 – 210.

466. Кучинский Ю. История условий труда в Германии/ Перевод с немецкого, вступительная статья Г. Б. Герцовича / Ю. Кучинський. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. – 527 с.

467. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка / Т. Лапан. – Л. 2005. – 16 с.

468. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка / Т. Лапан. – Л. 2005. – 235 с.

469. Лапан Т. Інтерв'ю з А. П. Поміренко / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 190 – 270.

470. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т. Лапан // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 73 – 86.

471. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і Райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії наук державного управління при Президентіві України / За заг. Ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 6 – 7. – С. 146 – 151.

472. Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з огляду на Галичину) / Т. Лапан // Ефективність державного управління:

зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії наук державного управління при Президентіві України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 5. – С. 164 – 171.

473. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьюму Рейху / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 127 – 138.

474. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід-Захід. – Х., 2008. – Вип. 11 – 12. – С. 180 – 198.

475. Лапо-Данилевский А.С. Методология истории / А. С. Лапо-Данилевський. – М.: ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ «ТЕРРИТОРИЯ БУДУЩЕГО». – 2006. – 472 с.

476. Лахно В. І. Українські остарбайтери в Третьюму Рейху та Радянському Союзі (1941-1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / В.І. Лахно. – Миколаїв: Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили, 2013. – 18 с.

477. Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів меморіального комплексу «Національний музей історії великої вітчизняної війни 1941 – 45 рр.» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» / Л. Легасова, М. Шевченко // «... То була неволя». – К., 2006. – С. 15 – 24.

478. Лемещук Н. Не склонив головы (О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях) / Н. Лемещук. – К., 1978. – 156 с.

479. Лень В. В. Проблеми дотримання законодавства з питань державної таємниці та специфіки надання інформації за архівно-кримінальними справами / В. В. Лень // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2.

480. Липский В. С., Чалый Б.И. «Люби меня при всякой доле»: Документальная повесть / В. С. Липський. – Минск, 1989. – 220 с.

481. Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «військовий», «воєнний» / О. Є. Лисенко // СВІУ. – Вип. 7. – Ч. 1. – 2003. – С. 116 – 118.

482. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрямки і проблеми наукового пошуку / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 90 – 98.

483. Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Лисенко // «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 7 – 14.
484. Литвин А. Л. Следственные дела советских политических процессов как исторический источник / А. Л. Литвин // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2. – С. 332 – 336.
485. Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 159 с.
486. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: [навч. посібник] / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 2008. – 512 с.
487. Макарчук С. С. Документальні публікації в Україні з історії Другої світової війни: автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.02 / Київський університет ім. Т. Шевченка / С. С. Макарчук. – К., 1994. – 23 с.
488. Максимчук Т. Огляд фонду Держархіву Донецької області «Листи радянських громадян, вивезених у Німеччину зі Сталінської області у період тимчасової німецько-фашистської окупації. 1942 – 1943 рр.» / Т. Максимчук // Архіви України. – 2005. – 1/3. – С. 390 – 400.
489. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів і в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно, відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.
490. Маріупільська газета – №45 – 1942 р. – 16 квітня.
491. Маріупільська газета – №53 – 1942 р. – 5 червня.
492. Маріупільська газета – №75 – 1942 р. – 24 червня.
493. Маріупільська газета – №77 – 1942 р. – 27 травня.
494. Маріупільська газета – №78 – 1942 р. – 30 червня.
495. Маріупільська газета – №83 – 1942 р. – 7 липня.
496. Маріупільська газета – №87 – 1942 р. – 11 липня.
497. Маріупільська газета – №88 – 1942 р. – 14 липня.
498. Маріупільська газета – №89 – 1942 р. – 15 липня.

499. Маріупільська газета – №96 – 1942 р. – 25 липня.
500. Маріупільська газета – №98 – 1942 р. – 30 липня.
501. Маріупільська газета – №103 – 1942 р. – 11 серпня.
502. Маріупільська газета – №108 – 1942 р. – 21 серпня.
503. Мармілова О. С. Військові журнали економічної інспекції «Південь» як джерело до вивчення оstarбайтерів Донеччини: загальний огляд / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1 – 2. – Донецьк, ДонНУ. – С. 58 – 64.
504. Мармілова О. С. «Донецький вісник» як джерело до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – С. 312 – 315.
505. Мармілова О. С. Листи оstarбайтерів з Донеччини як історичне джерело / О. С. Мармілова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 118 (3). – С. 86 – 90.
506. Мармілова О. С. Фільтраційні справи як джерело до вивчення проблеми оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19 / Головний редактор та упорядник – З. Г. Лихолобова, д.і.н., проф. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С. 253 – 261.
507. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війни. Т. 1. Роки 1945 – 1951 / В. Маруняк. – Мюнхен, 1951 – С. 405.
508. Марунчак М. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак; Післямова Є Гриніва. – Львів: Меморіал, 1992. – 1303 с.
509. Марченко В. Колекція документів громадян Сумщини, вивезених до Німеччини та військовополонених / В. Марченко // Архіви України. – 2005. – 1/3. – С. 426 – 430.
510. Мелешко Н. Б. Організація і початок діяльності Відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень – жовтень 1944

р.) / Н. Б. Мелешко // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 78. – С. 78 – 81.

511. Меляков А. В. Газета «Нова Україна» как источник по изучению депортации жителей г. Харькова в Германии в период 1941 – 1943 гг. / А. В. Меляков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Харків, 1997. – С. 104 – 106.

512. Меляков А. В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941 – 44 рр. / А. В. Меляков // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132 – 145.

513. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 43 рр. – автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. В. Меляков. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

514. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 43 рр. – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. В. Меляков. – Дніпропетровськ, 2002. – 205 с.

515. Меляков А.В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації / А. В. Меляков // Вісник ХНУім. В.Н. Каразіна. Сер. історія. Вип. № 32. – 2000. – С. 232 – 239.

516. Меляков А. В. Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: Взгляд потенциальных «остарбайтеров»/ А. В. Меляков //Эпоха. Культура. Люди. – Х., 2004. – С. 182 – 192.

517. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази історії українців-остарбайтерів / А. Меляков // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 139 – 155.

518. Меляков А.В. Фильтрационные дела Государственного архива Харьковской области как массовый источник / А. В. Меляков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 3. – К., 1998. – С. 124 – 127.

519. Мельников Д. Е., Черная Л. Б. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933 – 45 / Д. Е. Мельников, Л. Б. Черная. – М.: Политиздат, 1987. – 414 с.

520. Мирчевская И. Б. «... И он подарил мне маму». Воспоминания / И. Б. Мирчевская. – К.: «Поэзия», 2005. – 200 с.
521. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 139 – 147.
522. Міхненко А. М. Історія Донбасу (1861 – 1945 рр.) / А. М. Міхненко. – Донецьк: Юго – Восток, 1999 – 464 с.
523. Міхненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни / А. М. Міхненко. – Донецьк: Юго – Восток, 2000. – 153 с.
524. Міхненко А. М. Донбас у 1941 – 42 рр.: випробування війною / А. М. Міхненко // Вісник ХНУім. В.Н. Каразіна. Сер. історія. Вип. № 32. – 2000. – С.175 – 185.
525. Могильний В. Пошта «остарбайтерів» («робітників зі сходу») / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1994. – № 2 (29). – С.17–20.
526. Молок А.И. Немецкий военный разбой в Европе / А. И. Молок. – Л., 1945. – С. 224.
527. Молотов В. И. Про масовое насильственное выведение в немецко-фашистское рабства / В. И. Молотов. – М., 1943.
528. Мусієздов О. Невигадане. Усні історії остарбайтерів (рецензія) / О. Мусієздов // Україна модерна. – Ч. 11. – 2007. – С. 253 – 254.
529. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории/ Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А.Ф. / Н. Мюллер. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.
530. Нам не забыть вас, ребята! Комсомольско-молодежное подполье в годы Великой отечественной войны. – М.: Молодая гвардия, 1976. – 224 с.
531. Народное хозяйство Донецкой области (1913 – 1965 гг.): стат. сб. – Донецк: Донбасс. – 1981. – 138 с.

532. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944: В 2 кн. Кн. 1: Борьба в подполье – К., 1985. – 387 с.

533. Науменко В. М. Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941 – 44 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Нац. Ун-т «Києво-Могилянська академія» / В. М. Науменко. – К., 2009. – 20 с.

534. Науменко В. М. Економічний штаб Ост у воєнно-економічній стратегії нацистської Німеччини: утворення і основні напрямки діяльності / В. М. Науменко // СВІУ. – Вип. 10. – Ч. 1. – 2006. – С. 433 – 440.

535. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / авт.-упор., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко – Харків, 2004. – 236 с.

536. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 44 гг.). – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

537. Немятый В. Н. Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944 / В. Н. Немятый. – К.: Знание, 1980. – 62 с.

538. Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Ком. партия – организатор всенар. борьбы против хищ. политики герм. империализма на оккупированной территории Украины (1941 – 1944 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.

539. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / Ф. Шевченко; Упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба, інші. – К.: Держполітвидав УРСР. – 1963. – 488 с.

540. Нове життя (м. Чистяково) – №95 – 1942 р. – 25 листопада.

541. Нове життя (м. Чистяково) – №15 – 1943 р. – 10 березня.

542. Нове життя (м. Чистяково) – №17 – 1943 р. – 17 березня.

543. Нове життя (м. Чистяково) – №4 – 1943 р. – 15 травня.

544. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов. В 3-х т. – М., 1966.

545. Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями. Збірник матеріалів. У 7-ми т. – М., 1957 – 1961.
546. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941 – 44 рр. (на матеріалах генерального округу Волинь – Поділля). – Автореф. Дис. ... канд. ... іст. наук / Ю. В. Олійник. – Поділля, 2010. – 20 с.
547. Омельчук Д. В. До питання про правові аспекти роботи з архівними матеріалами Служби безпеки України / Д. В. Омельчук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2. – С. 126 – 129.
548. Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского концлагеря Равенсбрюк / ред. Сост. В. Кудрявченкова. Лит. Запись А. Масалкиной. Изд. 3-е переработ. и дополненное. – М., 1966. – 542.
549. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. – Донецк: Світ книги, 2013. – 465 с.
550. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О.Г. Царек; ред. В. Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.
551. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987. – 293 с.
552. Павленко М.І. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945 – 1949) / М. І. Павленко. – К., 1979. – 123 с.
553. Пам'ять заради майбутнього. Спогади. Книга друга. – К.: Фенікс, 2006. – 768 с.
554. Пастушенко Т. Life history and life story у біографічному інтерв'ю одного «киянина»: реконструкція смислу життєвого досвіду / Т. Пастушенко // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. статей / За ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – С. 202 – 213.
555. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 166 – 175.

556. Пастушенко Т. Будні українських «остарбайтерів»: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) / Т. Пастушенко // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 160 – 176.

557. Пастушенко Т. До питання про взаємовідносини в середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції / Т. Пастушенко. – К., 2005. – С. 84 – 92.

558. Пастушенко Т. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К., 2006. – С. 35 – 45.

559. Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310 – 324.

560. Пастушенко Т. В. Основні етапи депортацій цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942 – 44 рр. / Т. В. Пастушенко // СВІУ. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310.

561. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53 рр.) / Т. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.

562. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціологічний аналіз на матеріалах Київщини). – Автореф. дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01 / Т. Пастушенко. – К., 2007. – 20 с.

563. Пастушенко Т. Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 9 – 10. – С. 55 – 639.

564. Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 227 – 233.

565. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 47 рр. / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 123 – 136.
566. Пастушенко Т. Рецензія. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд. Ред., вступ ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавництво дім «Райдер», 2004. – 236 с. / Т. Пастушенко // Україна модерна. – Ч II. – С. 249 – 252.
567. Пастушенко Т. В. Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну / Т. В. Пастушенко // «...То була неволя». – К., 2006. – С. 63 – 81.
568. Пастушенко Т. В. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід-Захід. – Х., 2008. – Вип. 11 – 12. – С. 161 – 179.
569. Пастушенко Т. В. Ульріх Герберт про політику і практику «використання іноземців у військовій економіці Третього рейху» / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 59–64.
570. Пастушенко Т. В., Шевченко М. Доля українських остарбайтерів у документах фондового зібрання меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни. 1941-45» / Т. В. Пастушенко // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 100 – 103.
571. Пахомов А.И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. Предисл. С. Злобина. – М., 1966. – 127 с.
572. Педак В. Гірке слово остарбайтер / В. Педак. – Львів, 2009 – 318 с.
573. Перемышленкова Н. М. Архивное следственное дело как исторический источник / Н. М. Промышленников // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1 / 2.
574. Перехрест О. Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини і протидія їм / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 441 – 451.

575. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні в 1937 – 1938 рр. – автореф. дис. канд. іст. н.: 07.00.06 / Е. П. Петровський. – К., 2006. – 23 с.

576. Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 44 / Т. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

577. Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання / Р. Я. Пиріг // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2. – С. 24 – 30.

578. Пиріг Р. Я., Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання / Р. Я. Пиріг, О. В. Гранкіна // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К., 1998. – С. 24 – 29.

579. Плато А. Міжнародний проект біографічної документації рабської і примусової праці / А. Плато // Схід-Захід. – Х., 2008. – Вип. 11 – 12. – С. 345 – 350.

580. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ/ Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.

581. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: Документальний начерк / Н. Полетун // Архіви України. – 2005. – 1/3. – С. 438 – 441.

582. Польш К. А. Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве / К. А. Польш. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – 53 с.

583. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация/ П. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

584. Полян П. «Остарбайтеры» / П. Полян // Звезда. – 2005. – №6. – С. 159 – 168.

585. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Поильчак. – К., 1999. – 20 с.

586. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. В. Потильчак. – К., 1998. – 49 с.

587. Преступные цели – преступные средства. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

588. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. Ред. Г. Грінченко. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

589. Радченко Ю. Національна та расова політика націонал-соціалізму Німеччини щодо України у 1941 – 45 рр. (на прикладі військовополонених і східних робітників) / Ю. Радченко // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К., 2006. – С. 46 – 57.

590. Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942 – 49 рр.) / І. Реброва // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 73 – 86.

591. Реброва І. Є. Проблема примусової праці остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949) / І. Є. Реброва // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип.12. – С. 45 – 65.

592. Реброва І. Проект імена замість номерів. Книга пам'яті в'язнів концентраційного табору «Дахау» / І. Реброва // Схід-Захід. – Х., 2008. – Вип. 11 – 12. – С. 361 – 366.

593. Рождественская Е. Биографическая работа по возвращению смысла: истории жизни остарбайтеров / Е. Рождественская // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.

594. Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження і терапії / Г. Розенталь // Схід – Захід. – Випуск 11 – 12. – 2008. – С. 7 – 24.

595. Ромашкин П. С. Преступления империализма / П. С. Ромакин. – М., 1953. – 435 с.
596. Ромашкин П.С. Преступления против мира и человечности / П. С. Ромашкин.– М.: Наука, 1967. – 357 с
597. Рудик С. Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки. – Автореф. дис. ... канд. іст. н.: 07.00.02 / С. Я. Рудик. – К., 2003. – 20 с.
598. Рязьких Е. Проблема ресоціалізації репаріантів у воронезьких проектах усної історії / Е. Рязьких // Схід – Захід. – Вип. 11 – 12. – Х.. 2008. – С. 236 – 242
599. Сайц Н. На перехрестях долі / Н. Сайц. – Львів, 1996. – 152 с.
600. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду / А. В. Санцевич. –К., 1972. – 204 с.
601. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / А. В. Санцевич. – К., 1990. – 212 с.
602. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія / А. В. Санцевич. – К.: Вища шк., 1984. – 144 с.
603. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.
604. Святун О. Остарбайтери / О. Святун // Політика і час. – 2001. – №4. – С.49 – 60.
605. Семиряга М. И. Антифашистское народное восстание (очерки) / М. И. Семиряга. – М., 1965. – 268 с.
606. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М. И. Семиряга. – М.: Юрид. лит.,1991. – 384 с.
607. Сербин Р. «Велика вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах / Р. Сербин // Сучасність. – 2001. – С. 63 – 88.
608. Серeda В., Малес П. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення і інтерпретації усно історичних джерел / В. Серeda, П. Малес // Україна модерна. – 2007. – Ч. II. – С. 159 – 164.

609. Сидоренко О.В. До проблеми остарбайтерів: міжнародний і регіональний аспекти О. В. Сидоренко // Історична пам'ять. – № 2. – 2004. – Полтава, 2004. – 224 с.
610. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 43) / А. В. Скоробагатов. – Х., 2004. – 388 с.
611. Сліди фашистських звірів. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 88 с.
612. Сніжнянський вісник – №38 – 1942 р. – 24 травня.
613. Сніжнянський вісник – №39 – 1942 р. – 28 травня.
614. Сніжнянський вісник – №88 – 1942 р. – 22 листопада.
615. Сніжнянський вісник – №94 – 1942 р. – 24 грудня.
616. Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М.: Госполитиздат. – 1943. – 52 с.
617. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 [Текст]: документы и материалы: В 3 т. / сост. Д. Ф. Григорович [и др.]; ред. кол. В. И. Юрчук [и др.]; Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – Филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН УССР. – К.: Наукова думка, 1985. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г. – 18 ноября 1942г.) / ред. кол. Д. Ф. Григорович. – 985. – 519 с.
618. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 [Текст]: документы и материалы: В 3 т. / сост. Д. Ф. Григорович [и др.]; ред. кол. В. И. Юрчук [и др.]; Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – Филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН УССР. – К.: Наукова думка, 1985. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.) / ред. кол. В. Н. Немятый [и др.] – 1985. – 511 с.
619. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 [Текст]: документы и материалы: В 3 т. / сост. Д. Ф. Григорович [и др.]; ред. кол. В. И. Юрчук [и др.]; Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – Филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН УССР. – К.:

Наукова думка, 1985. Т. 3: Українська ССР в завершаючий період Великої Отечественної війни (1944 – 1945 гг.) / ред. кол. П.И. Денисенко [и др.]. – 1985. – 510 с.

620. Советский союз на международных конференциях периода Великой отечественной войны, 1941 – 45 гг., сб. документов. – М., 1984. – Т4. – Крымская конференция. – 302 с.

621. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях, причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области. — [Москва]: Госполитиздат, 1943. — 17с.

622. Спогади-терни. Про моє життя німецьке... Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.

623. Степкин В. П. Полная история Донбасса / В. П. Степкин. – Донецк, 2008. – 560 с.

624. Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939 – 45 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 73 – 83.

625. Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В. И. Стрельский. – 1961. – 134 с.

626. Стрільчук Л. В. До питання про джерела вивчення третьої хвилі української еміграції / Л. В. Стрільчук // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 58 – 60.

627. Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР в роки Другої світової війни та після її закінчення / Л. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. – Історичні науки. – 1998. – №1. – С. 94 – 98.

628. Стрільчук Л. В. Еміграція з України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичні, національні та релігійні аспекти / Л. В. Стрільчук // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К., 2006. – С. 211 – 215.

629. Стрільчук Л. Причини третьої хвилі української еміграції / Л. Стрільчук // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – К., 1998. – С. 77 – 79.

630. Стрільчук Л. Соціальний склад українських біженців після Другої світової війни / Л. Стрільчук // Питання історії нового і новітнього часу. – Вип. 6. – Чернівці, 1996. – С. 260 – 267.

631. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07. 00. 02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича / Л. В. Стрільчук. – Чернівці, 1999. – 17 с.

632. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 45 гг.) / Н. И. Супруненко. – К., 1956. – 472 с.

633. Сьогочасне і минуле. Вісник українознавства. – I – II. – 1949. – 151 с.

634. Тарнавський І. С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 роках / І. С. Тарнавський // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – № 111 (178). – С. 86 – 94.

635. Тис-Крохмалюк Ю. Репатріація і перша УД УНА / Ю. Тис-Крохмалюк // Вісті комбатанта. 1979., Торонто-Нью-Йорк. – №3. – С. 21 – 26.

636. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941 – 1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т / Д. М. Титаренко. – Д., 2002. – 19 с.

637. Титаренко Д. М. Спогади остарбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) / Д. М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей. – Кн. 13 – 14. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52 – 61.

638. «... То була неволя» Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 540 с.
639. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід – Захід. – Випуск 11 – 12. – 2008. – С. 7 – 24.
640. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. – М., 2000. – 296 с.
641. Тутова Г. Без права на забвение (дневник Гали Друпп) / Г. Тутова. – Артемовск, 2001. – 146 с.
642. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченк, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.
643. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941- 44 рр.) на території генеральної області «Київ»: автореф. Дис.. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Удовик. – К., 2005. – 16 с.
644. Україна у Другій світовій війні у документів: Зб. нім. Архівних матеріалів (1942 – 1943) / Упоряд. В. Косик. – Т. 3. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства, археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.
645. Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 45 рр.: В 3-х томах. – К., 1967 р. – 484 с.
646. Українські невільники Третього рейху [Текст]: минуле і сучасність: Публіцист. хроніка / А. Кравченко, С. Батурич; Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». – Л.: Кальварія, 2005. – 234 с.
647. Український Донбас (м. Горлівка) – 1942 р. – 18 липня.
648. Український Донбас (м. Горлівка) – 1942 р. – 8 серпня.
649. Файхтльбауер Х. Принудительный труд в Австрии (1938 – 1945) / Х. Файхтльбауер. – Вена: Фонд примирения, мира и сотрудничества, 2005. – 354 с.
650. Фурсенко В. Г. Ди-пи. Дни и годы / В. Г. Фурсенко // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции. – М., 1997. – С. 96 – 136.

651. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944 – 53 рр.) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ – Чернівці, 1997. – Вип. 7. – С. 161 – 170.

652. Холодницький В. Ф. Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944 – 53 рр. / В. Ф. Холодницький // Вісник центру Буковинознавства. – Серія історія. – Вип. 1. – Чернівці, 1993. – С. 172 – 183.

653. Хорошайлов Н. Ф. Донбасс непокоренный: очерк – 2-е издание исправл. и дополненное/ Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донбасс, 1982. – 100 с.

654. Хорошайлов Н. Ф. Суровые годы войны / Н. Ф. хорошайлов. – М.: Воениздат, 1977. – 179 с.

655. Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – 396 с.

656. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. Р. 2 Управління справами Ради народних УРСР (Рада Міністрів УРСР), оп. 7 Відділ у справах репатріації, Т. V, спр. 5810. Переписка з відділом репатріації виконкому Сталінської обласної ради.

657. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, т. VII, спр. 9997. Переписка з відділом репатріації виконкому Сталінської області. 13.01.49 – 19.08.49.

658. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, т. V, спр. 5811 Переписка з відділом репатріації виконкому Сталінської області (24.03.47 – 2.08.47).

659. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, т. V, спр. 5812. Переписка з відділом репатріації виконкому Сталінської області (4.08.47 – 18.12.47).

660. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 1731. Матеріали про порядок видачі одноразової грошової допомоги після звільнення території України від нацистської окупації.

661. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 3009. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР радянських громадян.

662. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, Т. III, спр. 3025. Звіти і доповідні записки ПФП від 5.01.1945 – 31.12.1948.
663. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, Т. III, спр. 5832. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів.
664. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7., т. VII, спр. 9998.
665. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 10011. Листи і заяви громадян, які повертаються по репатріації.
666. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 242.
667. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7. спр. 2995. Листування з РНК, наркоматами і центральними установами СРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих осіб.
668. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 3008.
669. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 1728
670. ЦДАВОВ України, ф. Р.2, оп. 7, т. V, спр. 7896. Переписка з відділом репатріації виконкому Сталінської області (5.01.48 – 4.08.48).
671. ЦДАВОВ України, ф. Р. 2, оп. 7, спр. 1726.
672. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1 Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 23. Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина), спр. 1477. Довідки, інформації щодо політичних настроїв громадян СРСР, репатрійованих з Німеччини.
673. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1478. Довідки, спеціальні повідомлення щодо прийому та працевлаштування.
674. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1479. Інформація щодо політичних настроїв репатріантів з Німеччини на Україну (30.07.1945).
675. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1480 Інформаційні довідки і переписка з питань працевлаштування (5.06.1945 – 29.12.1945).
676. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2614. Довідки щодо прийому і працевлаштування репатрійованих радянських громадян.

677. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2616. Довідки щодо прийому, працевлаштування і політичного виховання репатріантів з Франції.
678. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2628. Матеріали про Донбас.
679. ЦДАГО України, ф. 57 Колекція документів з історії КПУ, оп.4 Документи періоду Великої Вітчизняної війни, спр. 211.
680. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 4221. Відомості щодо партійного, комсомольського підпілля, партизанських загонів і учасників інших формувань опору, руйнувань вугільної промисловості і кількості знищеного населення Донбасу, знищеного в період тимчасової окупації (жовтень 1941 – вересень 1943 р.).
681. ЦДАГО України, ф. 166 Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни, оп. 3, спр. 242.
682. Чиркова Л. Н. Зажгите свечи памяти / Л. Н. Чиркова // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. - Вип. 7. – Ч. 1. – С. 81 – 84.
683. Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження / М. Чиркова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158.
684. Чернявський В. В. Особливості відображення досвіду примусової праці у щоденниках східних робітників 1942 – 1945 рр. / В. В. Чернявський // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 113 – 121.
685. Чернявський В. В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941 – 1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01 / В. В. Чернявський. – Миколаїв: Миколаївський нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2013 – 20 с.
686. Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 484 – 494.
687. Швагуляк М. И. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939гг.) / М. И. Швагуляк. – К., Наукова думка, 1983. – 246 с.

688. Шевяков А. А. Гитлеровский геноцид на территории СССР / А. А. Шевяков // Социологические Исследования. – 1991. – №12. – с. 3 – 10.
689. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. А. Шевяков // Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: сб. н. трудов. – М., 1994. – С. 195 – 222.
690. Шевяков Л. Всесоюзная кочегарка/ Л. Шевяков. – Донбасс. – 1945. – 15 с.
691. Ширінова Л. О. Остарбайтери міста Єнакієво у Плеттенберзі / Л. О. Ширінова // Літопис Донбасу. – №13. – 2005. – С. 172 – 176.
692. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга – Уфа: Видавництво Академії наук УРСР, 1942. – 35 с.
693. Щербак Ю. О. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція. – автореф. дис. канд. іст. н.: 07.00.06 / Ю. О. Щербак. – К., 2009. – 16 с.
694. Щуплецов В. М. Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (41 – 45 гг.): автореф. Дис. ... канд. ист. Наук. – 07.00.03 / В. М. Щуплецов. – Пермь, 1983. – 17 с.
695. Элбакиан А. И. Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР / А. И. Элбакиан. – М, 1955. – 96 с.
696. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007. – 376 с.
697. Яковенко Н. Нариси кризової історіографії / Н. Яковенко // Критика. – 2006. – № 1 – 2. – С. 23 – 25.
698. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / зібрав та впорядкував О. Воропай. – Лондон, 1966. – 66 с.
699. «A mutual responsibility and moral obligation» the final report on Germans compensation Programs for Forced Labor and other Personal Injuries. Edited by Michael Jansen and Günter Saathoff on behalf of the Foundation «Remembrance, Responsibility and Future». – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 230 с.

700. Abrams Lynn. Introduction. Turning practice into history / Lynn Abrams // Ders. Oral history theory – New York, 2010. – S. 1 – 18.
701. Amtsblatt des Reichspostministeriums Ausgabe A, Jahrgang 1944, Berlin, den 19. Juli 1944 Nr. 68, Vf. Nr. 226, 227, S. 293 – 304.
702. Bundesarchiv (BA), R 16, spr. 167 «Транспортування військовополонених, польських цивільних робітників, оstarбайтерів та інших іноземних робітників громадським транспортом».
703. BA, R 16, spr. 174 «Застосування праці оstarбайтерів в сільському господарстві».
704. BA, R 16, spr. 183 «Нові регулювання застосування праці оstarбайтерів в сфері сільського господарства».
705. BA, R 42 Медичне страхування поза межами Федеративної республіки Німеччина, spr. 35 Медичне страхування для російської робочої сили – оstarбайтерів у військовий час (1942 – 1944).
706. BA, R91, spr. 167 «Застосування праці оstarбайтерів».
707. Bundesarchiv / Militärarchiv (BA / MA), RW 31. Військовий штаб Схід з підрозділами, spr. 408. Військовий журнал № 1 Економічної інспекції «Південь».
708. BA / MA, RW 31, spr. 409. Додатки до військового журналу № 1 Економічної інспекції «Південь».
709. BA / MA, RW 31, spr. 410. Військовий журнал № 2 Економічної інспекції «Південь».
710. BA / MA, RW 31, spr. 411. Військовий журнал № 3 Економічної інспекції «Південь».
711. BA / MA, RW 31, spr. 412. Додатки до військового журналу № 3 Економічної інспекції «Південь».
712. BA / MA, RW 31, spr. 413 Військовий журнал № 4 Економічної інспекції «Південь».
713. BA / MA, RW 31, spr. 414. Додатки до військового журналу № 4 Економічної інспекції «Південь».

714. ВА / МА, RW 31, спр. 415. Додатки до військового журналу № 4 Економічної інспекції «Південь».

715. ВА / МА, RW 31, спр. 416. Військовий журнал № 5 Економічної інспекції «Дон-Донець».

716. ВА / МА, RW 31, спр. 417. Додатки до військового журналу № 5 Економічної інспекції «Південь».

717. ВА / МА, RW 31, спр. 418. Додатки до військового журналу № 5 Економічної інспекції «Південь».

718. ВА / МА, RW 31, спр. 420. Додатки до військового журналу № 6 Економічної інспекції «Дон-Донець».

719. ВА / МА, RW 31, спр. 422. Військовий журнал № 7 Економічної інспекції «Дон-Донецьк».

720. ВА / МА, RW 31, спр. 423. Додатки до військового журналу № 7 Економічної інспекції «Південь».

721. ВА / МА, RW 31, спр. 424. Додатки до військового журналу № 7 Економічної інспекції «Південь».

722. ВА / МА, RW 31, спр. 425. Військовий журнал № 8 Економічної інспекції «Дон-Донецьк».

723. ВА / МА, RW 31, спр. 426. Додатки до військового журналу № 8 Економічної інспекції «Південь».

724. ВА / МА, RW 31, спр. 704. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 1.

725. ВА / МА, RW 31, спр. 705. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 2.

726. ВА / МА, RW 31, спр. 706. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 3.

727. ВА / МА, RW 31, спр. 707. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 4.

728. ВА / МА, RW 31, спр. 709. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 6.

729. ВА / МА, RW 31, спр. 710. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 7.
730. ВА / МА, RW 31, спр. 711 Військовий журнал економічної команди Сталіно № 8.
731. ВА / МА, RW 31, спр. 712. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 9.
732. ВА / МА, RW 31, спр. 713. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 10.
733. Bähr J., Banken R. Steinkohlenbergbau unter Deutschen Herrschaft / J. Bähr, R. Banken // Das Europa des Dritten Reiches. Recht, Wirtschaft, Besatzung. – Frankfurt am Main, 2005. – S. 259 – 286.
734. Barwig Klaus. Günter Saathof Nicde (Hg.): Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche historische und politische Aspekte / Klaus Barwig, Günter Saathof Nicde. – Baden-Baden, 1998.
735. Berkhoff C. Karel. Harvest of Despair/ Life and Death in Ukraine under Nazi Rule/ C. Karel Berkhoff. – 2004.
736. Binner Jens. «Ostarbeiter» und Deutsche im Zweiten Weltkrieg / Jens Binner. – München. – 2008.
737. Bock G. Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Untersuchungen zur Rassenpolitik und Frauenpolitik / G. Bock. – Opladen. – 1995.
738. Cornelißen Christoph. Was heißt Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven / Christoph Cornelißen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – № 54. – 2003. – S. 548 – 563.
739. Dallin A. J. German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies / A. J. Dallin. – New York: St. Martins Press, 1957. – 695 p.
740. Dallin Alexander: Deutsche Herrschaft in Rußland. 1941 – 45. Eine Studie über Besatzungspolitik / Alrxander Dallin. – Düsseldorf, 1958.
741. Dieter Pohl. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944 / Pohl Dieter. – München, 2008.

742. Deutsche Rüstung im Zweite Weltkrieg. Hitlers Konferenzen mit Albert Speer. 1942 – 1945. Hrsg v. Will A. Boelke. Frankfurt am Main, 1969.

743. Dreifuss Havi. Emanuel Ringenblum: The Man and his Writings. From the Great Deportation to the Ghetto Uprising / Havi Dreifuss // Gutman Israel (Hrsg.): Emanuel Ringenblum. The Man and the Historian. – Jerusalem, 2010. – S. 155 – 178.

744. Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieg / K. Drobisch. – Berlin, 1964.

745. Eikel Markus. «WeildieMenschen fehlen». Die Zwangsarbeitsrekrutierungen und deportation in den besetzten Gebieten der Ukraine. 1941 – 44 / Markus Eikel // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – № 5. – S. 405 – 433.

746. Engel Reinhard, Joanna Badzyner. Sklavenarbeit unter Hakenkreuz. Die verdrängte Geschichte der österreichischen Industrie / Reinhard Engel, Jiana Badzyner. – Wien – München, 1999.

747. Ewerth Lutz. Der Arbeitseinsatz von Landesbewohnern besetzter Gebiete des Ostens und Südostens im Zweiten Weltkrieg / Lutz Ewerth. – Tübingen, 1954.

748. Filser Karl. Dissens, Resistenz, politischer Protest: Zum Widerstandsbegriff in der deutschen Historiographie der Nachkriegzeit / Karl Filser // International Society for History Didactics – №21. – 2000. – S. 96 – 196.

749. Fried J. H. E. The exploitation of foreign labour by Germany / J. H. E. Fried. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.

750. Geoffrey H. Hartman. Videographie, Oral History und Bildung: Das Yale Testimony Projekt / Geoffrey H. Hartman // Cathy Gelbin (Hg.): Archiv der Erinnerung. Interviews mit Überlebenden der Shoah. Bd. 1: Videographierte Lebenserzählungen und ihre Interpretation. Postdam, 1998.

751. Gebhardt Gerhard. Ruhrbergbau Geschichte; Aufbau und Verflechtung seiner Gesellschaften und Organisationen / Gerhard Gebhardt. – Essen, 1957.

752. Gisela Schwarze. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg / Gisela Schwarze. – Essen, 1997.

753. Głowiński Michał. Nowomowa po polsku / Michał Głowiński. – Warszawa: Wyd. PEN, 1991. – 147 s.
754. Heusler Andreas. Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft. 1939-1945 / Andreas Heusler. – München. – 1996. – 474 S.
755. Herbert U. Arbeit Vollkstum, Weltanschauung über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert / U. Herbert. – Frankfurt, 1995.
756. Herbert U. Geschichte der Ausländer-politik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – C.H. Beck, 2001 – 442 s.
757. Herbert U. Zwangsarbeit im dritten Reich. Kenntnisstande, offene Fragen, forschungsprobleme / U. Herbert // Reininghaus, Wilfried, Norbert reimann (Hg.): Zwangsarbeit in Deutschland 1939 – 1945. Archiv und Sammlungsgut, topographie und Erschließungstrategien. – Bielefeld, 2001. – S. 16 – 37.
758. Herbert U. Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945 / U. Herbert. – Essen, 1991. – S. 8.
759. Holzberger H. Konstruktionen und Interpretationen des ukrainischen Raumes in der NS-Besatzungspresse. Das Beispiel «Die Deutsche Ukraine-Zeitung» 1942-1944 / H. Holzberger. – Heidelberg, 2011.
760. Homse Ed. L. Foreign Labour in Nazi Germany / Ed. L. Homse. – Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.
761. https://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/zwangsarbeit/rd19-3_erl-osta-kennz-sw.pdf.
762. Karski Jan. Mein Bericht an die Welt. Geschichte eines Staates im Untergrund / Jan Karski. – München, 2011. – S. 447 – 472.
763. Klingeböck Gerda. «Stimmen aus der Vergangenheit». Interviews von Überlebende des Ntionalsozialismus in szstematische Sammlunge von 1945 bis heute / Gerda Klingeböck // Baranowski Daiel (Hrsg.) «Ich bin die Stimme der sechs Millionen». Das Videoarchiv im Ort der Infomation. – Berlin, 2009. – S. 27 – 41.

764. Laub Dori. Zeugnis ablegen oder die Schwierigkeit des Zuhörens / Dori Laub // Baer Ulrich. «Niemand zeugt für den Zeugen». Erinnerungskultur und historische Verantwortung nach Shoach. ß frankfurt am Main, 2000. – S. 68 – 83.

765. Leh Almut. Forschungsethische probleme in der Zeitzeugenforschung / Almut Leh // BIOS. – №13. – 2000. – S. 64 – 76.

766. Littmann F. Ausländische Zwangsarbeit in der Hamburger Kriegswirtschaft. 1939 – 1945 / F. Littmann. – Hamburg: Dolling und Golitz, 2006 – 675 s.

767. Ludewig Hans-Ulrich. Zwangsarbeit in Zweite Welt Krieg. Forschungsstand und Ergebnisse: regionaler und lokaler Fallsheden / Hans-Ulrich Ludwig // Archiv für sozialgeschichte 31. – 1991. – S. 558 – 587.

768. Lustiger Arno. Einigeaspekte des Jüdischen Widerstandes in Europa: Die Juden hatten mehr Gründe zumWiderstand als die nichtjüdischen Menschen / Arno Lustiger // Erler Hans, Pauker Arnold, Ehrlich Ernst Ludwig (Hrsg.): «Gegen alle Vergeblichkeit». Jüdischer Widerstand gegen den Nationalsozialismus. – Frakfurt, 2003 – S. 253 – 260.

769. Mechtild Brand. Verschleppt und entwurzelt. Zwangsarbeit zwischen Soest, Werl, Wickede und Möhnetal / Brand Mechtild. – Essen, 2010.

770. Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS. – 1938 – 1945. – Heinz Boberach Hersching, 1984.

771. Melenchuk M. Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering / M. Melenchuk. – 2012. – 101 p.

772. Mende, Schoch, Häussler, Schelp (Hg.): Die Beschäftigung von ausländischen Arbeitskräften in Deutschland, Berlin 1942 ff., Abschnitt B IV b, 1. Nachtrag, S. 35 – 37.

773. Mommem Hans, Manfred Gieger. Das Volkswagenwerk und seine Arbeit im Third Reich / Hans Mommem, Gieger Manfred. – Düsseldorf, 1996.

774. Nägel Varena Lucia. Das Visual Historz Archive des Shoah Foundation Institute in Forschung, Lehre und Schulunterricht / Varena Lucia Nägel // Baranowski

Daiel (Hrsg.) «Ich bin die Stimme der sechs Millionen» Das Videoarchiv im Ort der Infomation. – Berlin, 2009. – S. 185 – 191.

775. Neblich E. Zwangsarbeit in Oberfranken. 1939 – 45: die Verhältnisse im nörderlichen Oberfranken / E. Neblich. – Bayreuth: Rabenstein, 2008. – 228 s.

776. Niethammer Lutz: Antworten-Fragen. Methodische Erfahrungen zur Oral History / Lutz Niehammer, Alex von Plato (Hg.): «Wir kriegen jetzt andere Zeiten. Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschist Ländern». Lebengeschichte und Socialkultur im Ruhrgebiet. 1930-1960. Band 3. Berlin, 1985. – S. 392 – 445.

777. NS Erlasse zu Zwangsarbeiternaus Beständen des Staatsarchivs Sigmaringen. – Stuttgart, 2001.

778. NS-Zwangsarbeit am Standort Linz der Hermann Göring AG Berlin, 1938 - 1945. Bd. 1: Zwangs- und SklavenarbeiterInnen, Wien-Köln-Weimar, 2 Bde. hg. v. Oliver Rathkolb, Oktober 2001. (gem. mit Christian Gonsa u.a.).

779. Overy R. J. «Blitzkriegwirtschaft?» Finanzpolitik, Lebensstandart und Arbeiteinsatz in Deutschland. 1939 – 1942 / R. J. Overy // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1988. – S. 379 – 435.

780. Pagenstecher Cord. Ausländer Widerstand in Berlin. Spielräume des Widerstehens von Zwangsarbeitern, in: Hans Coppi und Stefan Heinz (Hg.), Der vergessene Widerstand der Arbeiter. Gewerkschafter, Kommunisten, Sozialdemokraten, Trozkisten und Zwangsarbeiter / Cord Pagenstecher. – Berlin 2012, S. 229 – 247.

781. Pagenstecher C., Bremberger B., Wenzel G. Zwangsarbeit in Berlin: Archivrescherschen. Nachweissuchen und Entschdigung / C. Pagenstacher, B. Bremberger. – Berlin: Metropa, 2008. – 319 s.

782. Pagenstecher Cord. «Zwangsarbeit 1939 – 1945. Erinnerung und Geschichte». Ein digitales Interviewarchiv und seine Bildungsmaterialien / Cord Pagenstecher // Baranowski Daiel (Hrsg.) «Ich bin die Stimme der sechs Millionen» Das Videoarchiv im Ort der Infomation. – Berlin, 2009. – S. 192 – 198.

783. Pfahlmann H. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der Deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 / H. Pfahlmann// Beitrage zur Wehrforschung. –

Dannstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, [1968]. – Bd. XVI. XVII. – 238 s.

784. PolitischesArchivdesAuswärtigenAmts (PA AA), R 104587.

785. Rupnow Dirk. Unser Umgang mit den Bildern der Täter. Die Spuren nationalsozialistischer Gedächtnispolitik – ein Kommentar zu Zael Hersonskis Film «Geheimsache Ghettofilm» / Dirk Rupnow // Bundeszentrale für politische Bildung.Dossier Geheimsache Ghettofilm (<http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/154336/dirk-rupnow-zu-geheimsache-ghettofilm>).

786. Seeber E. Zwangsarbeit in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeit aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 – 1945) / E. Seeber. – Berlin, 1964.

787. Sieder Reinhard. Erzählungen analysieren – Analysen erzählen. Narrativbiographisches Interview, Textanalyse und Falldarstellung / Reinhard Sieder // Wernhard Karl R. / Zips Werner (Hrsg): Ethnohistorie, Rekonstruktion und Kulturkritik. Eine Einführung. Wien. – 1998 – S. 145 – 171.

788. Scherbakowa, Irina, Mündliche Zeugnisse zur Zwangsarbeit aus Russland, in: Plato, Alexandervon / Leh, Almut / Thonfeld, Christoph (Hrsg.), Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Irina Scherbakowa. – Wien 2008, S. 241 – 254.

789. Schmelzer J. Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939 – 1945), dargestellt unter besonderer Berücksichtigung der IG-farben-Betriebe im Bereich Halle-Merseburg / J. Schmelzer. – Halle, 1963.

790. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945 / M. Spoerer. – Stuttgart, München, 2001. – 369 s.

791. Spoerer M. Profitierten Unternehmen von KZ-Arbeit? Eine kritische Analyse der Literatur / M. Spoerer // Historische Zeitschrift. – 1999. – S. 61 – 95.

792. Steinbach Peter, Tuchel Johannes. Der Widerstand gegen die Nationalsozialistische Diktatur / Peter Steinbach, Johannes Tuchel // Dies (Hrsg.): Der Widerstand gegen den Nationalsozialistische Diktatur 1933 – 1945. – Berlin, 2004. – S. 11 – 25.

793. Thomas Urban. Überleben und sterben von Zwangsarbeitern in Ruhrbergbau / Urban Thomas. – Verlag Münster. – 2002.

794. Thomson P. Historians and oral history / P. Thomson // The Voice of the Past: Oral History. 3rd edition. – Oxford, 2000. – P. 25 – 82.

795. The exploitation of forein laubor by Germany. International laubor office. – Monreal, 1945.

796. Totaler arbeitseinsatz für die Kriegswirtschaft-zwangsarbeit in der deutschen binnenschiffahrt. 1940 – 1945. Erinnerungen-Dokumente-Studien, 2005.

797. Und die Erinnerung tragen wir im Herzen. – Bochum, 2002.

798. Urban Th. Zwangsarbeit im Tagebau: der Einsatz von Kriegsgefangener und ausländische Zwangsarbeit im mitteldeutschen Brauenkohlenbergbau. 1939 – 45 / Th. Urban. – Essen: Klartext, 2006. – 388 s.

799. Verbickij Georgiy G. Ostarbeiter Mail in WWII: Documents and Correspondence / Georgiy Verbickij. – Tenaflly, 1996.

800. Von Klemperer Klemens. Sie gingen ihren Weg... – Ein Beitrag zur Frage des Entschuldend und der Motivation zum Widerstand / Klemens von Klemperer // Schmädeke Jürgen/ Steinbach Peter (Hrsg.): Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler. – München, 1994. – S. 1097 – 1106.

801. Von Plato Alexander. Zeitzeugen und historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und die kollektieves Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft. – Ein Problemaufriss / Alexander von Plato // BIOS. – №13. – 2000. – S. 5 – 29.

802. Von Plato Alexander. Interview-Richtlinien / Alexander von Plato // Plato Alexander von, Leh Almut, zthonfeld Christoph (Hrsg): Hitlers Sklaven.

Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – Wien, 2008. – S. 443 – 450.

803. Welzer Harald. Erinnerungskultur und Zukubftsgedächtnis / Harald Welzer // Aus Politik und Zeitgeschichte – №25/26. – 2010. – S. 16 – 23.

804. Wienmann Martin. Das national-socialistische lagersystem / Martin Wienmann. – Frankfurt am Main, 1998.

805. Wilfried Reininghaus. Zwangsarbeit und Zwangsarbeiter in Westfalen 1939 – 1945. Quellen des Staatsarchivs / Reininghaus Wilfried. – Münster. Witten, 2000.

806. Woggon Helga. Transkription und Übersetzung: Video-Interviews als Lesetexte / Helga Woggon // Abenhausen Sigrid u.a. (Hrsg.): Zeugen der Shoah. Die didaktische und wissenschaftliche Arbeit mit video-Interviews des Shoah FoundationInstitute. – Berlin, 2012. – S. 24 – 25.

807. Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperiums im Dnepr-Donetz Industriegebiet / Dietrich Eichholz // in: Militärgeschichte, №18 (1979). – S. 281 – 296.

808. Werner C. Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit bei BMW / C. Werner. – München: Oldenburg, 2006. – 447 s.

809. Young Edward James. Video- und Filmzeugnisse des Holocaust. Die Documentierung des Zeugnisses / James Edward Young // Beschreiben des Holocaust. Darstellung und Folgen der Interpretation. – Frankfurt am Main, 19992. – S. 243 – 265.

810. Young James E. The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning / James E. Young. – New Haven, 1993. – S. 155 – 184.

811. Zwangsarbeit. Die deutschen, die zwangsarbeiter und der Krieg. Begleitung zur Ausstellung, herausgegeben von Volkhard Knigge. Rikola-Gunnar Lüttgenau undJens-Christian Wagner im Auftrag der Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora, – Weimar, 2010.

812. Zwangsarbeit. Für Industrie und Rüstung im Hils (1943 – 45). – Band 4. – 2001.

813. Zwangsarbeit und Entschädigung Materialien zur aktuellen Diskussion.
Tagung am 28 Januar 2000 in Witten / Hrsg. von K. Redemann. Münster, 2000.

ДОДАТКИ
Додаток А. ТАБЛИЦІ

Таблиця 3.1

Кількість осіб, відправлених протягом квітня – червня 1942 р. до Райху
[710, арк. 50-а]

Економічне Командування	Кількість Потягів	Відправлені особи		
		Чоловіки	Жінки	Разом
Харків	31	18 166	21 106	37 272
Крим	15	8 790	8 852	17 642
Курськ	12	5 455	7 054	12 509
Полтава	15	10 052	7 473	17 525
Рильськ	14	11 459	6 536	17 995
Запоріжжя	36	26 651	22 228	48 879
Суми	27	14 064	13 396	27 460
Сталіно	75	40 052	40 782	80 834
Чернігів	58	20 647	27 959	48 606
Разом	283	153 336	155 386	308 722

Таблиця 3.2

Кількість осіб, відправлених протягом липня – вересня 1942 р. до Райху
[712, с. 102]

Економічне Командування	Кількість Потягів	Вивезені особи		
		Чоловіки	Жінки	Разом
Харків	24	8 477	15 425	23 902
Суми	14	8 007	10 575	18 582
Крим	16	10 589	15 254	25 843
Сталіно	8	891	11 289	12 180
Ворошиловград	7	5 721	8 391	14 112
Курськ	8	4 076	4 562	8 638
Полтава	10	5 081	5 238	10 319
Ростов	7	4 482	6 306	10 788
Рильськ	1	534	526	1 060
Чернігів	17	3 288	4 677	7 965
Разом	114	52 363	83 309	135 672

Таблиця 3.3

**Кількість осіб, відправлених з теренів економічної інспекції
«Південь» протягом жовтня – грудня 1942 р.[715, с. 106]**

Місяць	Чоловіки	Жінки	Разом
Жовтень	26 203	55 799	82 002
Листопад	10 294	17 630	27 924
Грудень	2 697	7 646	10 343
Разом	39 194	81 078	120 269

Таблиця 3.4

Відправлення людей зі Сталінської області у 1942-1943 роки [724 – 732]

Дата	№ транспорту	Кількість осіб	Пункт призначення
24 липня 1942	100	2 417	
28 липня 1942 р	101	1700	Берлін
8 серпня 1942 р.	102	1216	
15 вересня 1942	104	992	Франкфурт-на-Майні
30 вересня 1942	105 1 для дом. госп.	1218	Берлін
23 жовтня 1942	108 4 для дом. госп.	719 жінок	Франкфурт-на-Майні
29 жовтня 1942	109 5 для дом. госп.	739 жінок і 5 чоловіків	Франкфурт-на-Майні
13 листопада 1942 р	110 6 для дом. госп.	649 жінок і 2 чоловіків	Берлін
12 грудня 1942 р	111	579 жінок і 5 чоловіків	Берлін
19 квітня 1943 р.		1000 жінок (817 – 1924-25 рр. народження) і 19 чоловіків	Ерфурт
29 квітня 1943 р		618 жінок (493 – 1924-25 рр. народження) і 28 чоловіків	Берлін
4 травня 1943 р.		381 жінка (333 – 1924-25 рр. народження) і 4 чоловіки	Ерфурт
18 травня 1943 р		167 жінок (156 – 1924-25 рр. народження) і 17 чоловіків	
27 травня 1943 р		156 жінок (131 – 1924-25 рр. народження) і 9 чоловіків	
5 червня 1943 р.		114 жінок і 68 чоловіків	
8 червня 1943 р.		126 жінок і 15 чоловіків	
12 липня 1943 р		270 осіб	
16 липня 1943		193 особи	
22 липня 1943 р		107 осіб	

Таблиця 4.5

Дані НКДБ щодо кількості населення Сталінської області, вигнаного на роботу до Німеччини[252, арк. 327]

№	Назва району	Всього	У тому числі				
			Добровільно	По мобілізації	Чоловіки	Жінки	Підлітки
1	Авдіївка	13300	5000	8300	4100	8000	1200
2	Амвросіївка	546	424	122	357	178	11
3	Андріївка	450	10	440	35	335	80
4	Волноваха	748	170	578	102	499	147
5	Дебальцево	1196	45	1151	588	558	50
6	Дзержинск	1046	600	446	702	328	16
7	Добропольє	487	203	284	188	187	112
8	Єнакієво	16000	2000	14000	10000	5530	470
9	Костянтинівка	1182	300	882	306	766	110
10	Краматорськ	2000	600	1400	800	1200	
11	Красноармійськ	1529	976	553	1134	329	66
12	Макіївка	16893	1100	15793	10582	5674	637
13	Маріуполь	70000	1500	68500	30000	35000	5000
14	Селідово	388	15	373	167	220	1
15	Слав'янськ	9600	270	9330	25	9575	
16	Сніжне	1606	916	690	931	652	23
17	Сталіно	10500	8100	2400	5000	5000	
18	Харцизьк	538	85	453	290	247	1
19	Чистяково	13300	5000	8300	4100	8000	1200
20	Яма	529	529		195	252	82
Разом		161838	23056	138782	65705	74679	8011

Таблиця 4.5

Узагальнюючий звіт
надзвичайної комісії зі встановлення злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області УРСР щодо чисельності населення, вивезеного на примусові роботи до Німеччини по окремих районах і містах області [252, с. 326]

Назва району	Кількість вивезених у неволю		
	Чоловіки	Жінки	Діти
Авдіївський	386	219	29
Амвросіївський		121	
Андріївський	205	596	
Артемівський	1286		
Артемівський сільський	975		
Будьонівський	27	1019	60
Велико-Янісовський	197	134	
Волновахський	252	391	32
Володарський	148	1012	
Горлівський	2518		
Дебальцевський	596	542	59
Держинський	702	344	16
Добропільський	56	161	5
Дружківський	145	1069	
Єнакіївський	1388	1295	
Єнакіївський сільський	670	769	
Костянтинівський	312	720	177
Костянтинівський сільський	507	375	
Краматорський	3005	4650	2345
Красноармійський	396	349	
Лиманський	62	75	5
Макіївський	987	487	637
Мангушський	141	414	
Маріупольський	50 000		
Мар'їнський	909	991	
Олександрівський	239	328	3
Ольгінський	255	210	
Селидівський		167	220
Слов'янський	1520	3400	187
Слов'янський сільський			

Сніжнянський	702	583	38
Сталінський	40 000	5600	5000
Старобешівський	60	121	
Сторокавченківський	77	215	
Тельманівський	158	192	
Харцизький	330	222	
Чистяківський	4709	6152	128
Чистяківський сільський	322	476	34
Ямський	195	252	82
Усього			252 239

Додаток Б. ТРАНСКРИПТ ІНТЕРВ'Ю**Транскрипт 5.1**

Інтерв'ю з Г. Д. Щербаковою, 1927 р.н., записане 25.11.2014 р. у м.

Донецьк Донецької області.

Інтерв'юер (И): Здравствуйте, Анна Даниловна!

Щербакова А. Д.: Здравствуйте.

И.: Скажите, Анна Даниловна, сколько лет Вам было, когда началась война и где Вы тогда жили?

Щербакова А. Д.: Жили мы в Красном Луче. Мне было 14 лет.

И.: В каком году Вы родились?

Щербакова А. Д.: В 28-м... Вот... и в школу ходила...начала ходить в 6 класс ... вот ... и в сентябре началась учеба 1941 года, и я пошла ... как все ученики приступила к занятиям, но недолго, может, месяц, может, даже два и фронт приблизился к нашему городу, и нас распустили. И как нас распустили, фронт остановился на Миусе, прямо немножко не дошли ... в Красный Луч они не пустили, а они это, ну остановились на Миусе и там заняли линию. И они целых 9 месяцев оттуда на Красный Луч стреляли: летели снаряды, шрапнели, люди не знали куда деться, некоторые эвакуировались. Ну, а, конечно, много оставались в городе и гибли люди, и я страшно боялась этой стрельбы. Я так боялась, я сама себе вырыла в квартире окоп, ведром землю выносила и с меня смеялись все, а я боялась. Сверху стоял сундук, ну, с вещами, и я как только услышу выстрел – я уже знала, что это снаряд летит сюда и это было каждый день. Как только там выстрел, я уже слышу, и прыгаю в погреб небольшой и сижу там, вот. И потом вот это, вот не могу сказать в каком месяце, наши войска отступили и захали немцы. Они расположились, стали устанавливать свои законы, вот. Люди были в панике, прятались. Были итальянцы и румыны, румыны, вот. Ну и вот стали документы проверять, кому сколько лет, стали искать коммунистов, вот вылавливали, уничтожали. Ну, мои родители не были коммунистами, вот, но им все равно было

страшно и неприятно, потом... ну, я не знаю, надо это рассказывать про папу. Его взяли, посадили, вот, и посчитали, что он такой патриотический. А он обыкновенный был шахтер, слесарем работал на шахте, вот, это потом мне уже рассказывали, когда я вернулась домой. Это, нас угоняли, молодых в сентябре.

Когда немцы уже заняли Красный Луч, наши отступили, вот, они стали, ну, повестки разносить молодым людям, повестки... мне пришла повестка, чтобы я явилась на биржу, вот, и... а я не пошла, а в соседях у нас жил мой одноклассник, он тоже моего возраста и... он ходил, у него была повестка и он ходил. И когда он пришел, он говорит, ну говорит, попадет. Сказали, что кто не явился по повестке 25 плеток получит... Ну и думаю, ну ладно, пусть будет 25 плеток, что ж делать. Родители, конечно, переживали. Ну... и я дома была и ожидала, что же будет со мной дальше. Дальше принесли вторично, повторно повестку и мне, и сестре. Сестра старше на 9 лет была. И тогда уже мы напуганные и родители напуганные, и мы явились. Явились и нам сказали, что нам явиться 4 октября. Я первый раз должна была явиться 27 сентября, и я не пошла, а 4 октября, уже по вторичной, мы с сестрой... это...отправились на станцию с вещами уже.

И.: А вам уже в повестке написали прийти с вещами?

Щербакова А. Д.: Да. Вот и... вагоны товарные, нас было очень много.

И.: А Вы знали, куда Вас повезут примерно, зачем?

Щербакова А. Д.: Конечно, конечно. Они нам говорили, что будет хорошо и Вы там посмотрите, как лучше жить, чем тут, у вас. Ну и мы, конечно, погрузились в эти вагоны, на полу та солома была. Мы на этой соломе посадились и девчонки плакали, вот ... и поехали. Везли нас, вот не знаю, я тогда не запомнила, или в Польшу, или в Чехословакию. Нам делали санобработку, чтобы мы там не завезли, как говорится инфекции. Вещи обрабатывали: ну там у кого узелочки, у кого там какие-то чемоданчики были, кто как вот и это, нас проверяли, дезинфицировали, высушивали, чтобы ни больных, ни заразных...

И.: А были такие какие-то? Не было случаев, чтобы кого-то оставляли?

Щербакова А. Д.: Даже не знаю. Вот. Потом, поехали дальше. Привезли нас у Вену. Там были бараки деревянные такие и нас там это, завели туда, были хозяева,

туда приезжали или приходили, и мы стояли в ряду, рядышком все, а они ходили и смотрели на каждого, и выбирали себе работника дома, домоработника, вот... И некоторых отбирали. Ну а мы, девчонки, мы это как-то, кто-то нам подсказал, что такое будет, догадались, поняли и решили не соглашаться, если кого-то с одного города (мы уже в дороге как-то сдружились) ... и мы решили отказаться, чтобы попасть всем вместе, в лагерь, пусть в лагерь, вот. Ну, так мы и сделали. Нас собралось — с Утугина, с Успенки, там, в Красном Луче, есть поселок Новопавловка, с Новопавловки там было, сейчас не скажу, 4 или 5 девчонок ... Ну и с Красного Луча, и мы попали на завод, завод назывался «Арматурен Верке» тот.

Помещение там, где мы жили... полуподвальное было. У нас окна были прямо над землей и с решетками, вот... И в этом лагере нас было 22 человека, 22 девочки.

И.: Все в одной комнате жили?

Щербакова А. Д.: Да, кровати у нас были двухэтажные и мы все были под номерами. У меня был номер 17, а у сестры был 19. И мисочка была под номером, кровать была под номером, был такой шкафчик, там, в бане, чтобы купаться можно было. И там шкафчик был под номером, ну все-все было под номером. Все-все было под 17 номером. Нас познакомили, кто где будет работать, вот. Были цеха, были станки: токарные, автоматы, ну и горячий цех был пре... на прессах работали, горячий был цех. Вот ... И завод, ну как сказать, не на одном месте был. А одни остались тут работать, где мы жили, а некоторых водили в другое место, туда надо было идти где-то, ну не очень близко. Ну вот и ... всем дали работу, кто где, ну а мы, как малолетки, у нас был небольшой такой цех и нас там было три, и я была самая меньшая, а еще 2 девочки были на 1 год старше, вот. Нас трое там было и у нас были станки-автоматы. Ну, нам показали, научили, как надо работать, и мы работали. И вот нас одно время осенила такая мысль: «Что мы делаем? Мы, наверное, какие-то снаряды помогаем делать, а этими снарядами наших убивают». Ну конечно, мы об этом только подумали, говорить никому ничего не говорили, а работали так — последовательно: одна одну операцию делает, вторая — вторую, третья — третью, и мы выключили станки и не стали работать и пришел мастер,

посмотрел – у нас работа не сделана, не выполнена. Он на нас так кричал сильно, мы стояли и слушали, и не могли понять, он по-немецки ругался, вот, а потом нас по очереди за шкуру, и на этом же заводе был подвал, помещение было и нас туда. И мы там сидели всю ночь, там и холодно было, и жутко, и темно и, конечно, голодные, вот. Видно, этот мастер все-таки иначе не мог поступить, потому как с него спросят, но, видно, он переживал, потому как он утром пришел, нас выпустил и дал нам по такой крупной таблетки, поддержать нас якобы. Мы эти таблетки пососали и повел нас в другой цех, горячий, вот. И мы там на прессах работали.

И.: Эта работа трудней была?

Щербакова А. Д.: Эта работа очень вредная, потому как там накалялись эти детали до бела и потом их на пресс ложили и штамповали. В цеху стоял смрад такой, жара и очень воздух тяжелый, вонючий такой, потому как смазывать приходилось маслом, чтобы эта деталь отскакивала, и оно горело, воняло.

И работали мы в этом цеху в 2 смены по 12 часов. 12 часов ночь, 12 часов день. Неделю в ночь, неделю в день, вот. И тут я потеряла палец – влезла в станок и палец потеряла... Была месяц ... месяц не работала. А потом опять приступила работать.

И.: А что Вы делали, когда не работали?

Щербакова А. Д.: Ну, я в основном в лагере находилась, так как у меня температура была и на перевязки надо было посещать, перевязки... вот и.. потом все прошло. Ну и потом же с 43 года, 43 год и 44 год начались бомбежки.

И.: А расскажите еще, пожалуйста, про условия жизни, как вас кормили?

Щербакова А. Д.: Кормили очень плохо, нас кормили, можно сказать, какими-то отходами просто. Вот, например, фасоль с жуками. Жуки были черненькие. Фасоль сварят, и жуки эти черненькие на зубах трещали, и шпинат давали. Ну, шпинат – это по их считалось, мы его не знали, а по их это считалось, что это продукт полезный. Ну и было такое.

И.: Хлеб давали?

Щербакова А. Д.: Хлеб давали один раз в сутки, ну кусочки такие, ну грамм по 150, ну как сейчас это батоны, – делили на 6 человек. Вот этот батон делили на 6

человек. И хлеб давали после ужина, уже когда с работы приходили, что-то давали там на ужин и делили этот хлеб ... делили ... и мы стояли возле стола и смотрели каждый на свой кусок. Бывало так, что хапанет на один кусок 3 или 4 руки, ну а потом уже кому какой достанется. И когда мы получали уже этот пайок, мы тут же сразу съедали, мы не могли выдержать, мы сразу съедали и ложились спать. На утро мы уходили с какой-нибудь баландой там, что-то наварят: горох или фасоль, или что-нибудь и целый день — вот это в 12 часов завтракали в это и вечером приходили, опять ели что-то и опять потом этот хлеб съедали.

И.: А обед когда был?

Щербакова А. Д.: Утром, да, давали, да, я сейчас не помню, но что-то давали. Но у нас это был цех горячий, вредный и нам раз в неделю давали 2 кусочка пиленных сахара. Давали, вот. И больше ничего, вот это такое. Потом попала бомба в наш завод.

И.: Это в каком году?

Щербакова А. Д.: Уже в 44 году. Вот попала. И как раз в нерабочее время, сейчас не могу вспомнить, либо в воскресенье.... Мы в субботу работали полдня, а в воскресенье не работали.

И.: А в воскресенье Вас выпускали, разрешали погулять, походить где-то?

Щербакова А. Д.: Когда нас только привезли туда, нас не выпускали, ну... сейчас не помню, месяца 2 или 3 не выпускали. Но по воскресеньям приходил к нам специальный провожатый – чех, мужчина. И он нас водил, как экскурсовод по городу, показывал все, рассказывал, знакомил. Пока мы не познакомились. Мы уже знали, каким трамваем куда ехать. Ну и потом нас по воскресеньям выпускали и только до 8 часов. Чтобы до 8 часов мы уже были в лагере. Вот.

И.: И вы всегда дисциплинировано возвращались?

Щербакова А. Д.: Да. Если кто опоздает там, то на следующее воскресенье уже не выпускали. Такое было наказание, что уже тогда не выпускали.

И.: Ну, а вообще Вы как с коллективом, дружно жили? Или там были все-таки...

Щербакова А. Д.: Дружно жили мы, дружно. Вот. И патриотические песни пели, как-то не боялись. И вот один случай был такой, когда нам шпинат сварили –

просто зеленая масса. И мы всем лагерем договорились на работу не выходить. Потому как там, в Вене, был «Пратор», там интересные были аттракционы, музеи там. И на этом «Праторе» было много русских, украинцев, поляки, чехи, ну, гулянье было такое самое главное. И мы там знакомились с девчонками из других городов Украины, знакомились. Ходили и спрашивали: а вы откуда, а вы откуда?. Вот. И нам сразу выдали наклейки такие голубые – там было написано «Ost».

И.: А вам форму какую-то выдавали? Одежда какая была?

Щербакова А. Д.: Давали нам такие штаны ...

И.: Штаны?

Щербакова А. Д.: Да. Такие какие-то они байковые. И такие, ну, не блузки и кофты такие байковые, с длинным рукавом, темно зеленые, в горошек, я помню, у меня была. Да, вот. И ...Знакомились, спрашивали там, кто с какой области, с какого города.

Наварили нам шпинату, и мы решили не идти на работу, забастовку сделать, да. Ну, а продуктами занималась хозяйка. И ей сказали причина какая – что плохо кормят. Она зашла сюда к нам, а мы стоим рядышком, она прошла и подошла ко мне, подошла ко мне и набрала ложку этого шпината и преподносит мне. По-немецки говорит: «Essen, essen». А я отвернулась, потому что я не могла подвести всех девчонок, которые бастуют. Что ж я должна сказать? Я ей сказала: “Nicht gut, stinkt» («Не хорошее, воняет»). Она мне в ответ сказала: “Du selbe stinkt” (“Ты сама воняешь»). А я не знаю, как у меня так получилось, я ей сказала: «Du auch stink» («Ты тоже воняешь»). Она сразу развернулась и ушла, ушла – и все. Девчонки все смотрят на меня – что же будет. Тут приходит ее муж, мы его называли Усики. У него были усики, как у Гитлера, наверное. И он пришел и обращается к моей сестре, а мою сестру было звать Александра. Он и говорит: «Александра, ну, по-немецки сказал, чтобы было понятно, сестра молодая еще, маленькая и глупая, и она, значит, не думает, что она говорит и ее могут (показал жестами) повесить – хозяйка, мол, очень обиделась и она может заявить на нее. Но я ее остановил и успокоил, а ты скажи сестре, чтобы она больше так себя не вела». Ну и на этом все закончилось и нас повели на работу.

И.: А кто такие хозяин, хозяйка? Это какие-то надсмотрщики над вами были?

Щербакова А. Д.: Ну, она следила, какие продукты там, ей выдавали, и она типа меню составляла, что там, когда варить. А он просто... Не знаю, какую он там работу вел... Знаю, что он ее муж был. И все. Ну вот это был такой момент. В подвале я посидела, а после подвала, мы, когда уже в горячем цеху работали, нас вызвали по одной, вот, и дали нам пощечины. Ляпаса мы получили такого крепкого, так что мы выходили с пухлой щекой.

И.: А с вами был, хотя бы с самого начала, какой-то переводчик? Как вы понимали?

Щербакова А. Д.: Иногда там ... Да, было. В общем, у нас хозяин этого завода, мы считали русским, ну так как были слухи еще в войну он эмигрировал, еще в ту войну, не он, а его родители. И он, наверное, <...> Но он чисто по-русски разговаривал. Потому как он один раз, как бомба попала в завод и нас заставляли разбирать, мы там разбирали, а уже было холодно, а обуви у нас почти никакой не было, и мы знали, что он по-русски разговаривает, потому как он что-то у нас спросил, а мы ему, это, сказали, чтобы нам хоть бы обувь, это, какую-то дали. А он достал пистолет и пригрозил нам пистолетом, мы, конечно, испугались.

И.: А вы знали точно, что это хозяин завода?

Щербакова А. Д.: Да, да, конечно.

И.: Так это было в каком году, когда уже бомба попала?

Щербакова А. Д.: В 44 году. А потом одна девчонка предложила: «Кто хочет со мной бежать из лагеря?» И я согласилась.

И.: А когда Вы ходили разбирать, Вы точно также ходили по сменам, по 12 часов или уже не было такого?

Щербакова А. Д.: Не, нет, уже такого не было. Только днем разбирали. Та уже работать негде было, только разборки были.

И.: Но вас все равно кормили, вы жили там, да?

Щербакова А. Д.: Ну да.

И.: А там только Вы были или еще были другие казармы, другие там жили где-то люди, мужчины или женщины?

Щеракова А. Д.: Было много там: <...> кто у хозяина, кто на заводе...на нашем заводе. Были еще. С Днепропетровской области привозили девчат. Были...

И.: А Вы с ними, с этими, с Днепропетровска, где-то пересекались там или только издалека виделись?

Щербакова А. Д.: Они с нами в одном здании жили, только мы в подвальном помещении, а они на втором этаже, отдельно от нас, но работали на том же заводе, как и мы, по разным цехам, по разным станкам. И одна из них, девчонка из Днепропетровска, с деревни, каким-то образом узнала, что с ихнего села девчонка работала у хозяина ... тоже, ну, в селе, и знала адрес, и она пригласила: «Давайте, кто хочет убежать, давайте убегать». Но я страшно боялась бомбежки, я так боялась, я такого насмотрелась там, этих страстей, я насмотрелась, и я сильно боялась. И я решилась с ней.

И.: А когда были бомбежки, вы где прятались?

Щербакова А. Д.: Кто где...

И.: На заводе?

Щербакова А. Д.: В подвале.

И.: А никто из ваших не погиб хоть?

Щербакова А. Д.: А погибли так. Нам сказали, лучше прятаться под открытым небом, ну, где-то на окраине. Люди туда сбегались и там не падали. Ну и мы решили туда побежать. И когда ... нас было 7 человек и я в том числе. И мы побежали, когда дали сирену, мы побежали. Тревогу давали такую. И мы побежали туда. И нас уже самолеты застали в пути прямо. Но мы как-то в одно бомбоубежище заскочили спрятаться. Бомбы бросали, что это бомбоубежище прям тряслось, так было страшно. А самолеты налетали налетами. Так где-то, я не знаю сколько... пять прилетели, пикировали, пикировали, вот так, и бомбы сбрасывали и улетали, а за ними следующие партии. И так несколько партий. И мы в это время, когда самолеты бомбы сбросили и улетели. А мы и выскакиваем, и бежим дальше... и все время видели, как эти бомбы летели и как это было страшно, это было вообще не передать. И когда мы прибежали в открытое место, уже там домов не было, а людей было там много... и туда стали бомбить как раз.

И вот тут я такое увидела.... Столько убитых, столько раненых. Раненые, кто кричит по-немецки «Comerade», а кто кричит по-русски: «Помогите!», и раненых было... А я хотела бежать, а ноги никак, на одном месте. Я хочу бежать, а ноги не бегут. И так головой вниз воткнешься в какой-нибудь кустик и сидишь, и глазами видишь, как бомбы летят, и кажется, что она прямо на тебя летит. Ну, когда дали отбой. Ну, самолеты отбомбили, дали отбой. Приехали на машинах солдаты в таких перчатках до локтя и стали собирать убитых, кидать в машину, раненых как-то подбирали. Ну и мы кое-как добрались, нас 4 девчонки, мы кое-как добрались до лагеря полуживые. А 3 и не пришли. Нас всего было 7 человек. 4 остались живые, а 3 девчонки так и не пришли. Погибли просто. Очень много было в том месте убитых. Это была <...> окраина города была. Ну вот это я страх этот видела. А как самолет сбили, были там и наши, и американские самолеты. Ну так рассказывали и советские. Ну самолет сбили недалеко от нашего лагеря и к нам ... у нас двор такой был, и к нам во двор перчатка упала кожаная летчика, как мы ее оплакивали, ту перчатку. Вот. А там, где самолет упал, никого не подпускали, оцепили, и все, забрали. Вот это я тоже.

И.: А как вы вообще знали как ситуация обстоит на фронте?

Щербакова А. Д.: Вот это же я хотела рассказать, что некоторые как-то узнавали, кто постарше был. Конечно, знали мы, что уже фронт движется. Когда мы убежали из лагеря с этой девчонкой, она пригласила, и я согласилась. И мы добрались до этой девчонки, Валентина ее было звать, а она... Один старик жил, сын у него был на фронте, и он один остался. У него были две козы, и за ним ухаживала, Валя эта ухаживала и коз этих кормила, доила и она одна жила с этим стариком. Старик был очень добрый. Потом она нам рассказывала.

И.: Можно я уточню? Так Вы, получается, в 44 году вместе с этой девчонкой из Днепропетровска сбежали из лагеря?

Щербакова А. Д.: Да. Это где-то в конце лета.

И.: А как Вы знали, где эта деревня?

Щеракова А. Д.: Она знала адрес и по этому адресу.

И.: Ходили спрашивали или как?

Щеракова А. Д.: Да. Когда мы вышли, ну, с Вены мы вышли. Ну, мы думали, там еще поезд ходит. Мы пришли на одну станцию, а она была разбитая. А когда мы шли, то впереди нас шла женщина, ну, австрийка или немка, ну, не знаю, у нее было 2 тяжелых чемодана, а мы шли просто так. Нас никто не задерживал, и мы ее догнали и помогли ей нести чемоданы, вот. Она нам дала карточку на полкилограмма хлеба. Мы отоварились. Они тоже жили по карточкам, вот. И съели этот хлеб. Она нам взяла билет ... Мы рассказали ей куда мы едим... она нам взяла билет ... со следующей станции. И она тоже так же. И мы сели и добрались до той станции, которая нам нужна и добрались мы, нашли. И тут она нас, конечно, уже накормила, приютила. Только нам нельзя было куда-то выйти, чтобы нас никто не видел, кто мы такие. И мы там прожили 5 дней. Потом она привела какого-то русского. Он тоже где-то работал. Она привела, и он нам сказал: «Девчата, фронт уже приближается и будет обидно, если вас могут поймать, и вы можете погибнуть, будет обидно». И дал нам совет: «Отправиться в город Град и сказать, что вы работали под немецкой компанией и что вы попали под бомбежку, остались без документов, без ничего и проситесь, чтобы вам дали работу». – Ну мы послушали его. – А иначе и вы погибнете и подругу подставите. Ну мы... Они нам дали тормозки хорошие и мы...

И.: А дедушка тот, за которым она ухаживала, он вас видел?

Щербакова А. Д.: Видел. Но он абсолютно... хорошо относился. И потом мы отправились в этот Град. Вот. Встретили по дороге... ночью... встретили по дороге одного мужчину, спрашиваем у него, где тут находится полиция. А он понял, что мы русские и говорит: «Говорите по-русски, я тоже русский». И он нас привел. Мы по дороге уже ему рассказали так, как нас научили, что мы без документов, что мы без работы. Вот. И он привел нас в эту полицию ночью и там был дежурный. Дежурный выслушал это все, ему по-немецки перевел, кто мы такие и ушел. А этот дежурный вызвал ключницу, она пришла, нас забрала и в камеру посадила. А там, в этой камере, было еще 2: одна украинка, одна русская – одна хозяйку свою побила и ее посадили, а другая не помню, что. И мы там пробыли месяца два.

И.: И у вас больше ничего не спрашивали?

Щербакова А. Д.: Да. Вот так посадили – и все, и нас эти девчонки стали учить. Вы не должны тут сидеть, вас должны вызвать на допрос, вот. Но им сейчас не до этого, вот посадили и будете сидеть. А вы проситесь. И когда нам приносили баланду эту, 2 раза в день нам приносили, мы там вообще голодные были, то мы тут начинали просить эту самую, раз попросили – ничего не было, второй раз... А потом пришли нас забрали на допрос.

И.: А вы там целый день сидели в камере и все, что ли?

Щербакова А. Д.: Камера была... Там такие двухэтажные кровати деревянные... И мы там все время сидели, ждали, пока нам принесут какую-нибудь еду. Когда нас вызвали на допрос, был переводчик, он нам вопросы задавал и мы отвечали, вот. Записали все это, потом этот переводчик... ему дали распоряжение, чтобы он нас повел на биржу. Он нас ведет дорогой и говорит: «Эх, девчата, девчата, хорошо, что вы попали к такому полицейскому. Да если бы вы к другому попали, то вам отсюда не выйти. Вы же, говорит, бабушкины сказки рассказали. Что это вы рассказываете – это же бабушкины сказки, вот». Ну и привел. Зашел там в помещение, отдал эти документы все и ушел. «Ждите, вас вызовут». Ну мы сидели ждали, пока нас вызовут. Сидели, ждали, а тут дали тревогу, и все повыскакивали врассыпную кто-куда прятаться. Ну и мы бежали. Куда люди, туда и мы. Бежали, хотели в одно бомбоубежище забежать, а нас оттуда выгнали. Ну ладно. Мы тогда залезли туда на верх этого бомбоубежища, наверх залезли, наверх. Такая типа горы. Самолеты летели, а мы им махали, нашим, не стреляйте. Ну они мимо пролетали, вот. Потом дали отбой, мы пришли опять сюда, где нас должны вызвать, вызвали мою напарницу, Паша ее зовут. А мы с ней записались совсем на другую фамилию, и мы с ней записались сестрами родными. Она была Мария, а я была Анна, а фамилия Каштановы – я придумала. Каштановы Мария и Анна, и нас так и записали. Ее вызвали и спрашивают: «Ты умеешь корову доить?» Она же сама с деревни, сказала: «Умею». Ну, ей дали документы, куда работать. А у меня спросили, а я-то не умею, что я там еще, вот... И меня к другому хозяину. Ну, мы с ней попали в одно село и недалеко друг от друга.

И.: Как называлось село?

Щербакова А. Д.: Шпицданау. Это станция. А село Фислинг. Ну, она осталась. Мы добрались до хозяев этих. Она осталась. У нее было 8 коров, она мне показывала пухлые руки. Как она доила, ей было тяжело, вот. А мне досталось три коровы. И меня хозяйка учила, и я научилась потом доить коров, потом научилась.

И.: Когда вы ехали сюда, вас кто-то сопровождал? Или вас хозяева отсюда забрали? Сами ехали?

Щербакова А. Д.: Мы приехали на эту станцию Шпицданау.

И.: Ну, вы сами туда приехали из города?

Щербакова А. Д.: Нет, там были люди, кому куда надо ехать. В поезде... И это станция. И один мужчина сошел на этой станции, и мы сразу к нему подошли и сказали, где тут находится село Фислинг. А он: «Я буду мимо проходить». Мне, говорит, надо дальше идти. Ночью. Я, говорит, вас доведу. И мы с ним и шли – темно, ничего не видно, никаких ни домов, ничего. Видно только, что вверху что-то темное. И там, и там темное, а там, оказывается, горы. И ущелье такое как бы. Там Альпы. Люди занимались, виноград выращивали, ну, хозяева там, у кого сколько коров, ну, кто чем. Ну а у меня хозяйка была очень добрая, у нее было трое детей, и мы так подружились, вот. Это с осени, 44 года. Осенью 44 года я туда... мы туда приехали, а зиму там проработали, там, у хозяев, а уже в мае месяце нас освободили.

И.: Как Вас освободили?

Щербакова А. Д.: Ну, первый заехал на мотоцикле, ну, как бы разведчик, заехал и как бы... а там село, несколько домов. Даже нельзя его селом назвать – несколько домов там было. Ну, они очень редко были расставлены. Ну, он сразу спросил: «Есть тут русские?» Ему сразу сказали: там и там находятся. А нас там было: нас 2 и еще были парни, по-моему, с западной Украины, вот, и когда он уже заехал, узнал кто где и сказал: «Собирайтесь» И дал нам, ну, не адрес, а рассказал нам в какой город надо ехать. Сказал только: «Будете ехать сами, возьмите здесь у кого-нибудь лошадь, запрягайте и езжайте в такой-такой город».

И.: То есть он приехал и сказал, что наши победили, или как?

Щербакова А. Д.: Он, когда зашел сюда, я как раз доила корову, а он, когда зашел, меня позвали дети, чтобы я вышла. Я вышла и увидела звездочку, и сразу расплакалась. И у него лицо было в шрамах, вот. Я сразу расплакалась. А он достал пистолет, и хозяйка стояла на крыльце, и он пистолет достал и на хозяйку. А я как закричу: «Нет!». – «А что ты плачешь?» – А я говорю: «Домой хочу». – «Ну тогда собирайся», - и рассказал, как и что, и как ехать. И вот мы собрались на эту бричку. Лошадь у нас была хорошая. Мы, когда ехали навстречу, столько было солдат, ехали навстречу колоннами: кто на мотоцикле, кто на какой-то машине, кто ... лошадей было очень много... и у кого-то лошадь прихрамывала, слабая была, и они нашу забрали, а вы, говорит, доедите и на этой, доберетесь. А нам, говорит, нужна хорошая. У нас забрали эту лошадь, и мы добрались до этого города, вот. А в этом городе мы пробыли часа 3.

И.: Какой город?

Щербакова А. Д.: Не помню. Часа 3 пробыли мы в этом городе и нам сказали, что формируется машина грузовая и будет ехать на Вену, вам надо туда ехать. Туда собирают всех и отправляют домой, вот. Ну и мы в кузове ехали, не помню, сколько часов, но приехали у Вену. Тут были эти, ну. Комендатура уже наша, или как сказать... нас проверили кто мы, что мы, с какого города. И потом нас отправили в бараки. Там были с многих областей. Собирали какую-то область – отправят. Собирают еще какую-то – отправят туда. Потом собрали нашу Луганскую область. Но мы долго там были. Мы были там, я не знаю... Потому как я домой приехала, уже заморозки были.

И.: Там, с этого завода, вы уже никого не знали? Связи с вашими девчонками?

Щербакова А. Д.: Одну мы встретили. Одну. Как она так попала отдельно, не знаю, но одна была. Она мне сказала, что сестра твоя уже дома должна быть. Ну, а нам там выделили котелки, строем нас водили на завтрак, строем на обед, строем на ужин, как военные. Мы военные песни пели, шагали...

И.: Работать ничего не делали?

Щербакова А. Д.: Нет, конечно. Ждали, когда нас отправят и вот нас отправили военными машинами. Машин очень много. Когда наша колонна вот поворачивала, я

как глянула, так там машин... машины, машины, машины за поворотом, крытые военные машины, в каждой машине, ну, человек, может, по 10 нас было, не могу точно сказать сколько. И вот это мы ехали, нас везли домой. До какого-то города доехали, что-то с машиной там, ну, расстояние большое. Нас везли до какой-то станции. Нас выгрузили – и в вагоны, в поезд. Я приехала где-то уже в октябре, заморозки были.

И.: Все были живы дома?

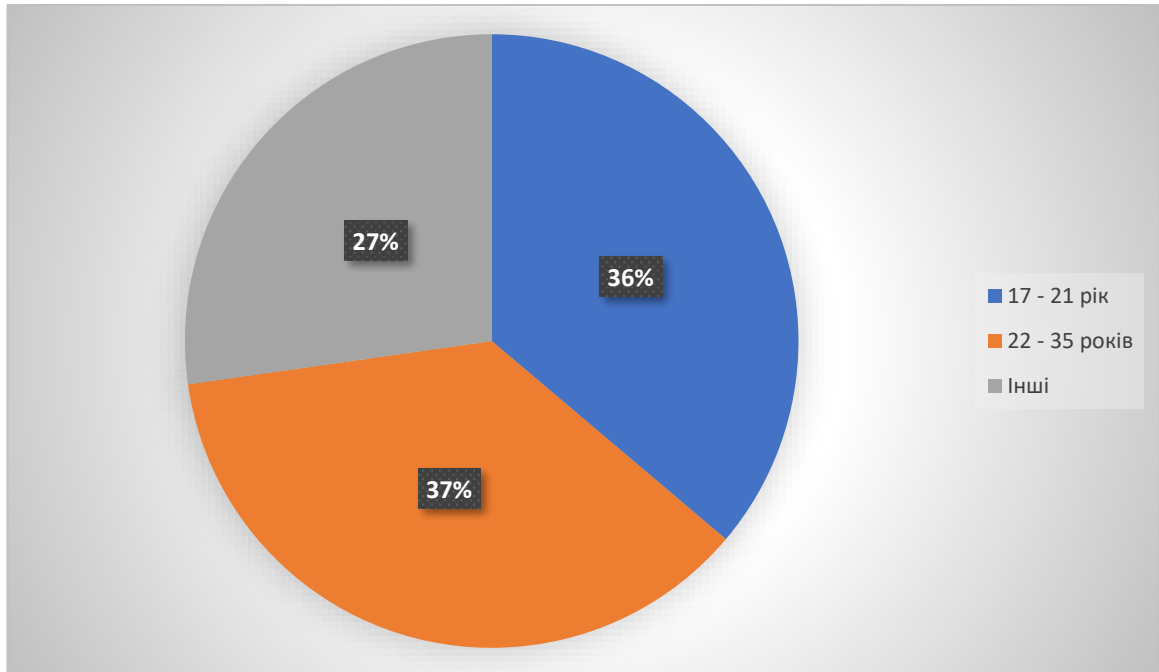
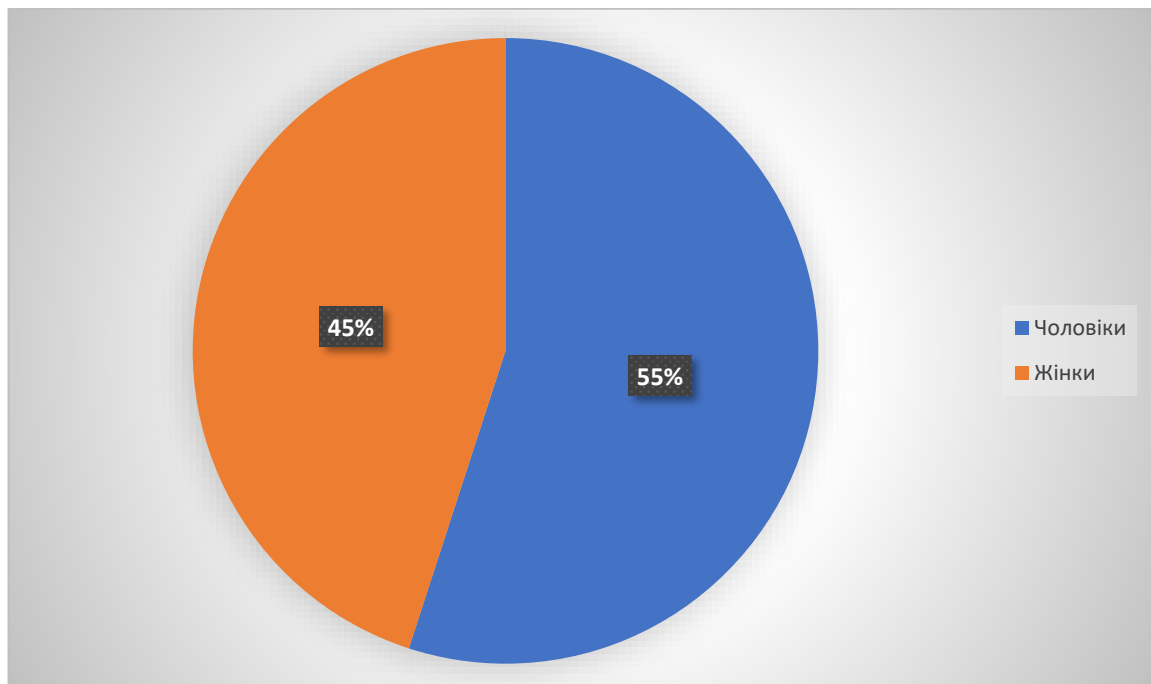
Щербакова А. Д.: Да, все были живы и не знали, что со мной делать – то ли в школу идти. Я же в шестой класс только начала ходить, только-только начала ходить... То ли в школу ходить, то ли... а сестра уже работала на заводе, и она мне говори: «Я тебя познакомлю с одной девочкой, хорошая такая девочка, она ходит в шестой класс и у нас работает. Я тебя познакомлю, она тебя в школу вечернюю»... Вот ... И она меня познакомила с этой Раей, вот... Шконда, фамилия. Она такая маленькая была, но добрая, хорошая ... Она меня в школу. Они же уже проучились месяца 2 или 3 и сказали мне, чтобы подготовить то, то... чтобы я, как бы, не отстала. Как я переживала, как я переживала, как я буду отвечать. Как мне неудобно, как мне, в общем, хотелось мне страшно... но учила, учила, учила уроки, она мне помогала. Шестой класс, экзамены надо было сдавать за 6 класс, по карточкам давали, не по карточкам... эти билеты... по вопросам учила я. Ну, короче говоря, 6 класс закончила, начала ходить в 7. А когда я 6 класс закончила, соседка меня устроила работать... Я работала в горисполкоме, такое место... и отдел назывался отдел Нархозучет... нархозучет по Красному Лучу. Они мне рассказали мои обязанности. Учет вели по всему городу: перепись населения, перепись это всех работ – в общем учет такой. Ну, и я проработала там, где-то... в общем, двух лет не доработала. Год и семь месяцев. Да. Пока не прислали специалиста. А я была ведь – шестой класс только закончила. Ну, вот и когда я оттуда рассчиталась, сестра меня устроила на заводе статистиком. И ото я там работала, не знаю сколько, пока замуж не вышла.

И.: С кем-нибудь из них, вы потом хоть переписывались? С кем-то связь поддерживали из тех, с кем были там?

Щербакова А. Д.: Нет ... Вот наши краснолучские, встречала ... на рынке встречала. Иду на рынок что-то покупать и с Новопавловки встречала.

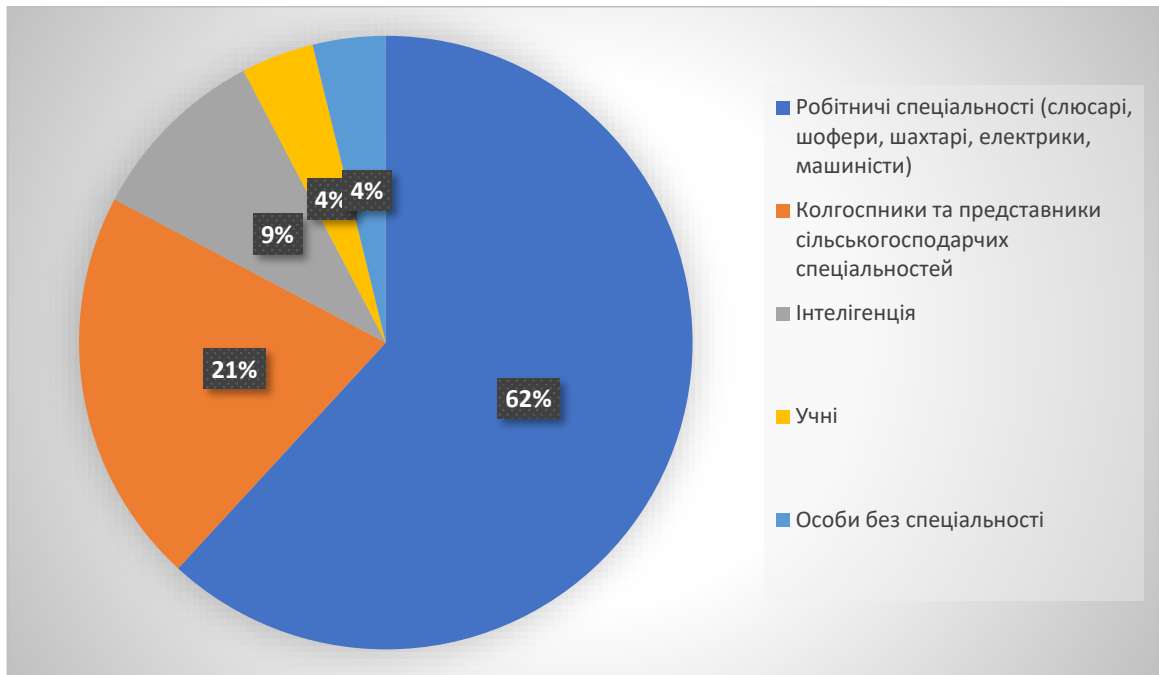
И.: Тех, которые были на заводе, с которыми работали?

Щербакова А. Д.: Да, да. Там они с Новопавловки, поселок там был, рядом с Новым Лучом. Они там на рынке торговали, и я встречала. Одна была с Красного Луча, да не одно... Там у нас работала в аптеке, в центре, но она не в лагере была, она только в Вене была, и мы с ней общались. Она в нашем лагере не была, Полина. Много нас было там, много. Вот это такое. Но бомбежки боялась я страх. В Красном Луче над нашим домом был воздушный бой, да. А я спала, это было 9 часов утра, а я еще не встала. А мама меня будит, говорит, вставай, а то что-то самолеты над нашим домом. Ага. А я встала, потянулась. На одну ногу успела чулок надеть, а на другую не успела. К-аак шарахнет 2 раза, 2 бомбы сбросили, и недалеко от нашего дома, погибли у нас там, Акименковы жили. Мальчик у них был Вова, 10 лет ему было. Погиб. А матери руку оторвало. И так она жила долго еще без руки. Еще девочку родила ...

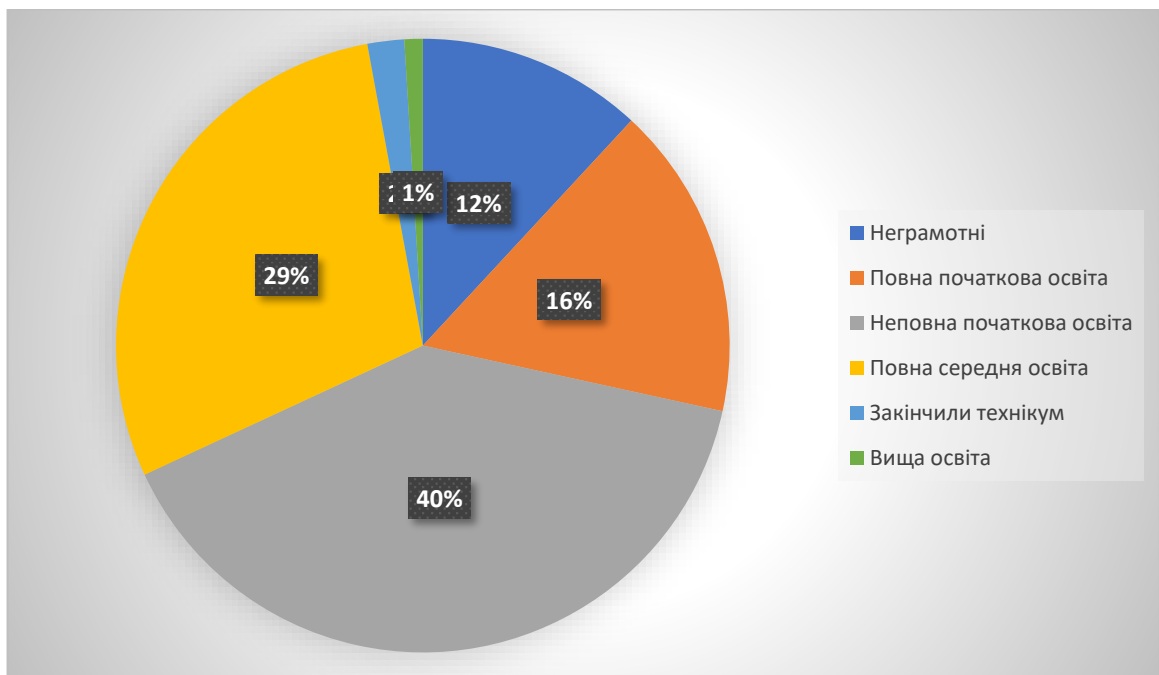
Додаток В. ДІАГРАМИ**Діаграма 4.1****Віковий склад оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]****Діаграма 4.2****Статевий склад оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]**

Діаграма 4.3

Професійний склад оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]

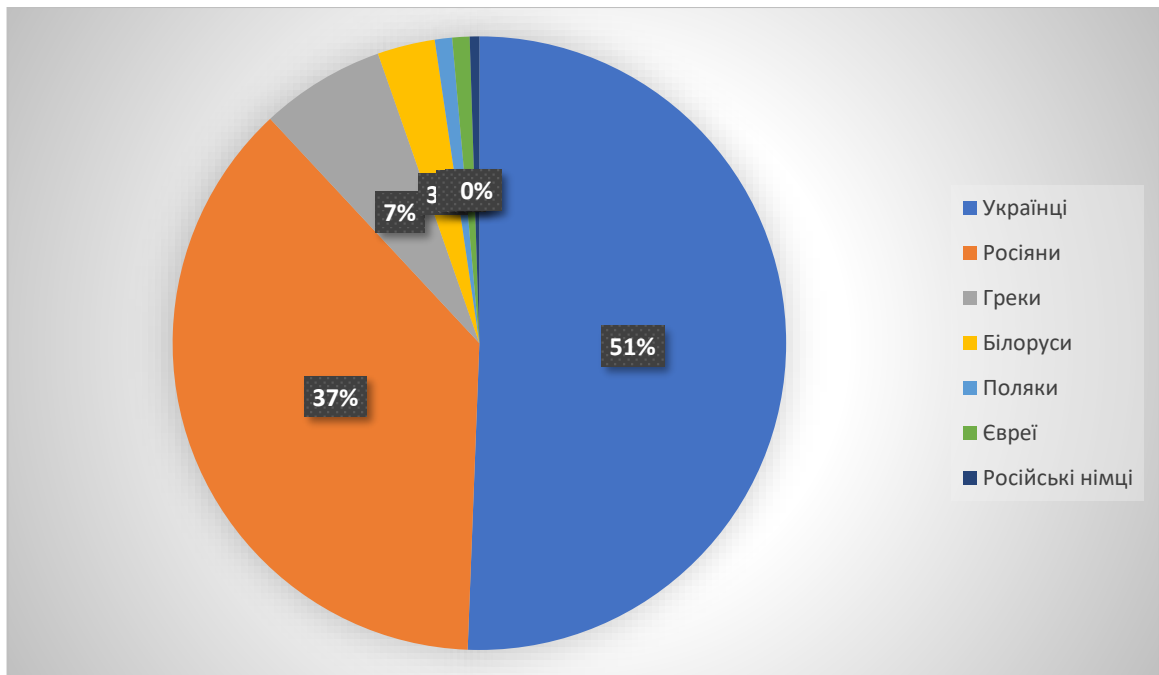
Діаграма 4.4

Рівень освіченості оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]

Діаграма 4.5

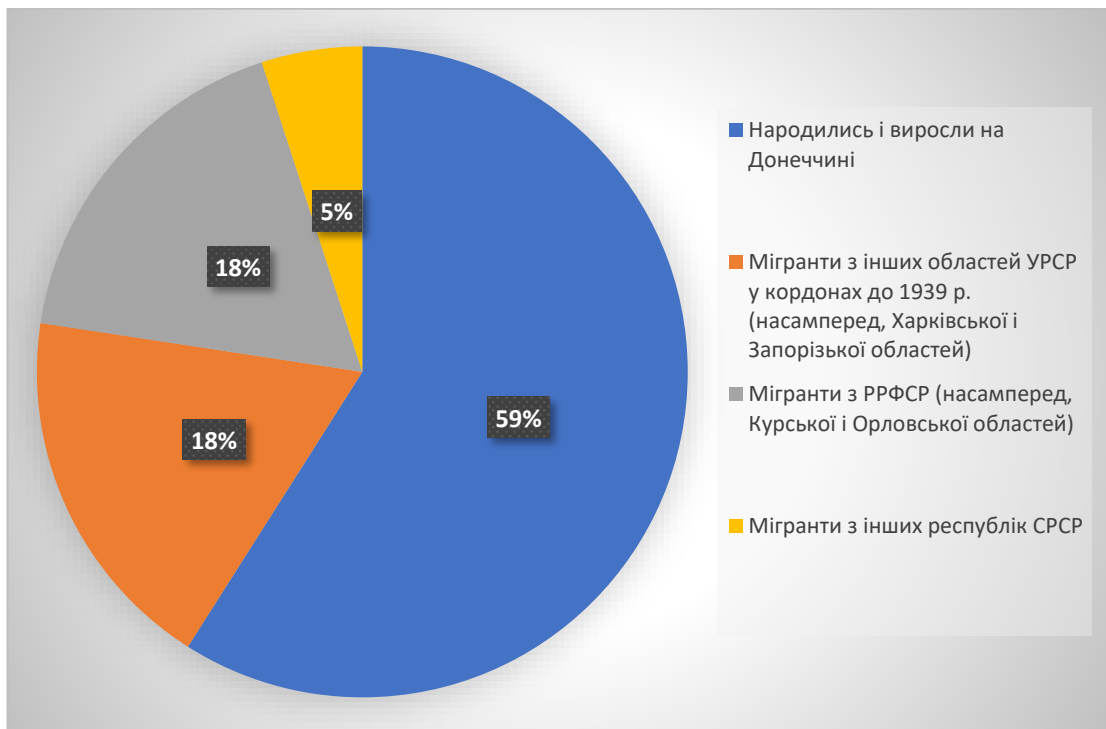

Національний склад оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]

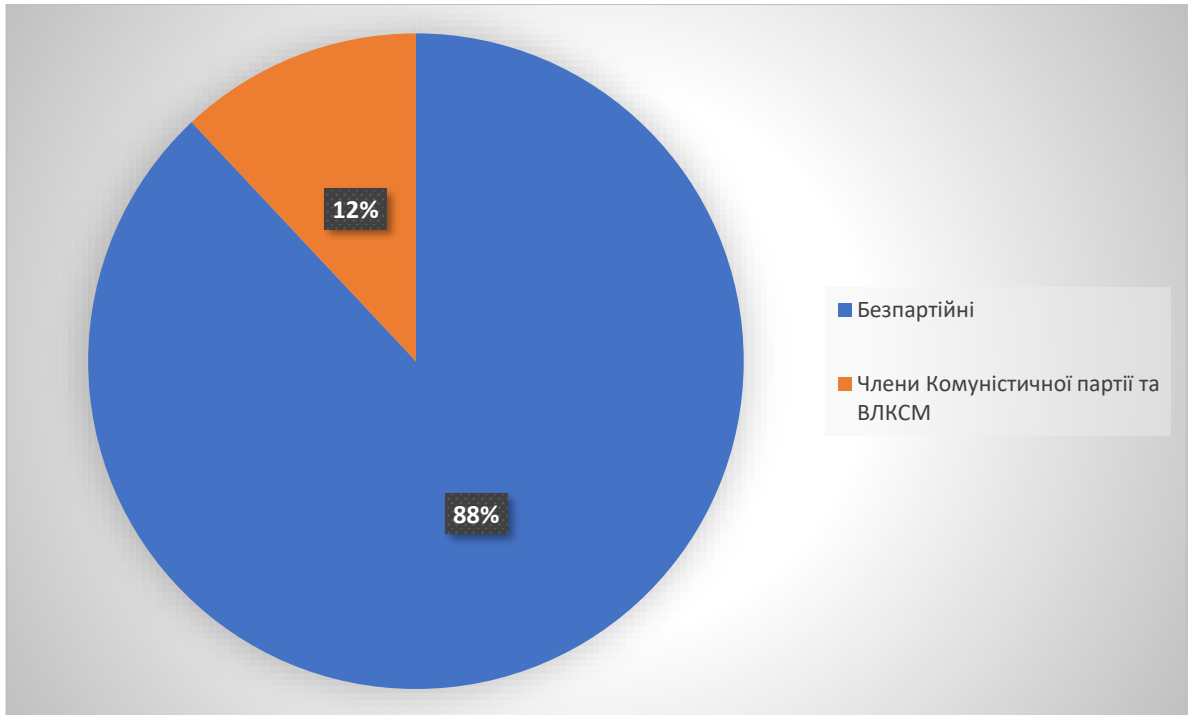

Діаграма 4.6

Співвідношення місцевого і стороннього населення серед оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]

Діаграма 4.7

Партійна приналежність оstarбайтерів з Донеччини [пораховано за: 12 – 171]

Наказ щодо умов використання праці оstarбайтерів, задіяних у сільському господарстві[703, с.2]

Abschrift zu III d Nr. 6878/44 *Handwritten signature*

Der Beauftragte für den Vierjahresplan   Berlin, den 29. Juni 1944
Der Generalbevollmächtigte für den
Arbeitseinsatz

A n o r d n u n g
zur Regelung der Einsatzbedingungen
der in der Landwirtschaft eingesetz-
ten Ostarbeiter.

Auf Grund des § 13 der Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter vom 25. März 1944 (Reichsgesetzbl. I S. 69) in Verbindung mit der Verordnung über die Lohngestaltung vom 25. Juni 1938 (Reichsgesetzbl. I S. 691) sowie des § 2 der Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Lohngestaltung vom 23. April 1941 (Reichsgesetzbl. I S. 222) und der Verordnung über die Rechtssetzung durch den Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz vom 25. Mai 1942 (Reichsgesetzbl. I S. 347) wird in Ergänzung und Änderung der Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter vom 25. März 1944 sowie der Verordnung des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz zur Durchführung und Ergänzung der Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter vom 26. März 1944 (Reichsgesetzbl. I S. 70) folgendes bestimmt:

§ 1
Geltungsbereich

(1) Die Anordnung gilt

a) räumlich: für das Gebiet des Deutschen Reiches einschliesslich der eingegliederten Ostgebiete,
b) fachlich: für alle Betriebe der Landwirtschaft und des Weinbaues,
c) persönlich: für alle invalidenversicherungspflichtigen Ostarbeiter.

(2) Ostarbeiter sind Arbeitskräfte, die nichtdeutscher Volkszugehörigkeit sind, aus dem Reichskommissariat Ukraine, dem Generalbezirk Weisruthenien oder den daran oder an Lettland und Estland östlich angrenzenden Gebieten ~~stammen~~ und nach der Besetzung durch die deutsche Wehrmacht im Reich eingesetzt werden.

§ 2
Lohngebiete

(1) Für die Regelung der Arbeitsentgelte wird das Gebiet des Deutschen Reiches in vier Lohngebiete geteilt.

(2)

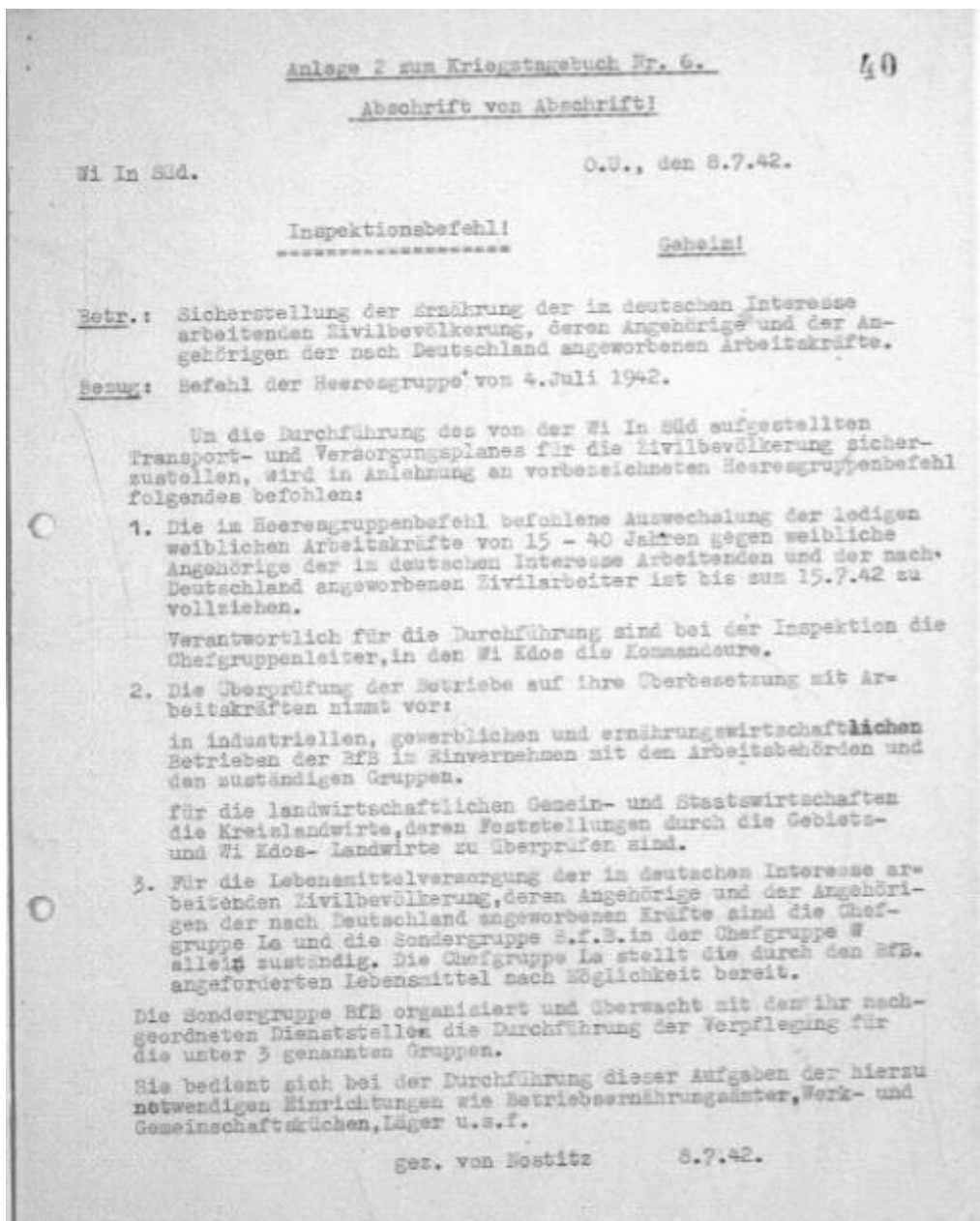
Сторінка з військового щоденника економічної інспекції «Дон-Донець» №

7[719, с. 42]

37		42
Tag Uhrzeit	Darstellung der Ereignisse	Bemerkungen Erfahrungen
noch 30.4. 1943	<p>Besprechungen von wI I in Stalino. Nach Meldung OKVR Schnuhr stehen in Berlin 30 - 40 Propagandisten für Chefgr. Arbeit bereit. bei Einrichtung des Musterlagers für die zum Reichseinsatz geworbenen Kräfte ergeben sich beträchtliche beschaffungsschwierigkeiten. In der Kriefprüfstelle sind z.Z. 28 Ukrainer tätig, die nach besonderem Kontrollsystem überwacht werden; Erweiterung auf 200 Mann ist vorgesehen. Die Reichswerbung auf Grund der Kontingentverteilung an die Gruppen Arbeit hat sich am günstigsten ausgewirkt; die Werbung auf Grund der Meldepflicht der Jahrgänge 1924/25 bereitet durch viele Reklamationen Schwierigkeiten und ist weniger erfolgreich. Besonders schädigend ist die Abschiebung kranker Arbeitskräfte aus dem Reich nach Russland, zumal wenn sie es dort schlecht getroffen haben. Ebenso atträglich ist es, wenn in den Armeebereichen Bordells eingerichtet und dazu Mädchen aus der Bevölkerung rekrutiert werden sollen. wI I will sich allgemein dafür einsetzen, dass in dieser Richtung vorläufig nichts geschieht und, wenn erforderlich, Polenmädchen angeworben werden. Zur Förderung der Reichswerbung hält Präs. Gabriel es für nötig, dass die Armeen die Jahrgänge 1924/25, selbst wenn im Stellungsbau eingesetzt, freigeben und durch durchaus möglich Leistungssteigerung ein Teil dieser Jahrgänge freigemacht wird. wI I will entsprechenden Antrag an die H. Gr. in Erwägung ziehen. Er hält darüber hinaus Propaganda für die Werbung durch Schriften für notwendig und dazu die Schrift "Europa arbeitet für Deutschland" nach einigen Änderungen für geeignet. Z.Z. werden aus Stalino täglich ca. 250 Kräfte ins Reich abtransportiert, also noch nicht 50 % des Sollis von 600 Kräften; dennoch ist dies wohl das Ausserste, was z.Z. ausgeschöpft werden kann. angefordert sind bis jetzt rd. 83000 Arbeitskräfte (30000 für weichselstellung, 3000 für Feldbann Uspenskaja - Taganrog, 4000 für die DG IV, 30000 für Bergbau, 6000 für Eisenindustrie, 10000 Hiwis); daneben werden im Süden noch Kräfte für die Küstenbefestigung gebraucht. Schwierigkeiten treten nur auf bei den Kräften für Bergbau, Eisenindustrie und Hiwis. Zur Herabsetzung des Bedarfs ist erforderlich: 1.) Leistungssteigerung, die, wie bei DG IV erprobt, möglich ist; 2.) Verhinderung der 2tägigen Arbeitspause im Stellungsbau zum Besorgen von Lebensmitteln; 3.) Verhinderung des Anwachsens der Zahl der Arbeitskräfte bei milit. Dienststellen. Nach Bericht von KVACh Koch verbleibt nach Abzug der für die Armeen vorgesehenen 1000 to. Getreide ein Rest von 3000 to., mit dem der Anschluss an die zugesagten Getreidezüge gefunden wird. Die Mengen für die von wI Stab Ost befohlenen verpflegungssätze sind nicht vorhanden; ihre Zuteilung ist von Gruppe Ia abgelehnt worden; die Steigerung des verpflegungssatzes wäre nur bei Verstärkung des Nachschubs möglich. Für die im Stellungsbau eingesetzten Kräfte wird die Verpflegung in den nächsten 10 Tagen genau nach der Kopfstärke</p>	

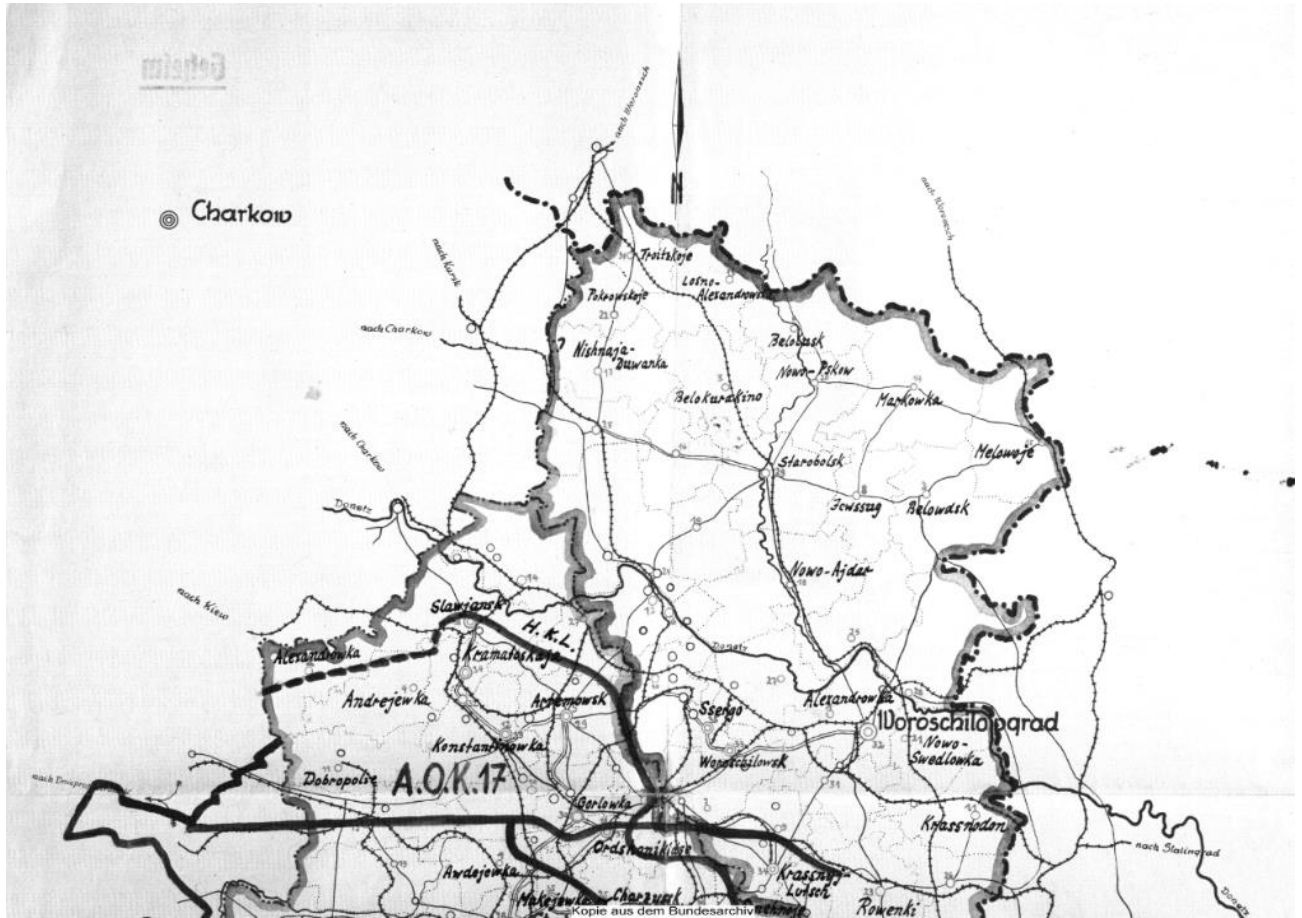
Kopie aus dem Bundesarchiv

Наказ економічної інспекції «Південь» щодо забезпечення продуктами харчування цивільного населення, яке працює на користь Німеччини і чії родичі виїхали на роботу до Райху (Додаток до військового щоденника Економічної інспекції «Південь» № 6)[718, с. 40]

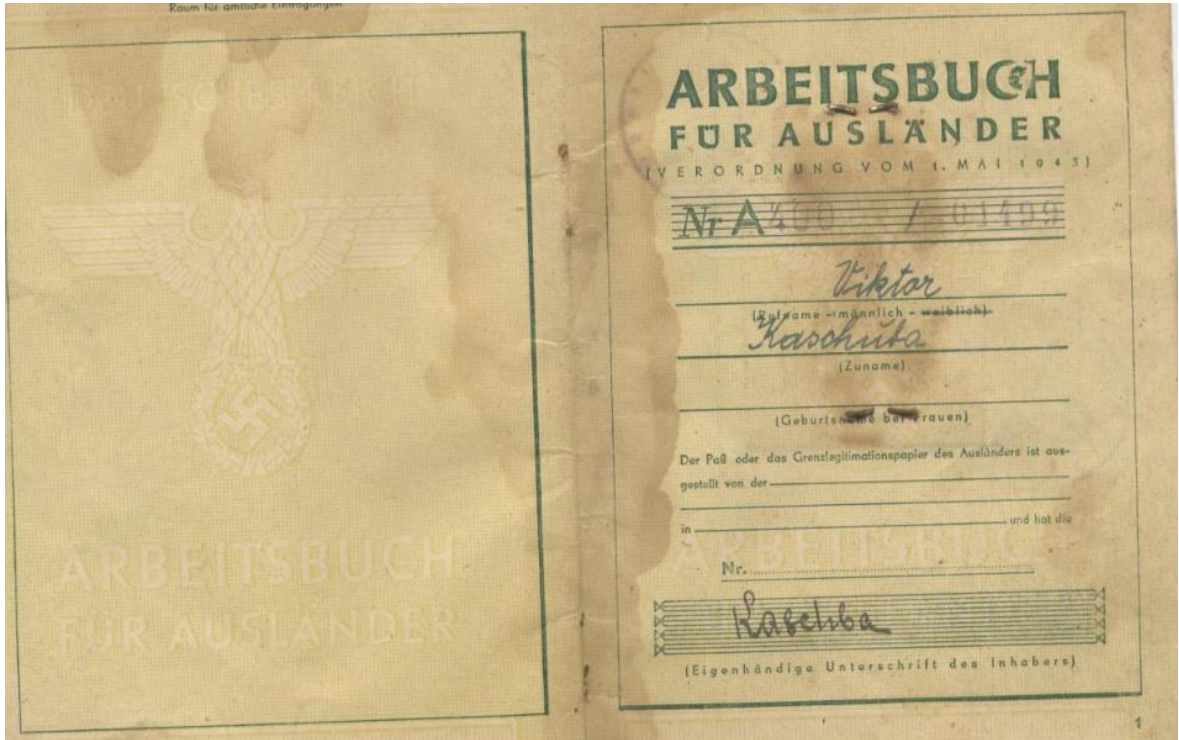

Карта розташування німецьких армійських підрозділів та окупаційних установ станом на 1 березня 1942 р.[720, с34]

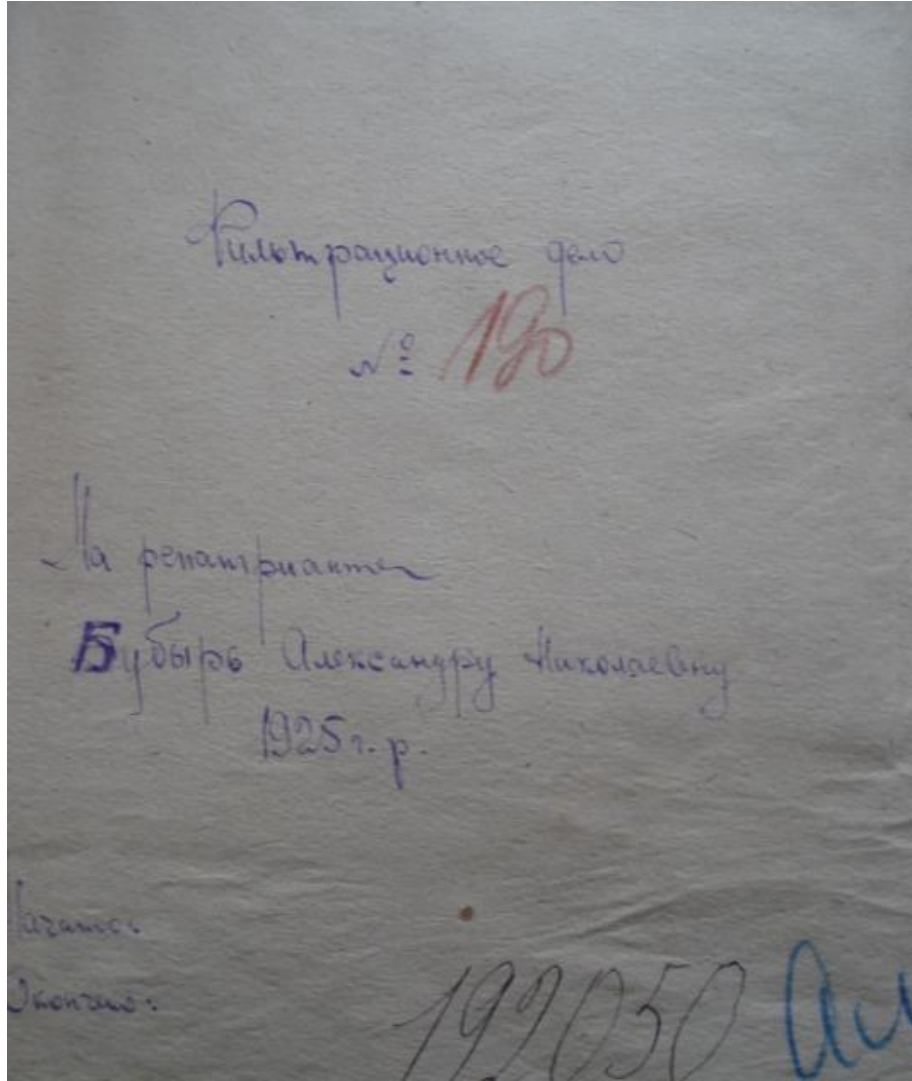

Трудова книжка оstarбайтера [157, с. 8]

**Матеріали фільтраційних справ
(обкладинка справи Олександри Миколаївни Бубирь) [15, с. 1]**

Матеріали фільтраційних справ (анкета репатріанта) [15, с. 2]

Заповнюється ітеративною групою
руководителем проверочной фильтрационной комиссии или членом проверочного

АНКЕТА

гражданина СССР, возвратившегося в СССР через Товарию границу

Имя, фамилия, отчество Рубин Александр Александрович

Дата рождения 30 июля 1925г.

Место рождения (республика, край, область, село, город по месту жительства)

Место жительства в стране до начала войны или призыва в армию до убытия за границу

Место жительства, район, область, край, республика, край, область, село, город, район, село

Членство в какой организации (партии)

Имеются ли у вас документы (паспорт, визы, коды, карточки, справки, удостоверения, т.д., к.т.д.)

Сведения, куда, где учился, что делали

Сведения, где работали

Сведения о трудовой деятельности до эвакуации или призыва в Красную армию, начиная с 1939 г.:

Д	Т	Учреждения	Название учреждения, предприятия	Должность, выполняемая работа	Адрес учреждения, предприятия (республика, край, область, район, село)
			не работал	находясь дома	
			работал	оператор в бригаде	

Служба в военизированной организации (род войск, последнее звание, казачий или призыв во время войны, когда и какому войску)

Участие в боевых операциях (где, когда, чем)

Матеріали фільтраційних справ (реєстраційний лист)[168, с. 2]

Регистрационный лист
 на прошедшего регистрацию в лагере № 210 или СПП № 1. Россия
 (нужное зачеркнуть), дислоцирующегося в населенном пункте

Фамилия, имя, отчество	<u>Щербина Иван Иванович.</u>
Год и место рождения	<u>1926, с. Наимовашь, Тимровского р-на Ингерманландской обл.</u>
Высокая форма	<u>Щерб.</u>
Образование	<u>7 кл.</u>
Инвалидность	<u>Нет</u>
Последнее постоянное место жительства в районе на территории СССР (для военнослужащих указывается наименование воинской части)	<u>Р.п. Гусьская, Малосельского р-на Сивальинской обл., ур.м.п.</u>
Был ли в ВКП(б) или ВЛКСМ	<u>Нет</u>
Кому оказался на территории другого государства	<u>В семье. 1943. Выходил в Германию по мобилизации. и.м. Де.</u>
Оказался ли арестом, допросам, задержкам, штрафам со стороны немецких властей (за, по и за что)	<u>Нет</u>
Был ли в следственных учреждениях и там делал (указать наименование лагеря и адрес)	<u>Нет.</u>
Был ли в службе в немецкой армии, по-лиции, в частях, в госпитале, в госпитале и иных батальонах, в подразделениях противника; служил ли в немецких учреждениях, предприятиях, организациях (в качестве кого)	<u>г. Красноярск, работал рабочим на авт. рем. ф-ке — до 5/1</u>
Есть ли отобранные документы при регистрации	<u>Пропущен</u>
Проживает ли близкие родственники, кто (указать точный адрес)	<u>Отцу Щербина Иван Иванович. Мать Мария Ивановна в лагере № 210.</u>
Следует ли на постоянное жительство	<u>В Саратовской зетно-совхозной организации Тимровского р-на Сивальинской обл.</u>
Правильность данных мною ☒ или ☐ (подчеркнуть) Подпись: <u>Щербина Иван Иванович.</u>	<u>Щ</u>

Матеріали фільтраційних справ (автобіографія)[15, с.2]

VERPFLICHTUNGSBESCHEID.

4

Автобіографія
 Я народилася в 1925 році 30 червня.
 Сталінської обл. гор. Краматорська.
 Проживала на ул. Р. Плеханова №4.
 Из семьи рабочего. Отец мой все время
 работал в мясном магазине. Мать была
 домохозяйкой, но в данное время работает
 в Гострансизбирательной. Я училась в школе №6
 до 1939 года. С 1939 года по 1943 год была
 на индивидуальном разном. В 1943 году
 габриями в Германию я поступила работать
 в совхоз №1 продолжала там работать
 до 13 апреля 43 года. 1943 год. 14 апреля насильно
 меня забрали на биржу и вечером
 погрузили в вагон и увезли в Австрию.
 В Австрии я работала на кардонной
 фабрике до 1945 года. Освободили нас в 1945 году
 брига. Американскими войсками.
 В 1945 году 5 сентября я снова вернулась
 в свой родной гор. Краматорск. 21
 снова пошла работать в з-д Крильинск
 осму.з в должности кладовщика.
 Из моей семьи в Германии никто не
 все были дома. Вот вся моя автобиография.
 26/хII-46г.

Бубирь Александра Лид.

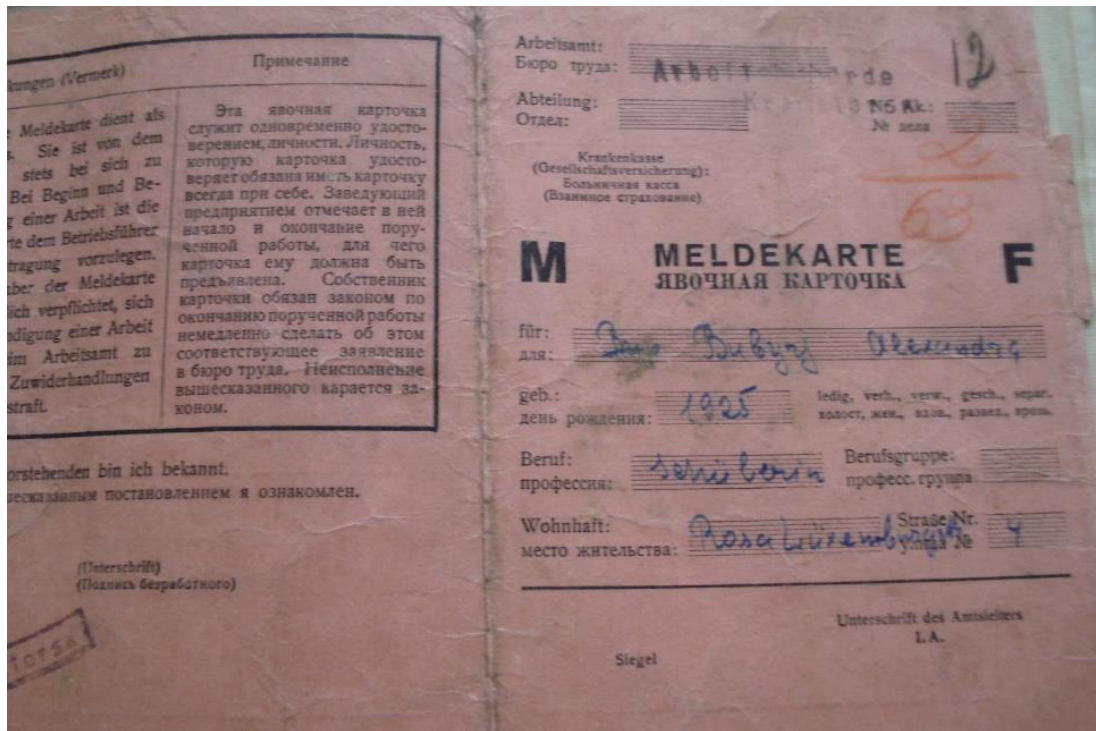

Матеріали фільтраційних справ (підтвердження)[78, с.6]

Підтвердження
 а) жінку в м. Краматорськ
 Хостомко Леонід Осипович.
 Дале підтвердження Краматорському
 (с.м.в. в тілі, що знає гр. Бугарь
 Александръ Николаевичу 1925 г.р.
 осидели проживала до осирини
 гр. Краматорська неграми по
 адресу Роза Люксембург №4 работала
 с. /№1 герм. работи. В период осирини
 жінки не где не работала
 осидела на жидженни рознож
 19-43 г.р. була забрана помещен
 буржу, труда, и насильно
 знала в германию. В германии
 работала до 5-45 г.р. Возвратилась
 жінкой. Сейчас работано в з-де
 и. Суйбошева в качестве кладовици
 жінкой не в сам не помещен
 в эти подтверждение.

жінки Ульянов паспорт №: 563657
 Саратовский, Пряко 1642641

**Матеріали фільтраційних справ
(повідка німецької біржі праці у м. Сталіно)[15, с. 5]**

Документ 4.11

Матеріали фільтраційних справ (тимчасова робітничка картка)[168, с. 3]

Документ 4.12

Матеріали фільтраційних справ (тимчасова робітничка картка)[15, с. 6]

Arbeitskarte - Befreiungsschein^{*)}
 Gältig bis auf weiteres. Widerruf vorbehalten.

B u r b i r

Familiennamē: _____

Vor (Ruf-) name: **Alexandra**

Geburtsname bei Frauen _____

Geboren am **30. 8. 25** in **Kramador**

~~weibl.~~ weibl., ledig, ~~weibl.~~

Staatsangehörigkeit: **ungeklärt (Ostarbeiterin)**

Volkzugehörigkeit: **Ukrainerin**

Herkunftsland (eingereist aus): **besetzte Ostgebiete**

Nöthort: **Kramador Rosa Luxemburgstr. 4**

Kreis: **Stalino**

Wohnhaft: **Obergrünburg 119**
 (bei Ausstellg. d. Karte)

Beschäftigt als: **Pappenabnehmerin**

Arbeitsbuch-Nr. A: **383-11140**

Arbeitsstelle: **Hannoldmühle Obergrünburg**
Pappenfabrik

Arbeitsamt
Steyr

Ausgestellt am **5. 10. 1944**

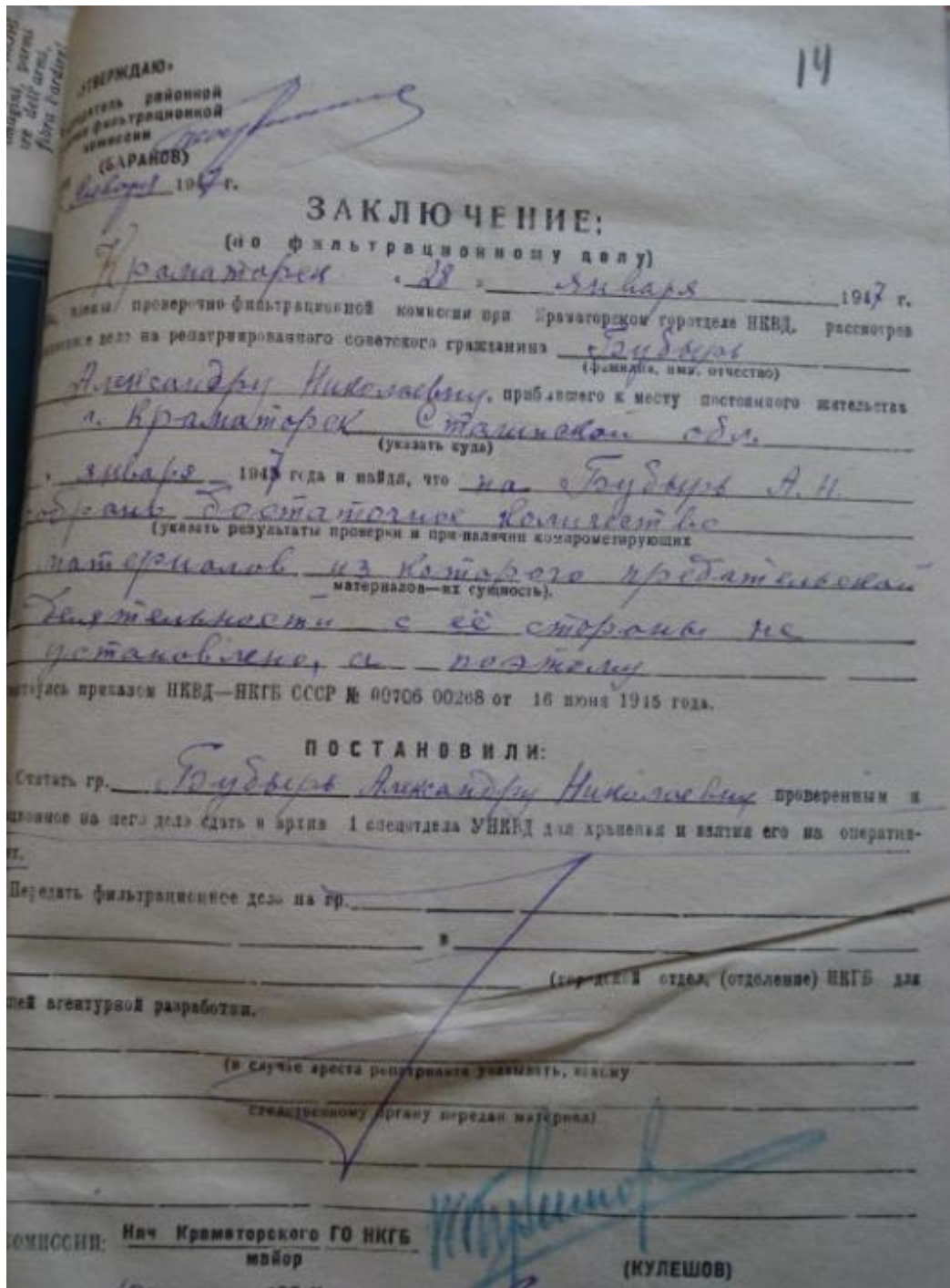
*) Dem ausstellenden Amt / Angestellten auszuhändigen!

AAA. 00. 28 - 60 - VII - 43, 60 q/m 15000's Garnitur. - Q-0278 3027-43

Документ 4.13

Матеріали фільтраційних справ (висновок з фільтраційної справи)[15, с. 14]

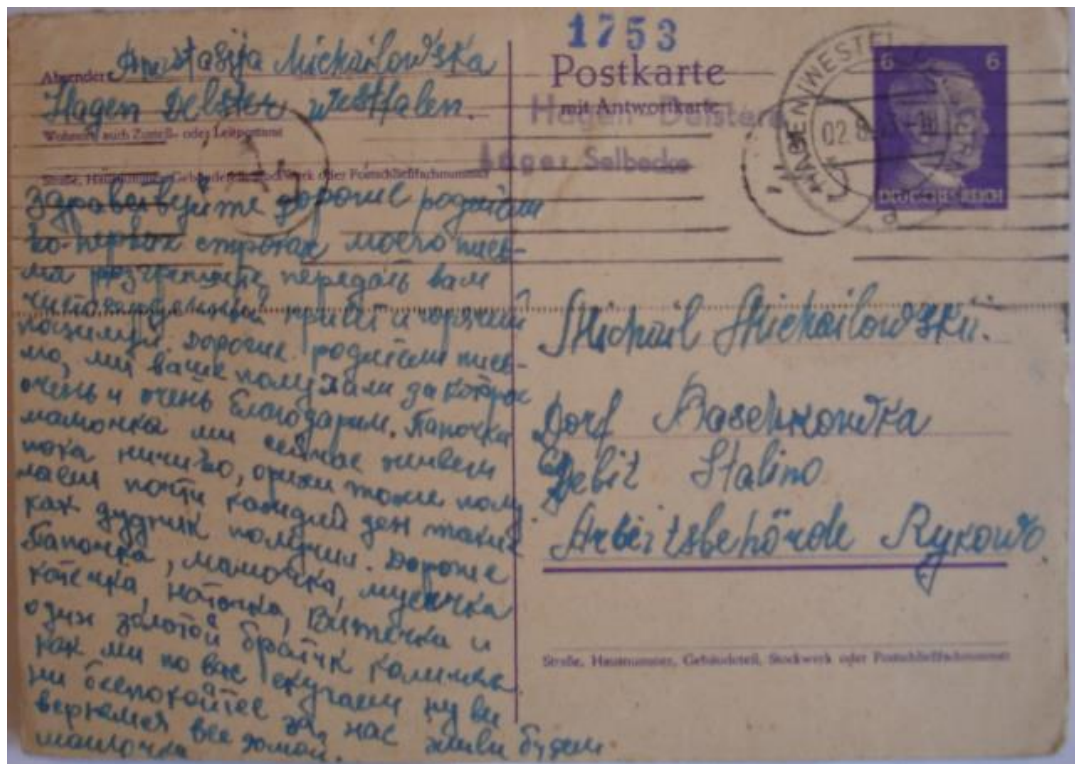

Розпізнавальний знак «Ост», який носили східні робітники на одязі

Документ 5.15

Лист східної робітниці з Німеччини з фото[337, с. 1 – 3]

Шпальта «Краматорська газети» від 1 листопада 1942 р. [454]

2 КВІ

КРАМАТОРСЬКА ГАЗЕТА

1 листопада 1942 року.

РОБОТА УКРАЇНЦІВ В НІМЕЧЧИНІ— ШЛЯХ ДО КРАЩОГО ЖИТТЯ

Краматорська робота, що виконується на підприємствах Німеччини, є одним з шляхів до кращого життя українського народу.

Українська робота, виконувана в Німеччині, є одним з шляхів до кращого життя українського народу. Це означає, що українці, працюючи в Німеччині, можуть заробити гроші, які вони можуть використати на свій розсуд.

Українська робота, виконувана в Німеччині, є одним з шляхів до кращого життя українського народу. Це означає, що українці, працюючи в Німеччині, можуть заробити гроші, які вони можуть використати на свій розсуд.

ПРИВІТ З ВЕЛИКОНИМЕЧЧИНИ

Краматорська газета Дніпропетровська № 20. Дніпропетровськ.

ЗДРАВСТВУЙТЕ, МАМО, ВАЛЮ І КУРА!

Привіт вам і вашим родичам, друзям і знайомим, мамочкам, бабусям, дітям і онукам, сестричкам, братицям, всім, хто живе в Україні! Привіт з Великої Німеччини, з Великої Вітчизни!

Привіт вам і вашим родичам, друзям і знайомим, мамочкам, бабусям, дітям і онукам, сестричкам, братицям, всім, хто живе в Україні! Привіт з Великої Німеччини, з Великої Вітчизни!

Українські робітники в Німеччині.

Українська робота, виконувана в Німеччині, є одним з шляхів до кращого життя українського народу. Це означає, що українці, працюючи в Німеччині, можуть заробити гроші, які вони можуть використати на свій розсуд.

Українські робітники в Німеччині.

КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Короткі повідомлення з різних країн, включаючи новину про конференцію в церковних справах.

КОНФЕРЕНЦІЯ В ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ

У Києві відбулася конференція в церковних справах, на якій обговорювалися важливі питання церковного життя.

Генеральний Комендр Волині прийняв владу Комендра

Генеральний Комендр Волині прийняв владу Комендра, що означає зміну керівництва в регіоні.

НОВА СТУДІЯ В КИЄВІ

У Києві відкривається нова студія, що дасть можливість краще знати життя в Україні.

ОГОЛОШЕННЯ

Оголошення про вступ у партію та інші юридичні повідомлення.

Фото Лідії Григорівни Малахової (Бондаревської)
під час перебування у Німеччині

Терманія
1911
Лідія Григорівна Малахова
Бондаревська
Кемпфен
Вашингтон
12-й квартал
5-й номерок
Ново-Кемпфен
1911

Терманія
117
Лідія Григорівна Малахова
Бондаревська
12/11-11